

סבו ציון וְהַקִּיפּוּהָ

חומות ירושלים לעתיד לבוא

מניינן וטיבן, מחצבתן וגלגוליהן

על-פי מדרשים, פיוטים ומקורות נוספים

סֵבּוֹ צִיּוֹן וְהַקִּיפּוּת
חומות ירושלים לעתיד לבוא
מניינן וטיבן, מחצבתן וגלגוליהן

ספרי המחבר

- **ספר גימטריאות** לרבינו יהודה החסיד: ביאורים ורמזים על התורה לפי סדר הפרשיות, מוסר וחסידות, דרוש ואגדה, גימטריאות וראשי תיבות וענינים נוספים. ירושלים תשס"ה. שני כרכים, 56 + תתראה עמודים. [להורדת דוגמית](#).
 - **אמרות טהורות חיצוניות ופנימיות** לרבינו יהודה החסיד: אמונות ודעות וסוד הייחוד בדרך לימוד מתופעות טבע. ירושלים תשס"ו. 39 + תקצו עמודים. [להורדת דוגמית](#).
 - **ספר קושיות** לאחד מן הראשונים באשכנז: טעמי מנהגים והלכות, ביאורי פסוקים, פירוש אגדה ומדרשים עלומים בדרך קושיא ותירוץ. ירושלים תשס"ו. 13 + שס"ז עמ'. [להורדת דוגמית](#).
 - **סודי חומש ושאר** מתלמידי רבינו יהודה החסיד: פירושים, גימטריאות ופרפראות על התורה, שיר השירים, איוב ורות. ירושלים תשס"ט. 5 + רכ"ח עמודים. [להורדת דוגמית](#).
 - **תשובות רבינו אלעזר מוורמייזא, ה'רוקח'**: שיר מחורז בהנהגת התשובה ודרכיה. ירושלים תשע"ד. 37 + ר"ח עמודים. [להורדת דוגמית](#).
 - **דרשות לימי התשובה** מבית מדרשם של חסידי אשכנז. ירושלים תשע"ד. 11 + עד עמודים. [להורדת דוגמית](#).
 - **גנוי חג הסוכות**: אסופת גנוים מתורתם של ראשונים בענייני חג הסוכות. ירושלים תשע"ח. 12 + ש"ע עמודים. [להורדת דוגמית](#).
 - **'אחר שלישים במועצות אשית'**: יוצר לחתן מאת רבינו יצחק ב"ר אלעזר הלוי עם פירוש לאחד מן הראשונים באשכנז. ירושלים תשע"ט. 12 + ס"ב עמודים. [להורדה](#).
 - **גנוי תפילין**: אסופת גנוים מתורתם של ראשונים בענייני מצות תפילין. ירושלים תשפ"ב (הדפסה שניה מתוקנת). עד עמודים. [להורדה](#).
 - **ארבע דרשות נישואין**: לאחד מחכמי ביוטין הקדמונים. ירושלים תשפ"ב. צ"ח עמ'. [להורדה](#).
 - **תוספות רבינו שלמה ב"ר שמואל מוירצבורג על פירוש רש"י לתורה**: פרשיות בראשית-תולדות. ירושלים תשפ"ג. קט"ו עמודים. [להורדה](#).
-
- **סגולה**: עיונים וברורים במנהג והלכה, פיוט, מדרש ואגדה, ספר ראשון. ירושלים תשע"ב. 153 עמודים. [להורדה](#).
 - **סְגָלָה**: גליון לתורה ולתעודה המופיע מעת לעת - אסופת גליונות 01-25. ירושלים תשפ"ב. 414 עמודים. [להורדה](#).
 - **נהגו ישראל**: עיונים וברורים בתולדות המנהג וההלכה - חג הסוכות. ירושלים תשפ"ג. [38] + קכ"ט עמודים. [להורדת דוגמית](#).
 - **אלפא ביתא תניתא דשמואל זעירא**: פנינים אשר משיתי ממצולות ים של שמואל מאוצרות הר"ש אשכנזי שליט"א. ירושלים תשע"א. שני כרכים, 18 + 952 עמ'. [להורדת דוגמית](#).
 - אלף חסר תליסר מכתבי תורה וחכמה [...] **אגרות שמואל**: כסדר כתיבתם [...] בידי [...] ר' שמואל אשכנזי. ירושלים תשפ"א. שלושה כרכים, כ"ו + 1781 עמודים. [להורדת דוגמית](#).
 - **סִבּוּ צִיּוֹן וְהַקִּיפּוּךְ**: חומות ירושלים לעתיד לבוא - מניינן וטיבן, מחצבתן וגלגוליהן, על-פי מדרשים, פיוטים ומקורות נוספים. ירושלים תשפ"ד. קי"ח עמודים.

סִבּוֹ צִיּוֹן וְהַקֵּיפּוּת

חומות ירושלים לעתיד לבוא

מניינן וטיבן, מחצבתן וגלגוליהן

על־פי מדרשים, פיוטים ומקורות נוספים

בעזר החונן לאדם דעת, עלידי

יעקב ישראל

בן הרב שמואל דב

סטל

פה ירושלים תובב"א

בשנת תשפד לפ"ק

הדפסה ראשונה: מרחשון תשפד
במאה ועשרים עותקים

תמונות השער וגב החוברת:
חומות ירושלים העתיקה ומגדל דוד

בכל ענייני החוברת ניתן לפנות אל:
יעקב ישראל סטל
רח' חיי אדם 28
ירושלים
טל: 052-7609441
דוא"ל: alfabita99@gmail.com

ניתן להירשם לקבלת מאמרים ועדכונים על פרסומים חדשים 📧

תשפד © 2024
כל הזכויות שמורות למחבר
אין להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, או להפיץ חוברת זו,
בשום צורה ובשום אמצעי, אלקטרוני, אופטי או אחר,
ללא אישור בכתב מהמו"ל

תוכן העניינים:

פתח דבר ז

פרק א: חומת אש ט

פרק ב: שתי חומות טז

פרק ג: חומת כבוד - מהי כ

פרק ד: חומת אש ותקרת ענן כה

פרק ה: שלוש או ארבע חומות כז

פרק ו: עבר ועתיד לה

פרק ז: שבע חומות לח

פרק ח: שבע חופות של שכר הצדיקים מח

פרק ט: שבע חופות - עבר ועתיד נג

פרק י: שבע חומות אש שסביב כסא הכבוד נו

פרק יא: שבעה מיני זהב בחומותיה של ירושלים טו

פרק יב: תשע או עשר חופות עג

פרק יג: שלוש עשרה חומות או חופות עח

נספחים

נספח א: פירושי יפת בן עלי לפסוקי חומות ירושלים העתידית פה

נספח ב: העברת מוטיבים מירושלים לבית המקדש ולהיפך פח

נספח ג: 'סכת להבים' טפ

נספח ד: מהי 'חופה' צ

נספח ה: שבע חופות הצדיקים כחלק ממאורעות אחרית הימים צד

נספח ו: שבע חופות של שכר הצדיקים בירושלים צז

נספח ז: אזכורים פייטנים נוספים לאגדת התרוממותה של ירושלים קא

נספח ח: מספר החופות שנקשרו לאדם הראשון בגן עדן קה

רשימת החיבורים וקיצוריהם קיג

פתח דבר

אודה לאל נותן התורה וחונן הדעת, ששמני בין יושבי בית המדרש וויכני לעסוק בתורתו ולהשלים את המאמר הנוכחי.

רבות עמלתי בבירור עניינות המאמר, ואם כי נותרו מעט פרטים הדורשים ליבון נוסף, החלטתי שלא לעכב את פרסומו, שאיני אלא כמציע את הדברים לפני המעיינים.

המאמר עוסק בבירור אחד מפרטי תפארתה של ירושלים שלאחרית הימים, ונאה הוא אפוא להדפיסו לכבוד הקמת בית חדש בישראל – המקרבת כנודע את הגאולה – בנישואי בני היקר מנחם מנדל עב"ג בריינדל בת הגה"ח ר' ניסן הכהן שליט"א, בראש חודש כסלו תשפ"ד. יזכו להקים בית נאמן בישראל, על אדני התורה והיראה; "בִּזְרָא עוֹלָם בְּקִנְיָן / הַשְּׁלָם זֶה הַבְּנִיָּן".

תודתי לידידי הרב שמשון ראזענבערג על עזרתו התמידית, וגם בהדפסת מאמר זה. ברכת ה' תלווה אותו ואת משפחתו לאורך שנים טובות.

אסון מחריד, מזעזע ובלתי נתפס התחולל ביישוב היהודי בארץ ישראל בימים האחרונים, אירוע שעדיין לא הגיע לסיומו. אצטרף לתחינת המוני בית ישראל: "שומר ישראל, שמור שארית ישראל", ולמימוש ההבטחה הנבואית: "הַרְגִּינוּ גוֹיִם עָמוּ, כִּי דָם עָבְדִּיו יִקּוּם וְנָקָם יָשִׁיב לְצָרָיו" (דברים לב מג), בבוא הגאולה השלמה ובבניין ירושלים ובית הבחירה,

כעתירת

יעקב ישראל סטל

ב במרחשון תשפד, פה עיר הקודש ירושלים תובב"א

פרק א: חומת אש

אל ירושלים, העיר החרבה והשוממה, שלח הקב"ה ביד עבדיו הנביאים דברי נחמה ועידוד, ודיבר על לבה שהיא עתידה לשוב למעמדה וגדולתה שבעבר, ועוד תוסיף פאר, הדר וכבוד, כהנה וכהנה. את גדולתה לעתיד הודיע הקב"ה גם באמצעות נביאו זכריה, אשר בין היתר התנבא על ירושלים החרבה את הדברים הבאים:

פְּרוֹזוֹת תֵּשֵׁב יְרוּשָׁלַם, מֵרֵב אָדָם וּבְהֵמָה בְּתוֹכָהּ. וְאֲנִי אֶהְיֶה לָּהּ – נָאָם יי' –
חֹמַת אֵשׁ סָבִיב, וּלְכָבוֹד אֶהְיֶה בְּתוֹכָהּ (זכריה ב ח-ט).

לפשוטו של מקרא, הבטחתו של הקב"ה, שלעתיד לבוא "אֲנִי אֶהְיֶה לָּהּ", לירושלים, "חומת אש סביב, ולכבוד אֶהְיֶה בְּתוֹכָהּ", נאמרה בלשון השאלה, והכוונה היא: "אני אהיה לה למגן, כאילו חומת אש סביב לה", שאין לומר שהכוונה לחומה של ממש, שכן "פְּרוֹזוֹת תֵּשֵׁב יְרוּשָׁלַם", ללא חומה! ואכן, כן ביארו כמה מפרשני הפשט, כמו רש"י ופרשנים אחרים¹, וזו כנראה דעת יונתן בן עוזיאל, אשר דקדק לתרגם: "ומימרי יהי לה – אמר יי' – כשור דאישא מקף לה סחור סחור"², שהקפיד להוסיף את כ"ף הדמיון ("כשור דאישא") כדי להבהיר, שמדובר בדימוי בלבד, ולא שתהיה חומת אש של ממש³. וכן נהג בתרגומו לפסוק: "וְתִנְיְתִי לְבִיתִי מִצְּבָה מַעֲבָר וּמִשְׁבָּ" (זכריה ט ח), שתרגמו: "אשרי בבית מקדשי שכינת יקרי, ותקוף דרע גבורתי כשור דאישא מקף ליה סחור סחור"⁴. וכפי הנראה, נגרר אחריו רב האיי גאון באחד מפיוטיו⁵.

* מובאות שציינתי להן שתי מהדורות (כמו, ציטוטים מפיוטי ר' אלעזר ירבי קליר לחג הסוכות, שציינתי לפיוטי הקלירי לסוכות' וגם ל'מחזור סוכות'), המובאה היא מן המהדורה הראשונה, שלא ציינתי את השגיאה אלא לרווחא דמילתא, לאלו שאין מחזיקים את המהדורה הראשונה. בפירושי לפיוטים שהובאו במאמר הסתמכתי, פעמים רבות, על ביאורי מהדיריהם, אם כי הוספתי לעתים שכיחות נופך ותוספת ביאור.

1 ראה: פירושי אבן עזרא, רד"ק ור' תנחום הירושלמי (פירוש ר' תנחום בן יוסף הירושלמי לתרי עשר, זכריה שם, מהדורת ה' שי, ירושלים תשנב, עמ' 272). פירוש זה הובא גם בפירושו של יפת בן עלי לפסוק, עי' להלן, נספח א, אות [ג].

2 תרגום יונתן בן עוזיאל, זכריה שם (כתבי הקדש בארמית, ג, עמ' 479).

3 חשוב להעיר, ש"וְאֲנִי אֶהְיֶה לָּהּ" תורגם שלא כמשמעו המילולי אלא: "ומימרי יהי לה", כדי להרחיק כל ביטוי של הגשמה, כהקפדתו של יונתן בן עוזיאל במקומות נוספים. ואפשר שבעניינו נגרר אחריו אחד הפייטנים המפייט: "נָא מַאֲמָר פִּיךָ הֵיכָּה לָהּ חֹמַת אֵשׁ"; עי' להלן, ליד הע' 29 ובה.

3 ראה על כך: מ' כהנא, לשון ופרשנות בתרגום יונתן לנביאים מנחום עד מלאכי, ע"ד, ירושלים תשס"ט, עמ' 113, ושם הובאו דוגמאות נוספות לדרכו של תרגום יונתן להוסיף כ' הדימוי כביאור.

4 תרגום יונתן בן עוזיאל, זכריה שם (כתבי הקדש בארמית, ג, עמ' 489).

5 כן הוא מפייט: "הוּד אֲדִינִי בְעֵדָה יִסְגֹר כְּחֹמַת אֵשׁ וְדִלְת וּבְרִיחַ / אֶהְיֶה כְּטַל לְיִשְׂרָאֵל כְּשׁוֹשֶׁנָּה יִפְרִיחַ" (פיוט לטל 'אהליבה הבנויה צור יגלה יצמיח', נדפס: ח' בראדי, 'פיוטים ושירי תהלה מרב האיי גאון', ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ג [ברלין תרצו], עמ' נב). כלומר, 'הוד' הקב"ה יסגור ויגן על ירושלים (הנוכרת בטורים הקודמים) כמו חומת אש ודלת ובריח! אגב אעיר: הפיוט

ברם רבותינו בעלי האגדה הבינו את הדברים באופן מילולי, שבאחרית הימים עתידה ירושלים להיות מוקפת בחומה או בכמה חומות, הגם שהדבר נוגד את ראשיתה של ההבטחה: **"פְּרוּזוֹת תִּשָּׁב יְרוּשָׁלַם"**.

את הבטחת הקב"ה לירושלים שלעתיד: **"וְאֲנִי אֶהְיֶה לָּהּ... חוֹמַת אֵשׁ סָבִיב"**, הבינו כמה מדרשים באופן מילולי, שהיא תהיה מוקפת בחומות אש. כן נדרש במדרש תהלים:

'מִי יִגְדֹר בָּאֵהֶלךְ' (תהלים טו א). זהו שאמר הכתוב: **'וְאֲנִי אֶהְיֶה לָּהּ, נָאֻם יי, חוֹמַת אֵשׁ סָבִיב, 'סָבִיב' מִבְּחוּץ, 'וְלִכְבוֹד אֶהְיֶה בְּתוֹכָהּ, מִבְּפָנִים. אמר דוד: אַם חוֹמַת אֵשׁ מִבְּחוּץ וְכִבוֹד מִבְּפָנִים, מִי יוֹכֵל לְשֹׁרֵת בְּתוֹכָהּ? הִיוּ אוֹמְרִים: 'מִי יִגְדֹר בָּאֵהֶלךְ'⁶.**

כלומר, ירושלים תהיה מוקפת מבחוץ בחומת אש, ובתוכה יהיה 'כבוד', ולכן תמה הדרשן **'מִי יוֹכֵל לְשֹׁרֵת בְּתוֹכָהּ'**, שכן חומת האש חוסמת את הכניסה אליה וה'כבוד' שבתוכה מונע את השתות בה, בדומה למה שארע במשכן, ש"כבוד יי מלא את המושכן" מנע את כניסת משה⁷.

דרשן זה הבין אפוא, שירושלים העתידית תהיה מוקפת בחומה של אש. וכיצד בזה ב'תוספתא' תרגומית לישעיה סו ו: **"אמר קדשא בריך הוא לציון: סִיג דַּאֲשָׁא אַנְא מְקִיפָנָא לִיךְ. חֶלֶף דַּאֲחִיתִית עֲלֵךְ אֲקִימִנִי, וְאֲבִנִי יִתִּיךְ בְּמַרְגְּלִין וְאִשְׁכְּרַעֵן"**. ובתרגום לעברית: **אמר הקב"ה לציון: גִּדְרֵךְ שֶׁל אֵשׁ אֲנִי מְקִיף אוֹתָךְ. תַּחַת שֶׁהוֹרַדְתִּי אוֹתָךְ, אֶעֱמִיד וְאֲבִנָּה אוֹתָךְ בַּבָּנִים טוֹבוֹת וּבַתְּאֲשׁוּרִים**⁸. ובקטע מדרש מן הגניזה, שלא נתברר זמנו:

'אש תמיד' (ויקרא ו ו), אש שירדה בימי משה לא נסתלקה עד שבאו לבית העולמים, וירדה להם אש חדשה בימי שלמה, ולא נסתלקה אלא בימי מנשה, כשהכניס להיכל צלם שלארבעה פנים, נסתלקה באותו היום. אבל לעתיד לבא, **עֵתִיד הַקֶּבֶ"ה לִסְבֹּב אֶת יְרוּשָׁלַם בְּחוֹמַת אֵשׁ**, שנאמר: **'וְאֲנִי אֶהְיֶה לָּהּ, נָאֻם יי, חוֹמַת אֵשׁ סָבִיב, וְלִכְבוֹד' וגו'**⁹.

הנזכר חתום 'אברהם בן יצחק חזן', אבל הוא מיוחס במקורות שבגניזה לרב האיי, וכבר נודע שהוא חיבר הרבה פיוטים על שם איש זה, שהיה כנראה חזן בבית הכנסת שלו. ראה על כך: ע' פליישר, 'עיונים בשירתו של רב האיי גאון', שי להימן: מחקרים בספרות העברית [...] מוגשים לא"מ הברמן, בעריכת צ' מלאכי, ירושלים תשלז, עמ' 246 ואילך.

6 מדרש תהלים, טו ב, עמ' 116.

7 שמות מ לד-לו: **'וְיִכָּסֶה הָעָן אֶת אֹהֶל מוֹעֵד, וְכִבֹּד יי מלא את המשכן. וְלֹא יָכֹל מֹשֶׁה לְבֹא אֶל אֹהֶל מוֹעֵד, כִּי שָׁכַן עָלָיו הָעָן, וְכִבֹּד יי מלא את המשכן"**.

8 תוספתות תרגום לנביאים, סימן 121, עמ' 175 (מקור), 270 (תרגום).

9 קטעי מדרשים מכתבייד הגניזה, ב, עמ' רג-רד [=ל] גינצבורג, גנזי שעכטער, א, ניויורק תרפח, עמ' 81. מדרש זה הובא גם בספר פתרון תורה: ילקוט מדרשים ופירושים, פרשת צו, מהדורת א"א אורבך, ירושלים תשלז, עמ' 20.

כיוצא בזה במדרשים נוספים¹⁰, ויש גם מדרשים שהעבירו את חומת האש מירושלים העתידית אל בית המקדש שלעתיד, כדרכם להעביר מוטיבים של אחרית הימים מירושלים לבית המקדש ולהיפך¹¹. כן נדרש במדרש תנחומא:

אמר הקב"ה: בעולם הזה עשיתם משכן ומקדש, שהיו בחומה; ולעתיד, אני אבנה את בית המקדש ותהיה מוקפת בחומת אש, שנאמר: 'ואני אהיה לה, נאם יי, חומת אש'¹².

כיוצא בזה במדרש המאוחר 'פרק אליהו': 'ומלאכי השרת משמרים את בית המקדש בחומת אש, שנאמר: 'ואני אהיה לה, נאום יי, חומת אש סביב'¹³. אמנם בנוגע למדרש האחרון, אין לדעת אם כוונתו לחומת אש שעליה ישמרו מלאכי השרת, או שמלאכי השרת – העשויים מאש¹⁴ – נעשים לבית המקדש כחומת אש. כך או כך,

10 זו כנראה משמעות שיה"ש, ז [ד] ג: "עדיין לא למדנו שבח ירושלים, מהיכן את למד שבחה? מחומותיה, שנאמר: 'ואני אהיה לה, נאום יי, חומת אש סביב'". אבל מנוסח הדרשה במקבילה שבפסיקתא דר"כ, כ ז, עמ' 318, אין כל הוכחה. מקור מדרשי נוסף (שזמנו אינו ברור) לחומת האש העתידה להקיף את ירושלים, הוא פרקא דרבינו הקדוש, בבא השלושה, סימן סא (בתוך: רש"א ורא"י וורטהיימר, גנזי ירושלים, ב, ירושלים תשס, עמ' טז): "שלשה פעמים עתיד גוג ומוגו ואגפיו עולה על ישראל. פעם ראשונה, עולה על ירושלים, וחומת של אש מקפת לה, שנאמר: 'ואני אהיה לה לחומת אש סביב'..."

גם יפת בן עלי בפירושו על אתר כותב כן, ולדעתו זה הוא פשוטו של מקרא (בתרגום מערבית: יהודית):

ומה שאמר: 'ואני אהיה לה נאם יי חומת אש סביב'... לפי פשוטו: שתהיה חומה

מאש מקיפה את ירושלים ואת חצרותיה. ומה שמחזק את הפירוש הזה הוא מאמר האדון ישעיה ע"ה: 'וברא יי על כל מכוני הר ציון' וגו' (להלן, נספח א, אות [ג]).

כוונתו להשוות את 'חומת אש סביב' שבפסוקנו לנאמר בהמשך הפסוק בישעיה ד ה: 'ויבא יי על כל מכוני הר ציון... נגה אש להקה לילה', והשוואה זו כבר מופיעה בפירושו של דניאל אלקומסי, בן המאה התשיעית. ראה פתרון שנים עשר: פירוש לתרי עשר: חברו דניאל אלקומסי, זכריה ב ט, מהדורת י"ד מרקון, ירושלים תשיח, עמ' 63: "'ואני אהיה לה, נאום יי, חומת אש סביב', הוא הכתוב: 'וברא יי על כל מכוני הר ציון ועל מקראיה - ענן יומם, ועשן'". בנוגע להשפעת דניאל אלקומסי על יפת בן עלי, ראה: פירוש יפת להושע, מבוא, עמ' 26-34, 73-74.

11 ראה על כך להלן, נספח ב.

12 תנחומא, כי תשא, יג.

13 פרק אליהו, מדרשי גאולה, עמ' 54 [=פרק אליהו, בתוך: ילקוט מדרשים, ד, עמ' לה]. 'פרק אליהו' הוא עיבוד של המדרש 'ספר אליהו', המתוארך למאה השביעית, ומאוחר לו בכמה דורות. ראה על כך: יוזמן, מדרשי גאולה, עמ' LXXXI-LXXIV. בחיבור המקורי ('ספר אליהו'), אין מדובר על חומת אש ומלאכי השרת שיקיפו את בית המקדש אלא: "וכל עיירות של ישראל מקיפין אותן אש ומלאכי השרת, שנאמר: 'ואני אהיה לה, נאם יי, חומת אש סביב'" (ספר אליהו, דף [3] ע"ב). ובכתי"א אחר של החיבור, בשינוי קל: "...מקיפין אותן אש ומלאכי אש..." (ספר אליהו, בתוך: ילקוט מדרשים, ד, עמ' כט הערה 1).

14 ראה, לדוגמה: תהלים קד ד; דברים רבה, יא ד: "המלאכים שכולן אש"; תנחומא, ויגש, ו: "כל הרקיע של מים, והמלאכים של אש - 'ומשרתי אש לוהט', ואין המים מכבין את האש ולא האש שורף את המים".

נראה שמדרש זה (וכפי הנראה, מקורו הקדום של המדרש) הוא מקורו של ר' אלעזר בירבי קליר, המתאר, שבית המקדש שלעתיד יהיה "בחומת אש עזורה / ובמלאכי דוק נעורה"¹⁵. היינו, מחוזק בחומת אש ובמלאכי מרום ('דוק')¹⁶.

דרשן אחר, ב'פסיקתא רבתי', נקט כמובנו המילולי של המקרא באופן קיצוני יותר:

'ואני אהיה לה, נאם יי, חומת אש סביב'... כך אמר הקב"ה: **אני וכל פמליא שלי נעשים לה חומה לירושלים לעתיד לבא**, ואני מצווה לה מלאכים לשומרה... וכי מאחר שהאש מוקף לה מי יכול להכנס בתוכה? אלא לעתיד לבא צדיקים מהלכים באש כאדם שהוא מהלך בחמה ביום הצינה והיא עריבה עליו¹⁷.

ולא רחוק שלכן גם נתכוונו הדרשנים הקודמים, אלא שמרצונם להתרחק מהגשמת הבורא דיברו רק על "חומת אש", בלא להדגיש שכביכול הקב"ה ופמליא שלו "נעשים לה חומה", שכן כאמור, גם הדרשנים הקודמים יסדו דבריהם על: **"ואני אהיה לה... חומת אש סביב"**, היינו, הקב"ה שהוא **"אש אכלה"**¹⁸ יהיה לחומת אש!

תפיסה זו, שהקב"ה בעצמו יהיה, כביכול, לחומת אש סביב ירושלים העתידית, באה לידי ביטוי גם בפייטנות הקדומה, המבוססת כנודע על המדרשות. כן מבקש אחד מן הפייטנים מאת רבונו: **"חומת אש סביב יהיה לה, ולכבוד מעוז ומנוסה"**¹⁹. ומצטרף אליו ר' אלעזר בירבי קליר: **"ולעם הוגי דת אש / יהיה לכבוד ולחומת אש"**²⁰. היינו, לישראל ההוגים ולומדים את התורה ('דת אש') יהיה הקב"ה לכבוד ולחומת אש. וקדם להם פייטן מהתקופה הקדם-קלאסית (היינו, סביבות המאה החמישית),

15 סילוק 'אשרי העם שככה להם' לשבת חנוכה. נדפס: פיוטי הקלירי לחנוכה, עמ' 118; ש' אליצור, שירה של פרשה: פרשות התורה בראי הפיוט, ירושלים תשסז, עמ' 223.

16 אפשר שגם הפייטן שמואל, שפעל כנראה בתקופת הפיוט הקלאסי, זמן לא רב אחרי הקלירי, נתכוון לתאר את בית המקדש הבנוי אשר סביבו חומת אש ועליה 'שומרים', הם המלאכים. וכן הוא אומר בפיוטו 'תקל ופרסין כתבה', מקדושתא 'און כל פטר רחם' לשבת הגדול (נדפס: י' דודזון, גנוי שעכטער, ג, ניו יורק תרפח, עמ' 30-31):

זכור ישני מכפלה ויחיש לנו גאולה

ולביתך תחנה מצבא ביום ובלילה

היה לה סביב לחומת אש ולתהלה

דגול הפקד לעירך שומרים כל היום וכל הלילה.

הפייטן מבקש מרבונו, שיזכור את האבות ('ישני מכפלה') ויחיש את הגאולה, או יחנה סביב בית המקדש 'ביום ובלילה', שיהיה לה לחומת אש ובנוסף לכך גם יפקיד לעירו שומרים, הם כנראה, המלאכים.

17 פסיקתא רבתי, פסקא לה, דף קס"ב. והשווה להלן, ליד הערה 67 ובה.

18 דברים ד כד. כיצא בזה במקראות רבים נוספים, וכנודע.

19 ברכת מזון מפייטת 'תמה יונה מקודשת'. נדפס: שמידמן, ברכות מזון מפיוטות, עמ' 621.

20 סילוק 'זאת בזאת נכתבה פרשה', מקדושתא 'אחת שאלתי' לפרשת פרה. נדפס: ש' אליצור, 'אחת שאלתי': קדושתא לפרשת פרה לר' אלעזר בירבי קליר', קבץ על יד, סדרה חדשה, ספר י (כ), תשמב, עמ' 52.

הרואה את כנסת ישראל כ"גפן אשר אתה לה חומת אש"²¹. יש גם פייטן המבקש על בניינה של ירושלים העתידית בסגנון זה: "קומם ארפה ורחבה / רוגז לא יעבור בה / שדי תהיה אש סביבה..."²². כלומר: הקם את ירושלים לאורכה ולרוחבה, ולא יעבור בה רוגז וכל רע, שכן אתה (הקב"ה) "תהיה אש סביבה". כיוצא בזה מבקש פייטן בשם יהודה, שלא נודע זמנו וזהותו: "והיה אדון חומת אש עיר לבקרה"²³. כלומר, הקב"ה ('אדון') יהיה חומת אש לירושלים ('עיר לבקרה'). ובקשה זו חוזרת בפי ר' יוסף אלברדאני (פייטן בבלי מאמצע המאה העשירית): "הר ציון סביב היה לו חומות אש"²⁴. משמע, שכביכול הקב"ה בעצמו עתיד להיות חומות אש סביב "הר ציון". וכך בפיוטים נוספים, מוקדמים ומאוחרים²⁵.

ואם כי רגילים הפייטנים לנקוט לשון המקראות, וכמובן גם כאן נהגו כזאת ושילבו את לשון המקרא: "ואני אהיה לה – נאם יי – חומת אש סביב", עדיין נראה להבין חלק מן המובאות כמדובבים את התפיסה, שהקב"ה בעצמו יהיה כביכול חומת אש סביב ירושלים.

גם הגישה המדרשית הקרובה, המדברת רק על הקפת ירושלים העתידית בחומת אש, בלא להדגיש שזו כביכול תיעשה על-ידי הקב"ה "וכל פמליא" שלו, נתפייטה

21 זולת 'אתה נטעת גפן שורקה'. נדפס: מ' זולאי, מפי פייטנים ושופכי שיח, בעריכת ש' אליצור, ירושלים תשסה, עמ' יח.

22 זולת 'ארוםם לאל עליון ברוב הלל והגיון' לפייטן לא נודע. נדפס: אליצור, פיוטי זולת להפטרות, עמ' 231.

23 קדושתת י"ח לראש חודש וחנוכה 'והיה אדון חומת אש'; הותקן ב'מאגרים'. למיטב ידיעתי הפיוט טרם נדפס. מ' זולאי פרסם ממנו רק חלק מהטור הראשון שלו (ראה: זולאי, עיוני לשון, עמ' 518), והגרשם ב'מאגרים' בהקשר לפיוט זה ('עתרת רננים' לא"מ הברמן, ומאמרו ב'הארץ', כד בכסלו תשטז, מוסף תרבות וספרות, עמ' ב), אינו מדויק. ב'מאגרים' תוארך הפייטן לאמצע המאה הששית, אך איני יודע עד כמה ניתן לסמוך עליהם בעניין.

24 רהט 'הר סיני תורה נתת עליו' לשבועות. נדפס: החזן הגדול אשר בבגדאד, עמ' 517. ועי' להלן, הערה 213.

25 אביא (בסדר כרונולוגי, עד כמה שאפשר) כפי שמצאה ידי, בלא כל התיימרות למיצוי: (א) מסופק ליניי, פיוט 'אם אתה לא תאמץ עדרי': 'אם אתה לא תהיה לחומת אש ולקבדו / לא אגנחם' (פיוטי יניי, מדור המסופקים, עמ' שעז. הפיוט אינו נכלל ב'מחזור פיוטי רבי יניי'; כן פונה כנסת ישראל בהודעה-דרישה לריבונה. (ב) יניי, קרובה לסדר 'את המשכן תעשה' שראשה קטוע: "[ו]תהיה לנו חומת שור" (מחזור פיוטי רבי יניי, א, עמ' 329, והמוסגר על-פי הצעתו של ברונזניק, פיוטי יניי, עמ' 154). וכנראה כוונתו לחומת האש, והפייטן מבקש: תהיה לנו חומת היקף סביב. (ג) פייטן אנונימי, קרובה לתענית צבור 'קרב אורך לעניה': "קרב עזך לבית יעקב אש / ותהיה לנו סביב חומת אש" (מחזור איטאליאני, ב, דף רב ע"ב). (ד) ר' אליהו חזקוני ב"ר מנחם ממאנאש, סליחה 'אנוש אנוש שברי ומכתי נחלה': "הנבול קדש נוף הובילה / חומת זוהר קריתך יהיה סביב לה" (לקט פיוטי סליחות, סימן כ, עמ' 44. במקור: "נוף חבילה", ותקנתי לה"ובילה" כהצעת המהדיר, שם, בביאורו לטור 12). (ה) ר' יצחק, פיוט 'יה סלעי צור ישעי': "ולאמלה / אהיה לה / נאום יי חומת אש" (נ' אלוני ו' טובי, שירים גנוזים: שירים חדשים מגנוזות קהיר, ירושלים תשסא, עמ' מזו).

שוב ושוב בפי הפייטנים הקדומים²⁶. כן מפיט פייטן קדום, ארצישראלי (שאפשר והוא ר' אלעזר בירבי קליר) או איטלקי: "אור הלכנה כאור החמה / בתוכך יהיה לאש חומה"²⁷. כלומר: "אור הלכנה" שיתגדל 'כאור החמה' יהיה 'בתוכך' לחומת אש (בסמיכות הפוכה). גם הפייטן ר' יהודה בירבי בנימן (פעל במאה העשירית) כורך את המאורות שלעתידי עם חומת האש שתהיה סביב ציון: "המאורות בהררי[חך] להיות חומת אש ראש / [...] ... לציין כמו ראש"²⁸.

אזכור פייטני נוסף לחומת האש העתידה לסובב את ירושלים מופיע ביוצר אנונימי לתשעה באב: "ממרום שלחמה אש במקום אש / נא מאמר פיך יהיה לה חומת אש"²⁹. כלומר, ממרום שלחת אש בבית המקדש (במקום אש), כעת 'מאמר פיך' יהיה לירושלים חומת אש. וכן מפיט ר' יוסף אבן-אביתור (ספרד-מצרים; ד'תש-תשפד, 940-1024), הדובר כמפי הקב"ה לכנסת ישראל: "נגהי חומת אש אסובב סביבך / ... / שאלו שלום ירושלם ישליו אהבך"³⁰. היינו, אקוף אותך באורותיה של חומת אש, שתסובב את ירושלים העתידית. ובפיוט אחר, שהוא כנראה לר' אלעזר בירבי קליר, נתכנתה ירושלים "סבוכה חומת אש", ואפשר שכינוי זה ניתן לה על-שום חומת האש העתידה להקיפה³¹.

- 26 המובא להלן הוא מודגם מייצג, ותנא ושייר!
- 27 שבעתא למנחת שבת 'קומי אורי'. נדפס: ע' גאולה, 'דרשה ופיוט במנחת השבת בבית הכנסת בביזנטיון', תא שמע: מחקרים במדעי היהדות לזכרו של ישראל מ' תא-שמע, בעריכת א' ריינר (ואחרים), אלון-שבות תשעב, עמ' 191.
- 28 יוצר לפרשת 'השכם' או 'בא' שראשו חסר. נדפס: פיוט ר' יהודה בירבי בנימן, מהדורת ש' אליצור, ירושלים תשמח, עמ' 141. פייטן זה פעל 'אחרי המחצית השנייה של המאה התשיעית ולפני סופה של המאה העשירית', במזרח, ושמה בבבל. ראה: שם, מבוא, עמ' 72-77. וראה גם: קדושתאותיו של רש"ס אלסג'ארי, א, עמ' 144 הערה 61.
- 29 יוצר 'איכה במחשכים הושבת למחכי אור'. נדפס: ע' פליישר, היוצרות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים תשמד, עמ' 40. כפי הנראה, הדגשת הפייטן ש**מאמר פיך** של הקב"ה ('מאמר פיך') יהיה לחומת אש, נובע מהרחקת ההגשמה, וכבר קדם לו יונתן בן עוזיאל שהקפיד לתרגם: "ומימרי הי לה... כשור דאישא..." (לעיל, ליד הערה 2), כדרכו בכל מקום להרחיק כל ביטוי היכול להתפרש כהגשמת הבורא.
- 30 פיוט 'יום גשתי לרוממן'. נדפס: גרנט, אזכרה מזמור, עמ' 396.
- 31 הכינוי המדובר מופיע בפיוט 'אחד ייחד חודש זה מיוחד' מקדושתא לפרשת החודש, כנראה לר' אלעזר בירבי קליר: "חודש נסי אסנפר / עלותו לחרף סבוכה חומת אש / פגריו נשללו בקץ עשן צלי אש / צמנו משמנו קמאקלת אש" (נדפס: פליישר, עיונים באופיים הפרוודי, עמ' 577). הקטע עוסק בירושלים **שבימי חזקיהו** שבא עליה סנחריב ('אסנפר') לכובשה, וסופו שמת צבאו באופן ניסי בערב הפסח. אפשר שהפייטן מכנה לירושלים שבימי חזקיהו "סבוכה חומת אש", על-שום העתיד, אך יתכן שכוונתו לומר, שבאותה שעה, בזמן חזקיהו, הגן עליה הקב"ה כאילו היתה "סבוכה חומת אש".
- ובאשר למחבר הקדושתא: פליישר, שם, עמ' 572, מצדד ביחוס הקדושתא לקלירי, ורק מחמת זהירות נמנע מליחסה אליו בוודאות. אכן לאחרונה הצביע ע' הכהן על מקבילה לשונית בין קדושתא זו לפיוט קלירי ודאי, פרט המסייע לייחוסה לקלירי. ראה מאמרו: 'לבירור זיקתם של מדרשי אסתר לפיוט ההרחבה הקליריים לפורים' אספרה אל חוק' ו'אמל ורבך', נטועים, ז

נחתום בפיוט המיוחס מספק ליניי, מפייטני ארץ ישראל הקדומים, המקביל בין 'מקדש מטה' שנחרב, ל'מקדש מעלה', העתיד לרדת מהשמים, ובין הקבלותיו: "מקדש מטה נשרף באש / ומקדש מעלה עליו חומת אש"³². ואילו בפיוט אחר המיוחס אליו בספק, הוקבל מעמד הר סיני שבעבר לתפארתו של הר ציון שלעתיד לבוא, בהתאם למוטיב הקדום, שמעמד הר סיני הוא דוגמא וסימן לאחרית הימים, וכל אשר היה בסיני בעבר יהיה בבוא הגאולה העתידה³³, ובין ההקבלות: "הר סיני ירדת עליו באש / הר ציון טפס בחומת אש"³⁴. וכמובן, שבנוסף לפייטנים הקדומים, גם פייטנים מאוחרים, בני תפוצות שונות, הזכירו שוב ושוב את חומת האש העתידה לסובב את ירושלים³⁵.

- (תשס), עמ' 50 הערה 18. ואף ב'מאגרים' יוחסה הקדושתא בוודאות לקלירי.
 32 רהיט 'כמו במקדש מטה כן נתלה מקדש מעלה' מקדושתא לשבת נחמו (שראשה חסר). נדפס: מחזור פיוטי רבי ינאי, ב, עמ' 329.
 33 על רעיון זה ומקורותיו, ראה מאמרי: מעמד הר סיני, עמ' 3-8 (במהדורה בתרא של המאמר הוספתי מקורות חדשים רבים).
 34 קדושתא לשבועות 'הר סיני תלשתה'. נדפס: פיוטי ינאי, מדור המסופקים, עמ' שעג. הפיוט לא נכלל ב'מחזור פיוטי רבי ינאי'.

בדומה לכך מפייט ר' אלעזר בירבי קליר בקדושתא לחנוכה (שראשה קטוע):

חופה על כל כבוד גלעד [ו] קשן

חתלת שבע כאז להלבישן

חזות שרידים תמור מעושן

חידוש ענן יומם ועשן

(פיוטי הקלירי לחנוכה, עמ' 94).

ביאור: 1-2 חופה על כל ... כאז להלבישן: בחופת שבע עננים תכבד את כל ארץ ישראל (גלעד ובשן הם מטונימיה לארץ ישראל), כדוגמת שבעת העננים שחפפו את ישראל בצאתם ממצרים ('כאז להלבישן'). | 3 חזות שרידים: אז יראו ישראל ('שרידים', על-פי יואל ג. ה). תמור: תמורת, תחת, וכאן במשמע: כנגד. מעושן: מעמד מתן הר סיני, שהיה 'עשן כלו' מפני אשר ירד עליו 'באש' (שמות יט יח). | 4 חידוש ענן יומם ועשן: בהתחדשות מראה כבוד ה' בענן ועשן.

כלומר, כפי שישאל ראו במעמד הר סיני את ההר 'עשן כולו' ואפוף באש, כן יחזו לעתיד לבוא את הענן והעשן שיחפוף את הר ציון.

- 35 לדוגמא בעלמא אביא כמה מן הפיוטים המאוחרים: (א) יוצר 'אלהים מלכי וקדושי מעבדות החפשי' לשבועות, מאת ר' יחיי (המאה האחת-עשרה): 'חומות בית מקדשי / בנה לחומת אשי // ואנסיקה קדושי / על ציון הר קדשי' (ע' פליישר, 'בחזונו בשלבי התפתחותו של גוף היוצר: 'היוצר המרובע', HUCA, 51 [1980], עמ' סא. זמנו של הפייטן על-פי 'מאגרים'). (ב) פיוט בכור 'מתי אבוא' לשביעי של פסח, לר' מנחם ב"ר יעקב מוורמייזא, מהמחצית השנייה של המאה השתיים-עשרה: 'חומת אש סביב לה, שלם ישלם המבעיר / התפללו בעדה ודרשו את שלום העיר' (מחזור פסח, עמ' 355. לזמנו ומקומו של הפייטן, ראה שם, מבוא, עמ' כג). (ג) ר' פסח (ב"ר אברהם?) הכהן, פייטן אשכנזי מתחילת המאה השלוש-עשרה (נהרג בפולדא בשנת ד'תתקצח, 1235), ב'פזמון': 'פלילת קריה נאמנה / למעלה למעלה תרוממנה // לחומת אש סביב אתה / עתיד להיות לכוונה' (לקט פיוטי סליחות, סימן רלט, עמ' 528). (ד) פיוט 'עמי וציון נחמו' לשבת נחמו, לפייטן אשכנזי לא נודע: 'שלם תשלם הבערה קחומת אש סביב / פאר מקום מקדש בידך כוונה' (ע' פליישר, 'עיתורי פיוט לתפילת 'מגן אבות'', תרביץ, מה [תשל"ו], עמ' 102).

המדרשים והפיוטים שהובאו בפרק זה אינם מדברים אלא על חומה אחת – חומת אש – שתקיף את ירושלים לעתיד לבוא. אך במקביל לדעה זו, מצויות מסורות אחרות בנושא, במדרשים מאוחרים ובמיוחד בקרב הפייטנים הקדומים, שמקורם כנראה ממדרשים קדומים שלא הגיעו לידינו.

פרק ב: שתי חומות

בתיאורו של ר' יוחנן הכהן בירבי יהושע – מפייטני ארץ ישראל במאה השמינית – לתפארתה וגדולתה של ירושלים שלעתיד, המבוסס על חזונות יחזקאל ומדרשי חז"ל שהכיר, הוא מציין את התפשטותה העתידית של העיר על פני כל ארץ ישראל ומפרט את גבולותיה המדויקים, ואגב כך מזכיר כמה חומות עתידות להקיפה:

תל שְׁכַל פִּיּוֹת מִתְפַּלְלִים לוֹ / תל שְׁכַל פָּנִים מִשְׁתַּחֲוִים לוֹ
וְתִשׁוּב הָאָרֶץ בְּנוֹיָה, מַעִיר קְמוּאֵל וְעַד אוֹקֵינוֹס
וְהֵם וְהֵם יִקְבִּי הַמֶּלֶךְ פַּחַת / וְתַעֲשֶׂה כָּלָה מְדִינָה אֶחָת
וְתִגְבַּל חוֹמוֹתֶיהָ בְּכַפְלִיִּים, סָבִיב סָבִיב

מִן הַיַּרְדֵּן וְעַד פָּנִים, חוֹמָה הַמְּזֻרְחִית / מִפָּנִים וְעַד אֵילָת, חוֹמָה הַדְּרוּמִית
וּמֵאֵילָת וְעַד צוֹעַר, חוֹמָה הַצְּפוֹנִית / וּמִצוֹעַר וְעַד כּוֹס, חוֹמָה הַמַּעֲרָבִית.³⁶

ביאור: 1 **תל שכל פיות מתפללים לו** / **תל שכל פנים משתחווים לו**: כינוי לירושלים, על-פי ירושלמי, ברכות ד ה, ח ע"ג: "העומדים ומתפללים בחוץ לארץ, הופכים את פניהם לארץ ישראל... כלפי ירושלים... 'בנוי לתלפיות' (שיה"ש ד ד), תל שכל הפיות מתפללים עליו". וראה בבלי, ברכות ל ע"א: "תל שכל פיות פונים בו". | 2 **ותשוב הארץ בנויה** [...]: מתאר את התפשטותה של ירושלים לעתיד לבוא. **מעיר קמואל**: כנראה כוונתו לדמשק. השווה ספרי, דברים, פיסקא א, עמ' 7: "שעתידה ירושלם להיות מגעת עד דמשק". **אוקיינוס**: הים הגדול. | 3 **יקבי המלך**: כינוי לים הגדול. **פחת**: הקריאה אינה בטוחה, ואיני יודע פירושו. **כלה**: כל ארץ ישראל. **מדינה אחת**: עיר אחת. כי ירושלים תתפשט ותתרחב על כל ארץ ישראל. | 4 **ותגבל חומותיה בכפליים**: 'תגבל' הוא כנראה לשון 'גבול'. ושיעור הדברים: חומות ירושלים יתחמו את גבולותיה שתי פעמים. היינו, היא תוקף בשתי חומות. | 5-6 **מן הירדן ועד פנים** [...] **חומה המערבית**: הפייטן מפרט את תחומי החומות, ולא כל המקומות שציין ידועים היום. על גבולות חומות ירושלים המורחבת, השווה ספר זרובבל, נוסח קושטא, דפים 343-44א: "ויראני מטטרון הדובר בי את כל הדברים האלה, ואת ירושלם בארכה וברחבה, וראיתי חומותיה מוקפין סביבותיה, מן המדבר והלבנון ומן הנהר הגדול נהר פרת ועד הים האחרון". **כיום**: הקריאה מסופקת. כנראה הוא שם מקום, ואיני יודע כיצד לנקדו.

36 סילוק 'אמרו לבת ציון וישמיע לה ציון'. נדפס: מחזור פיוטי רבי ינאי, ב, עמ' 333-334, ומתוקן על-פי 'מאגרים'. צ"מ רבינובין (מחזור פיוטי רבי ינאי, ב, עמ' 332 ואילך) הדפיס את הפיוט על שמו של ינאי, אך באמת הוא לר' יוחנן בירבי יהושע הכהן. ראה: פיוטי ר' יוחנן הכהן, מבוא, עמ' מז-מו, וזיהוי זה נקבע גם ב'מאגרים'.

הפייטן ממשיך לתאר את "רום קומת חומתה", מספר המגדלים שיבנו על חומותיה ופרטים נוספים שאינם נוגעים לענייננו. וכדבריו כאן, שלעתיד "תגבל חומותיה בכפליים", שירושלים תוקף ('תגבל') בחומות כפולות, בשתי חומות³⁷, כותב גם ינאי, שקדם לו בכמאה וחמשים שנה, המבקש מלפני רבונו: "ותכונן ירושלים חומות חומות"³⁸. כלומר, חומות כפולות. ולכן גם נתכוון פייטן בלתי נודע, שפעל כנראה בתקופת הפייטנות הקלאסית, המבקש גם הוא מלפני הקב"ה:

קומם דפנות משפלת
ורומם שערם היות נכפלת³⁹.

ביאור: 1 **קומם דפנות משפלת**: הקם ובנה את בתי ('דפנות') ירושלים המושפלת והחרבה. | 2 **ורומם שערים**: רומם וחזק את שעריה. **היות נכפלת**: שהיה כפולים.

ירושלים תהיה מוקפת בשתי חומות, שבכל אחת מהן שער אחד. ומפאת כן מצפה פייטנו לחזות בבניין ירושלים **בכפל שעריה**. גם ביצירתו הפייטנית של ר' אלעזר בירבי קליר, גדול פייטני ארץ ישראל שפעל מעט אחרי ינאי, נזכר שירושלים העתידית תהיה מוקפת בשתי חומות:

[א] סלוק ' [...] תעלה ארוכה:

ותבנה ותכונן עיר הקודש

ויסובבוהו [שתי] חומות קודש

אחת שלאש ואחת כבוד קודש⁴⁰.

37 אפשר שר' יוחנן הכהן בירבי יהושע רמז את העניין גם בפיוטו 'אזור דתות וחוקים' מקדושתא לשבועות 'ארקא הרעיש איום', בו הוא מתאר את שיאדע באחרית הימים: "ממאכל לוייתן ובהמות / ניניו אדשן בנחמות / סביב אהיה להם חומות / עליהם עוז ותעצומות" (פיוטו ר' יוחנן הכהן, עמ' 43). בדרך כלל, אין להוכיח דבר מסתם "חומות", בלשון רבים, כשלא ננקב סכומן, שהרי כבר במקרא מצאנו שקראו לחומה בודדת בתואר 'חומות' (עי' לדוגמא נחמיה א ג, ב ח, בהשוואה לנחמיה ב יג; כיוצא בכך בירמיה נא יב: "אל חומות ככל שאו נס...", ושם, פסוק מד: "גם חומת ככל נפלה"); מה עוד, שאם נפרש פיוט כלשהו המדבר על "חומות" ירושלים העתידית, שכוונתו לשתי חומות, איננו צריכים להביא לחמנו ממרחקי שדה הפיוט, שכבר הנביא ישעיה (מט טז) התנבא: "חומותיך נגדי תמיד", וכיוצא בזה בתהלים נא כ: "תבנה חומות ירושלים". אולם כאן, פייטנו ר' יוחנן הכהן שינה מלשון המקרא "אני אהיה להם... חומת אש סביב" (זכריה ב ט) ופייט "סביב אהיה להם חומות", ובכך נתן מקום לשער, שנתכוון לרמז את המסורת המדרשית ששתי חומות יקיפו את ירושלים העתידית. אך עדיין ייתכן, שאף שינוי מלשון המקרא הוא רק מחמת החרוז (אמות), ואין ללמוד ממנו מאומה.

38 סילוק 'ותגלה משמי מרומים', מקדושתא לשבתות הנחמה. נדפס: מחזור פיוט רבי ינאי, ב, עמ' 339.

39 ברכת מזון מפויטת לסוכות 'אוגדי ריבוע סיחים', נדפס: שמידמן, ברכות מזון מפויטות, עמ' 472.

40 פליישר, לפתרון שאלת זמנו, עמ' 425. המוסגר הוא השלמת פליישר והיא מוכחת מהטור שלאחריו. במאמר זה יצא פליישר לשחזר את הסילוק הקלירי 'העת לגעור חית יער' לתשעה באב, מתוך שני קטעי גניזה. אך לאחר מכן התברר ששני הקטעים הם משתי יצירות שונות ואינם שייכים זה לזה. הסילוק 'העת לגעור' מסתיים מעט אחרי הקטע הראשון (עמ' 418 בפירוטו של פליישר), וסופו – שלא הכירו פליישר – נתגלה עלידי בנימין לפלר, ואילו קטע הגניזה השני הוא סילוק אחר,

[ב] סלוק 'זיכון עולם על מלאתו':

ושתי חומות לה מוקפות

חומת אש וכבוד לה מקיפות

שתיים עשרה דלתות בם מוקפות

המון שנים עשר שבט בשערימו זקופות.⁴¹

כאן הפייטן מפרט גם את ה'חומרים' מהם יבנו שתי החומות העתידיות: אש וכבוד; ולא נהג כמנהגו של ינאי ופייטנים אחרים שסתמו את העניין והסתפקו בנקיבת מספרן של החומות ותו לא. אכן כפי הנראה, ר' אלעזר בירבי קליר (ושמא יש לומר: המדרש שעל-פיו הוא פייט) יסד את הדברים על-פי נבואת זכריה הנזכרת: "וְאָנִי אֶהְיֶה לָּהּ, נֶאֱמָר יְיָ, חוֹמַת אֵשׁ סָבִיב, וְלִכְבוֹד אֶהְיֶה בְּתוֹכָהּ" (זכריה ב ט), שתיבת "סביב" נדרשה לפניה ולאחריה, כאילו נאמר במקרא: "חומת אש סביב, וסביב לכבוד"⁴², היינו, סביב ירושלים יקיפו "חומת אש" ו"כבוד".

שתי חומותיה של ירושלים העתידית, מאש ומכבוד, נזכרו גם בפייטנותו של ר' פינחס הכהן מכפרא, פייטן ארצישראלי שפעל כמה דורות אחרי הקלירי. באחת מקדושתאותיו לשמיני עצרת הוא מבקש מהקב"ה:

תַּעֲצוּמוֹת לָעַם תִּתְקִיף / וּמִמְעוֹן קִדְשֶׁךָ תִּשְׁקִיף

אֵשׁ וְכָבוֹד תִּתְקִיף / כִּי אַתָּה אֵל תִּתְקִיף / קְדוֹשׁ.⁴³

ביאור: 1 **תַּעֲצוּמוֹת לָעַם תִּתְקִיף**: תחזק את ישראל בתַּעֲצוּמוֹת. | 2 **אֵשׁ וְכָבוֹד תִּתְקִיף**: את ישראל. והכוונה לירושלים שתהיה מוקפת בחומות אש וכבוד. **אֵל תִּתְקִיף**: אֵל תִּתְקִיף וחזק, שביכולתו לפעול זאת.

אותה תחינה חוזרת בפיוט אחר שלו:

חֲדָשׁ כְּבוֹד וְחוֹמַת אֵשׁ לְאֻמוֹנִים

כְּחִדְשֶׁךָ סֶרֶק וְקְלִיפָה לְאֻמוֹסֵת בּוֹנִים.⁴⁴

ביאור: 1 **לְאֻמוֹנִים**: לישראל. | 2 **כְּחִדְשֶׁךָ סֶרֶק וְקְלִיפָה**: כפי שתחדש את עצי הסרק והם יוציאו פירות, וטעם העץ (ה'קליפה') יהיה כטעם הפרי. ראה: ספרא, בחוקותי, א א (ה-1), דף קי ע"ד: "שהעץ עתיד להיות נאכל... שאף אילני סרק עתידים להיות עושים פירות". **לְאֻמוֹסֵת בּוֹנִים**: לישראל שבגלות. והכינוי על-פי תהלים קיח כב.

שתחילתו קטועה: [...] תעלה ארוכה; וסביר מאוד שגם הוא לקלירי, וכך נרשם ב'מאגרים'.
41 מחזור כפי מנהג ק"ק רומא (עם פירוש קמחא דאבישונא), א, בולוניא ש, דף [197] ע"ב; מתוקן על-פי 'מאגרים'.

42 דרשת תיבה אחת כנסובה לפניה ואחריה בניגוד לפשוטו של מקרא, מצויה בדברי חז"ל. כן למשל, בבבלי, בבא קמא נח ע"ב, נדרש "מיטב שְׁדָהוּ" (שמות כב ד) כנסוב לפניו ולאחוריו, שלא כפשוטו של מקרא. וגם בבבלי, בבא מציעא סא ע"א, נדרש "אֵת כֶּסֶףךָ לֹא תִתֵּן לוֹ בְּנֶשֶׁךְ, וּבְמִרְבִּית לֹא תִתֵּן אֶכְלֶךָ" (ויקרא כה לו), כאילו כתוב: 'אֵת כֶּסֶףךָ לֹא תִתֵּן לוֹ בְּנֶשֶׁךְ וּבְמִרְבִּית, וּבְנֶשֶׁךְ וּבְמִרְבִּית לֹא תִתֵּן אֶכְלֶךָ'.

43 פיוט 'אמונים' שלש עצרות יעשו, מקדושתא 'וארץ אשר מארצות מוכשרת'. נדפס: פיוט ר' פינחס הכהן, עמ' 468.

אמנם בפיוט אחר שלו, הוא מציין את שתי חומותיה העתידיות של ירושלים בלא לפרט שהאחת מאש והשנייה מכבוד:

חֲנֻכַּת חוֹמַת יְרוּשָׁלַיִם

תַּחֲנֵן עוֹד בְּכַפְלָיִם

וְנִשְׁתַּחֲוֶה וְנִקְוֹד אִפִּים

וְנִיחֲדָךְ בְּכָל יוֹם פַּעַמִּים⁴⁵.

ביאור: 1-2 חֲנֻכַּת חוֹמַת יְרוּשָׁלַיִם תַּחֲנֵן עוֹד בְּכַפְלָיִם: את חומת ירושלים תחנן פעמיים ('כפלים'), שיקיפופה שתי חומות. | 4 וְנִיחֲדָךְ בְּכָל יוֹם פַּעַמִּים: באמירת 'שמע ישראל' שחרית וערבית.

כיוצא בזה נתפייט בשבעתא 'רבים אֲמַנְתָּה', למחבר לא ידוע מתקופת הפיוט הקלאסי (המאות הששית-השמינית):

יִי קוֹמֵם בֵּית הַחֲבִיב

שְׁמוֹנֶה עָשָׂר אֶלֶף סָבִיב

רַבְבוֹת לְשׁוֹרֵן בְּתוֹכּוֹ לְהַרְבִּיב

שְׁנֵי חוֹמוֹת קוֹדֵשׁ אוֹתוֹ לְהַסְבִּיב

תְּרוֹמַת קוֹדֵשׁ בְּאוֹצְרוֹתָיו לָהּ [...].

5

בְּצִדְקָה וְיָבֵא אֶת קִדְשֵׁי דָוִיד אָבִיו⁴⁶.

⁴⁴ קדושתת י"ח לראש חדש 'חדש אור ליפה וברה'. נדפס: פיוט ר' פינחס הכהן, עמ' 677. במהדורת הפיוט נדפס: "חדש כבוד חומת אש", ולא "חומת". אך לנרשם בשינויי נוסחאות (שם, לשו' 95-94), שרק אחד מעדי הנוסח גורס "חומת", בעוד שהשני גורס 'חומת' (ועד הנוסח השלישי גירסתו שונה לגמרי), אין כל סיבה להעדיף את הנוסח "חומת" על-פני "חומת". ייתכן גם, שהקבלת "חדש כבוד וחומת אש" ל"כחדשך סרק וקליפה" תומך בנוסח "חומת", כי אז נמצא שהוקבלו שניים כנגד שניים, 'כבוד' ו'אש' כנגד 'סרק' ו'קליפה'.

אמנם כדרכם של פייטנים הנוקטים כשתי דעות מדרשיות חלוקות ולפעמים אפילו בכפיפה אחת, לא חשש ר' פינחס הכהן להזכיר גם את הדעה המדרשית (עי' לעיל, פרק א), שירושלים העתידה תסובב בחומה אחת בלבד, של אש, והוא מפייט: "סמוך וזקוף, וחומה תחשיש" (קידוש לראש חודש טבת 'ארוכה למכה', נדפס: פיוט ר' פינחס הכהן, עמ' 715, על-פי מרבית עדי הנוסח, עי' שם בבאור). כלומר: "סמוך וזקוף" את החומה הנוכרת בהמשך, "וחומה תחשיש" - תקיים את הבטחתך להיות לירושלים חומת אש סביב (תחשיש' פירושו הדלקה באש). על כך שדרך הפייטנים להביא דעות מדרשיות חלוקות ואפילו בחדא מחתא, ראה: א' גרוסמן, 'שבחי ר' אלעזר בירבי קליר בפירוש הפיוטים של ר"י קרא', כנסת עזרא: ספרות וחיים בבית הכנסת, בעריכת ש' אליצור ואחרים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 305-307; קדושתאותיו של רש"ס אלסנג'ארי, א, עמ' 211-213.

⁴⁵ סילוק 'שש חנוכות המדוברות', מקדושתת י"ח לחנוכה 'נר האליבה תאיר'. נדפס: פיוט ר' פינחס הכהן, עמ' 521.

⁴⁶ ש' אליצור, בתודה ושיר: שבעתות לארבע הפרשיות לרבי אלעזר בירבי קליר, ירושלים תשנ"א, מבוא, עמ' 27-28, בהשלמה על-פי 'מאגרים'. מחברה של השבעתא לא ידוע, אמנם לדברי אליצור (שם, עמ' 25 הערה 50):

הדרשה על שתי החומות שיקפו את ירושלים באחרית הימים, לא ידועה לנו אלא מפיוטים קליריים, אולם סביר שהיתה ידועה בתקופתו גם לפייטנים אחרים. אי אפשר,

ביאור: 1 קומם: הקם, בנה מחדש. בית החניב: בית המקדש. | 2 שמונה עשר אלף סביב: עליפי יחזקאל מח לה. | 3 רבבות ישורון: המוני ישראל. להרביב: להרבות. | 4 להסביב: לסובב, להקיף. | 6 בצדק ויבא את קדשי דוד אביו: בזכות שלמה; עליפי מל"א ז נא.

שוב נזכרו שתי חומות בית המקדש או ירושלים שלעתיד לבוא בפיוט שמסביבות זמנו של הקלירי.

עניין שתי חומות ירושלים שלאחרית הימים היה מוכר גם בתקופה מאוחרת יחסית, שהוא נזכר בפיוט זולת לפרשת פינחס המיוחס לרב סעדיה גאון (מצרים-א"י-בבל; ד'תרמב-תשב, 882-942): "פְּרוּזוֹת לְהִשְׁלִי, קְרִיתוֹ בְּשֵׁתִי חוֹמוֹת מְצַעַת"⁴⁷. היינו, הפייטן מבקש מרבנו: את ירושלים ('פְּרוּזוֹת') תושיב בשלווה, וגם תקיף את 'קרייתך' ירושלים 'בְּשֵׁתִי חוֹמוֹת'.

פרק ג: חומת כבוד - מהי

אמנם עדיין לא נתברר מהי אותה 'חומת כבוד' העתידה להיות סובבת את ירושלים בנוסף לחומת אש, לדברי ר' אלעזר בירבי קליר ור' פינחס הכהן או המדרש האבוד שעלי התבססו. 'כבוד' הוא דבר לא ממשי, וכיצד ניתן לומר שהוא יקיף את ירושלים? נראה אפוא, ש'חומת כבוד' זו היא באמת חומת עננים, והיא נקראת כן מפאת שקיומה ומציאותה מכבד את המצוי בתוכה. פשוטו של המקרא "וּלְכָבוֹד אֶהְיֶה בְּתוֹכָהּ" הוא, שכבוד הקב"ה יתגלה בה⁴⁸, כפי שהיה במשכן ובבית המקדש, ש"כבוד יי מלא את המשכן"⁴⁹, ו"מלא כבוד יי את בית יי"⁵⁰. ולפי שכבודו רגיל

אפוא, לייחס את השבעתא לקלירי אפילו מספק, אך אי אפשר גם לשלול ייחוס זה בכל דרך שהיא. ומכל מקום, גם אם לא הקלירי כתבה, אין ספק בכך שהיא נכתבה על ידי פייטן קלאסי מיומן ובהשפעת היצירה הקלירית.

אכן עתה נוכחנו, שהשערתה של אליצור הפכה לודאית, ועניין שתי חומות ירושלים העתידית ידוע לפייטנים קלאסיים נוספים, ולא רק לקלירי, ולפיכך אין לאזכורן בשבעתא כל משמעות לאישוש זיקתה לקלירי. אדרבה, העובדה שבשתי יצירותיו הוודאיות ('[...] תעלה ארוכה' ו'זיכון עולם'; לעיל, ליד הערות 40-41) הקפיד הקלירי לציין את ה'חומרים' של שתי החומות (אש וכבוד), ואילו בשבעתא שלפנינו נתפייט רק: "שְׁתֵּי חוֹמוֹת קוֹדֵשׁ אוֹתוֹ הֶסְבִּיב", מסייעת לשלילת ייחוסה לקלירי. העניין זוקק עיון נוסף, ובין כך וכך ברור, שהשבעתא היא מהתקופה הקלאסית.

47 זולת 'אליהוא מוֹתוֹשִׁי גִלְעָד' לפרשת פינחס. נדפס: אליצור, פיוטי זולת להפטרות, עמ' 206. ביאור: פרוזות: ירושלים, עליפי זכריה ב ח. להשליט: להושיב בשלווה. קרייתו: את ירושלים.

48 עי' תרגום ומפרשים נוספים על אתר. וראה גם המדרש שהובא ביל"ש, זכריה, רמז תקסט: "מהו 'ולכבוד אהיה בתוכה'? והלא אין כבודו של הקב"ה אלא במרום, שנאמר: 'על השמים כבודו'. אמר ר' יהושע בן לוי: להודיע שבחן של ישראל לכל באי עולם, שבשבילם הקב"ה מוריד שכינתו משמי מרום ומשרה אותה בארץ, לכך כתיב: 'ולכבוד אהיה בתוכה'".

49 שמות מ לר.

50 מל"א ח יא.

להתגלות בענן⁵¹, לכך בשעה שהדרשן הסב את תיבת "סביב" כמתייחסת גם ל"לְכָבוֹד אֱהִיָּה בְּתוֹכָהּ"⁵², והסיק מכך, שאחת החומות תהיה של 'כבוד', הוא נתכוון לאותו 'כבוד' שעל-פי פשוטו של מקרא, שהוא: כבוד הקב"ה המתגלה בענן!⁵³

הוא אומר: חומת 'כבוד' העתידה להקיף את ירושלים היא באמת חומת עננים, בדומה לענני הכבוד שהקיפו את ישראל בצאתם ממצרים⁵⁴. ולפיכך נראה, שהדרשה המשוערת הנותנת חומת 'כבוד' (ענן) סביב ירושלים העתידית, נתבססה גם על הרעיון המפורסם – הנפוץ מאוד במדרש ובפיוט⁵⁵ – המשווה את הגאולה העתידה לגאולת מצרים, וכל הנסים והמופתים שהיו בעבר ישובו בגאולה העתידה, וכפי שאז נסבבו בחומת עננים כן בגאולה שלעתיד לבוא.

אמנם עתה, לאחר שנתברר שחומת 'כבוד' היא חומת עננים, שתשוב להקיפם בדומה ליציאתם ממצרים, מסתבר, שהמסורת המדרשית ששתי חומות ירושלים העתידית תהיינה מאש ומענן, נובעת גם מהשוואת נבואת זכריה: "אֲנִי אֶהְיֶה לָהּ... חוֹמַת אֵשׁ סָבִיב, וּלְכָבוֹד אֱהִיָּה בְּתוֹכָהּ", לנבואת ישעיהו (ד ה), על ירושלים שלאחרית הימים: "וּבָרָא יְיָ עַל כָּל מְכוֹן הָרָצִיּוֹן וְעַל מְקַרְאָהּ - עֵנָן יוֹמָם וְעֶשֶׂן, וְגִגָּה אֵשׁ לְהִבָּה לַיְלָה; כִּי עַל כָּל כְּבוֹד - חֲפָה". היינו, על "הר ציון" והנאספים אליו יחפוץ ענן ביום ואש בלילה; ו"על כל כבוד בתי ירושלים" – 'חופה', כלומר, יהיה כבוד האל חופף עליהם, הענן ביום והאש בלילה⁵⁶, ממש כדוגמת המשכן שבמדבר, עליו נאמר: "כִּי עֵנָן יְיָ עַל הַמִּשְׁכָּן יוֹמָם, וְאֵשׁ תִּהְיֶה לַיְלָה בּוֹ"⁵⁷. ואם כנים הדברים ניתן לומר, ששתי חומותיה הנזכרות של ירושלים העתידית לא יקיפנה בּוֹ-זְמַנִּית, אלא בלילה היא תהיה מוקפת בחומת אש בלבד, ובשעות היום – רק בחומת כבוד (עננים)!

נמצא שלפי המשוער, מסורת מדרשית שנשמרה על המקרא בזכריה (המדבר

51 ראה לדוגמא, שמות טז י: "וַהֲנִיחַ כְּבוֹד יְיָ נִרְאָה בְּעָנָן"; שם כד טו-טז: "וַיֵּכֶס הָעָנָן אֶת הָהָר, וַיִּשְׁכֶּן כְּבוֹד יְיָ עַל הָרִי סִינִי"; שם מ לד: "וַיֵּכֶס הָעָנָן אֶת אֹהֶל מוֹעֵד, וּכְבוֹד יְיָ מָלֵא אֶת הַמִּשְׁכָּן".

52 כפי שהוסבר לעיל, ליד הערה 42.

53 כן פירש יפת בן עלי את "ולכבוד אהיה בתוכה", לפשוטו של מקרא! וזה לשונו (בתרגום מערבית-יהודית): "ומה שאמר: 'ולכבוד אהיה בתוכה', יתכן שהוא רומז על הענן, שהוא במקום הסוכה על ירושלים, כמו שאמר (ישעיה ד ה): 'על כל כבוד חופה', ואמר (שם, פסוק ו): 'סוכה תהיה לצל יומם מרחב'". ראה להלן, נספח א, אות [ג].

54 ע'י להלן, ליד הערה 62 ובה.

55 ראה: י' חזני, 'מתן תורה לעתיד לבא', דרך אגדה, ד-ה (תשסא-תשסב), עמ' 73-75, 106-108, ובכל הנסמן שם; מ"ח שמלצר, 'נפלאות בריאת העולם, יציאת מצרים והגאולה שלעתיד לבוא, בפיוט קדום', מאה שערים: עיונים בעולמם הרוחני של ישראל בימי הביניים לזכר יצחק טברסקי, בעריכת ע' פליישר ואחרים, ירושלים תשסא, עמ' 71-86. וכנודע, רעיון זה מבוסס על מיכה ז טו: "כִּימִי צִאתְךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם אֶרְאֶנּוּ נִפְלְאוֹת".

56 פירוש רד"ק, ישעיה שם.

57 שמות מ לח.

ב"חומת אש" ו"סביב לכבוד" ועל נבואת ישעיהו (המשווה את ירושלים העתידית למחנה ישראל במדבר – או: למשכן שבמדבר – בו שימשו ענני כבוד ועמוד אש) קבעה בהתאם לכך, שבאחרית הימים יקיפו את ירושלים שתי חומות, של ענן ושל אש. דרשה זו, ששני הפייטנים הנזכרים הכירוה כנראה ופייטו כמותה, אבדה ברבות הימים, אך אולי שרידים ממנה נקלטו בשני מקורות שונים, האחד מדרש הלכה קדום, והשני פירוש דרשני מאוחר, שלעיתים קרובות שימר מסורות קדומות:

[א] מכילתא דר' ישמעאל (פרשת בא, מסכתא דפסחא, פרשה יד, עמ' 48-49):
'ויסעו בני ישראל מרעמסס סְכֶתָה' (שמות יב לז)... רבי עקיבא אומר: אין 'סוכות' אלא **ענני כבוד**, שנאמר (ישעיה ד ה): 'וברא יי על מכוֹן הר ציון ועל מקראיה – ענן יומם, ונוגה אש להבה לילה, כי על כל כבוד חופה'. אין לי אלא לשעבר, **לעתיד לבא מניין? תלמוד לומר: 'סוכה תהיה לצל יומם מחורב' וגו' (שם, פסוק ו), ואומר (שם לה י): 'ופדויי יי ישובון ושמחת עולם על ראשם'**⁵⁸.

[ב] מדרש לקח טוב, שמות מ לח⁵⁹:

...ואומר: 'אני אהיה להם, נאם יי, חומת אש סביב' וגו'. ישתבח שם אלהינו, שהוא אש אוכלה, ותורתו אש, ובעמוד אש היה מנהיג את עמו **ישראל, ובחומת אש עתיד לסבבם**.

המקור הראשון מדבר על **ענני כבוד** שיסובבו את ירושלים העתידית, ונתמך על המקראות שבספר ישעיהו; והמקור השני – על **חומת אש** שעתידיה לסובבה, בהסתמך על המקרא בזכריה. ושניהם גם יחד סומכים את דבריהם על הרעיון,

58 וכן במכילתא דרשב"י, שמות יג כ, עמ' 47:

'ויסעו מסוכות' (שמות יג כ), ר' עקיבא אומר: אין 'סוכות' אלא ענני כבוד, שנאמר: 'כי על כל כבוד חופה'; וכן לעתיד לבוא – 'סוכה תהיה לצל יומם מחורב'.
ראה גם פירושו של יפת בן עלי לישעיה ד ה (=להלן, נספח א, אות [א]). והשווה מדרש תהלים, מח ד, עמ' 275:

'סובו ציון והקיפונה, ספרו מגדליה' (תהלים מח יג). אמר רב נחמן: 'מה שהיה הוא שיהיה' (קהלת א ט), כשם שנטל הקב"ה את ישראל בענני כבוד והקיפם ונשאם, שנאמר (שמות יט ד): 'אשאתם על כנפי נשרים', כך הוא עתיד לעשות להם, שנאמר (ישעיה ס ח): 'מי אלה קָעֵב תְּעוֹפִיָּה'.

פשוטו של המדרש בנוגע לעתיד לבוא מדבר על כינוס הגלויות, שהן יתכנסו על־גבי עננים, ולפיכך אין מדרש זה נוגע לענייננו. ואולם מכך שעורך המדרש קבע את הענין בפסוק 'סובו ציון והקיפונה', המדבר בהסבת והקפת ירושלים, ייתכן שיש כאן רמזיה **להקפת ירושלים** בעננים, היינו, בחומת עננים.

59 לכן ש'מדרש לקח טוב' שימר מסורות מדרשיות מקוריות, על אף היותו מאוחר יחסית, ראה: י"מ תא-שמע, 'מדרש 'לקח טוב': רקעו ואופיו', בספרו: כנסת מחקרים, ג, 'ירושלים תשסו, עמ' 284 ואילך. אמנם ייתכן, שמקור 'לקח טוב' בענייננו הוא המדרש המובא להלן (ליד הערה 67), שכביכול הקב"ה הקיף שכינתו סביב מחנה ישראל וכן יקיף את ירושלים לעתיד.

שההקף סביבות ירושלים העתידיה יהיה בדומה לזה שהיה במחנה ישראל במדבר. נמצא, כי אם נצרף את שני המקורות לאחד, תעלה בידינו אותה מסורת מדרשית משוערת אבודה!

אולם השוואת ירושלים העתידיה למחנה ישראל במדבר לוקה מעט בחסר. במדבר היה **עמוד** אש לפני מחנה ישראל⁶⁰, ואילו בירושלים מדובר ב**חומות** אש העתידה להקיפה. אכן אין זה חסר משמעותי, שהשוואת 'חסרות' מעין אלו מצויות הרבה במדרשות, ולענייננו כבר מפורש ב'מדרש לקח טוב', הנזכר: "**ובעמוד** אש היה מנהיג את עמו ישראל, וב**חומות** אש עתיד לסבבם", משמע, שהדרשן לא ראה פגם בהשוואה כזו, ושמה הבין ש**עמוד** האש שהיה במדבר שימש כ**חומות** אש שהקיפה את מחנה ישראל⁶¹.

ואין לתמוה על מחזה הפיכת '**עמוד** אש' ל**חומות** אש. הנה ידוע לכל המדרש בדבר חומת ענני הכבוד שהקיפה את מחנה ישראל⁶², וזאת על אף שבמקרא מפורש ש'**עמוד** ענן' בלבד ליווה את ישראל⁶³. ואם חז"ל לא חששו להוציא את '**עמוד** ענן' מפשוטו ולראותו כ**מחיצת עננים** שהקיפה את ישראל, מדוע יהיה רחוק בעינינו לדרוש כן את '**עמוד** אש'? במיוחד, ששני 'עמודים' אלו נזכרים – כמעט תמיד – בצמידות זה לזה⁶⁴, משמע, שהביאור החז"לי ל'**עמוד** ענן' יכול להיאמר גם על '**עמוד** אש'.

אך גם אם נסכים שמדרשנו האבוד, המשוער, התייחס לעמוד האש שבמדבר כפשוטו – **עמוד** ולא **חומה מקיפה**, וממילא ההשוואה בין **עמוד** האש שבמדבר ל**חומות** האש שסביב ירושלים לוקה מעט בחסר, ניתן לומר, שבנוגע לחומת האש העתידיה השווה המדרש האבוד את ירושלים למחנה ישראל באופן כזה: כשם שמחנה ישראל הוקף ב**שכינה** כן תוקף ירושלים לעתיד, שהקפת השכינה היא היא **חומת האש**⁶⁵. והדברים מפורשים בדרשה אחרת שהגיעה לידינו:

מהו 'ויסב'? ⁶⁶ שהקיפן הקב"ה, כשם שהוא אומר: 'ואני אהיה לה, נאם יי,

60 שמות יג כא-כב: "וַיֵּן הַלֶּךְ לְפָנֵיהֶם יוֹמָם בְּעָמֹד עָנָן לְנַחֲתָם הַלָּיְלָה, וְלִלְלָה בְּעָמֹד אֵשׁ, לְהָאִיר לָהֶם, לְלֶכֶת יוֹמָם וְלָיְלָה. לֹא יָמִישׁ עָמֹד הָעָנָן יוֹמָם וְעָמֹד הָאֵשׁ לָיְלָה, לְפָנֵי הָעָם".

61 ראה עוד להלן, נספח ג.

62 ראה מכילתא דר' ישמעאל, בשלח, מסכתא דויהי, פתיחתא, עמ' 81: "נמצאת אומר שבעה עננים הם... ארבעה – מארבע רוחותיהם, אחד – למעלה, ואחד – למטה, אחד – שהיה מהלך לפנייהם, כל הנמוך מגביהו וכל הגבוה משפילו... והיה מכה נחשים ועקרבים מכבד ומרביץ לפנייהם". ועי' שם, בהערה לשו' 10, למקבילות הדרשה.

63 עי' במובא לעיל, הערה 60.

64 ראה: שמות יג כא-כב, יד כד; במדבר יד יד. כמובן שאין לכלול בענייננו את '**עמוד** ענן' הנזכר בהתגלות הקב"ה למשה ולישראל (עי' שמות לג ט-י; במדבר יב ה; דברים לא טו), שאין זה ה'**עמוד**' שהקיף את מחנה ישראל.

65 השווה גם לעיל, ליד הערה 17.

66 שמות יג יח: "וַיֵּסֶב אֱלֹהִים אֶת הָעָם..."

חומת אש סביב'. וכגון רועה, שהיה רועה צאנו וראה זאבין באין על הצאן, והיה סובב את הצאן שלא ינזקו, כך בשעה שיצאו ישראל ממצרים, היו אלופי אדום ומואב וכנען ועמלק עומדין ונותנין את העצה היאך לבא על ישראל, כשראה הקב"ה כך, **סבב אותן** שלא יבואו עליהם, שנאמר: 'ויסב אלהים את העם'. ולא בעולם הזה בלבד אלא **לעתיד לבוא** כך, מניין? שכן דוד אומר (תהלים קכה ב): 'ירושלים הרים סביב לה, ויי סביב לעמו'⁶⁷.

בין כך ובין כך נמצאנו למדים, שיש יסוד להשערת בדבר קיומה של דרשה חז"לית אבודה, שנשמכה על "חומת אש סביב ולכבוד" (בנבואת זכריה) והשוואת ירושלים העתידיה להקפת מחנה ישראל במדבר בענני כבוד ועמוד אש (כנבואת ישעיהו), והסיקה, שבאחרית הימים יקיפו את ירושלים שתי חומות, של ענן ושל אש, שכן נוכחנו, שענייניה של דרשה אבודה זו שרדו במקוטע ובמפורז במדרשים שלפנינו.

סיוע להשערת, שהמסורת המדרשית שפייטו ר' אלעזר בירבי קליר ור' פינחס הכהן מדברת על חומת אש וחומת ענן, עולה ממקור חיצוני מפתיע. לאחר שהמוסלמים כבשו את ירושלים וקידשוה, בעקבות המסורת היהודית, הם יצאו לספר בשבחה ובגדולתה בסוגה ספרותית הנקראת 'שבחי ירושלים' ('פצ'אל בית אלמקדס'). אחד מחיבורים אלו נכתב בידי אבו אל-מעאלי אלמשרף אבן-אלמרג'א, בן אמצע המאה האחת-עשרה, שהתבסס על קובצי מסורות וסיפורים מסביבות המאות השביעית והשמינית, כשאר חיבורי 'שבחי ירושלים' המשלשלים מסורות קדומות יותר⁶⁸, והוא כותב בספרו, שהקב"ה אמר לירושלים, כי באחרית הימים: "...אני אטה עליך חומה מעננים, אשר עוביה שנים עשר מיל, וגדר מאש; אני אשים עליך כיפה אשר יצרתי בידי"⁶⁹. ומאחר שהמסורת המדרשית היהודית השפיעה רבות על הספרות המוסלמית ובמיוחד על ספרות 'שבחי ירושלים' (אם כי לפעמים

67 שמות רבה, כ יח. וכך בנוסח ארוך ממדרש תנחומא (קטעי מדרשים מכתבייד הגניזה, א, עמ' קטו):

'ויסב אלהים את העם', זהו שאמר הכתוב: 'ירושלים הרים סביב לה, ויי סביב לעמו', מלמד שהקיף הקב"ה שכנתו סביב על ישראל... כשיצאו ישראל ממצרים באו אלופי אדום וגבורי מואב ועמון, ויושבי פלשת ועמלק הרשע, והיו לוקחין עצה זה מזה, ואומרים: באי זו דרך נלך לישראל והיאך אנו יכולין לילך עליהם, שאם הם ניצולים מידינו, עוד אין כל בריה יכולה לחיות... אמר הקב"ה: בני בצרה ושכינתי אינה סובבת להם! מיד סבב הקב"ה את ישראל ושמרן מן הליסטים והאויבים. ולא ביציאת מצרים בלבד, אלא אף בשיעבוד מלכיות, הדא הוא דכתיב: 'ויי סביב לעמו מעתה ועד עולם'.

ותן לבך להבדל שבין מדרש זה לנוסח 'שמות רבה', המובא בפנים, בנוגע לסיום העניין.

68 ראה: י' חסון, 'ספרות שבחי ירושלים באסלאם', סוגיות בתולדות ארץ ישראל תחת שלטון האסלאם, בעריכת מ' שרון, ירושלים תשל"ו, עמ' 43-55; מ"י קיסטר, 'הערה על קדמותן של מסורות שבחי ירושלים', סוגיות בתולדות ארץ ישראל (הנ"ל), עמ' 69-71; ע' לבנה-כפרי, 'על קדמותם של חיבורים המוקדשים לירושלים בספרות הערבית', קתדרה, 44 (תמוז תשמ"ז), עמ' 21-26; הנ"ל, 'ירושלים טבור הארץ', עמ' 79-105.

69 הובא אצל: לבנה-כפרי, 'ירושלים טבור הארץ', עמ' 99; הנ"ל, 'ירושלים באחרית הימים', עמ' 37.

נשתבשו שם הדברים, בזדון או בשגגה)⁷⁰, ודברי אבן-אלמרג'א על שתי חומות ירושלים העתידיות זהים לנאמר עליהן בפיוטיהם של הקלירי ור' פינחס הכהן (לפרשנותי הנזכרת), מסתברת המסקנה, שעניין שתי החומות העתידיות, האחת של אש והשנייה של ענן, הופיע במדרש קדום שאבד, והוא שעמד לפני הפייטנים בשעה שפייטו את דבריהם, וממנו, מן המדרש, נתגלגל הדבר גם לאוזני המוסלמים. מדברי אבן-אלמרג'א מתקיימת אף השערת האחרת, שהמדרש האבוד העניק חומת ענן לירושלים העתידיה בעקבות השוואתה למחנה ישראל במדבר, שהוקף בענני כבוד, שכן אבן-אלמרג'א מציין – וכפי הנראה שוב על-פי מקור יהודי – שאותה חומת ענן עתידית תהיה "עוביה שנים עשר מיל", בלא להסביר מדוע. אין זאת אלא, שזה בעקבות השוואת חומה עתידית זו לענני הכבוד שהקיפו את מחנה ישראל, שהיה **שנים עשר מיל על שנים עשר מיל**!⁷¹

פרק ד: חומת אש ותקרת ענן

סיכומו של דבר: מסורת מדרשית אבודה נתנה לירושלים העתידיה שתי חומות, האחת של אש והשנייה של ענן, וזאת על יסוד המקראות בנבואת זכריה ובנבואת ישעיהו, בצירוף השוואת העתיד להיות באחרית הימים לארועי העבר – למחנה ישראל במדבר.

אכן, בנבואת ישעיהו (ד ה) הנזכרת נאמר: "וּבָרָא יְיָ עַל כָּל מְכוֹן הָרַ צִיּוֹן וְעַל מְקָרָאָהּ - עֵנָן יוֹמָם וְעֶשֶׂן, וְנִגַּח אֵשׁ לְהִבָּה לַיְלָה; כִּי עַל כָּל כְּבוֹד - חֶפְזָה". משמע, שה"ענן" או גם ה"אש להבה", ישמשו **כחופה** לירושלים ולא **כחומה**⁷², כפי שפירש רד"ק על אתר: "על כל כבוד בתי ירושלים - 'חופה', כלומר, יהיה כבוד האל חופף עליהם, **הענן ביום והאש בלילה**", ואף מהדרשה שבמכילתא דר' ישמעאל (שכבר הובאה לעיל) משתמע, שה"ענן" שבפסוקנו ישמש **כחופה** ולא **כחומה**:

...רבי עקיבא אומר: אין 'סוכות' אלא **ענני כבוד**, שנאמר (ישעיה ד ה): 'וּבָרָא יְיָ עַל מְכוֹן הָרַ צִיּוֹן וְעַל מְקָרָאָהּ - עֵנָן יוֹמָם, וְנִגַּח אֵשׁ לְהִבָּה לַיְלָה, כִּי עַל כָּל כְּבוֹד חֶפְזָה'. אין לי אלא לשעבר, לעתיד לבא מניין? תלמוד לומר: 'סוכה תהיה לצל יומם מחורב' וגו' (שם, פסוק ו), ואומר (שם לה י): 'צִפְדוּי יְיָ יִשׁוּבוּן וּשְׂמַחַת עוֹלָם עַל רִאשֵׁי'⁷³.

70 הדבר הוא מן המפורסמות. ראה, לדוגמא: לבנה-כפרי, ירושלים באחרית הימים, עמ' 23-24, 34 ועוד; הנ"ל, ירושלים טבור הארץ, עמ' 79-105.

71 ע' ויקרא רבה, כ ז, עמ' תנט, ועוד הרבה. אמנם אבן-אלמרג'א מדבר על **עוביה** של החומה העתידית, בעוד שענני הכבוד שסביב מחנה ישראל היה **אורכם** שנים עשר מיל, לכל רוח, כשיעור המחנה. מסתבר, שבמהלך גלגוליו של המדרש האבוד לאוזני המוסלמים נשתבשו מעט דבריו, כמצוי מאוד בשקיעים היהודיים שנקלטו בחיבורים המוסלמיים.

72 על השאלה אם ה'חופה' שבמקרא מתייחסת רק לענן או גם לאש, ראה להלן בסמוך.

73 ע' לעיל, ליד הערה 58.

רבי עקיבא מזהה את **הסוכה כחופה**, וכפי ש"על כל כבוד חופה" יהיה "ענן יומם", כן גם ה"סוכות" ביציאת מצרים היו **ענני כבוד**. משמע שלדעתו, לעתיד לבוא יהיה הענן כתבנית **חופה**, בדומה לביאורו של רד"ק⁷⁴, והוא מוסיף להוכיח זאת ממקרא אחר האומר, שהסוכה (=העננים) תשמש לצל "על ראשם", פרט המתאים לחופה, שיש לה גג ומכסה.

ואם כי 'חופה' אינה 'חומה'; החופה היא מבנה (ארעי, בדרך כלל) בעל **כיסוי מלמעלה ודפנות** מן הצדדים⁷⁵, ואילו החומה היא כותל המקיף מן הצדדים בלבד ללא כיסוי וגג, עדיין התאפשר לבעל המדרש המשוער להבין את "וּבָרָא יְיָ... עֲנָן יוֹמָם... וְנִגְהָ אֵשׁ... כִּי עַל כָּל כְּבוֹד חֻפָּה", כמדבר על שתי **החומות** העתידות להקיף את ירושלים, כי כאמור מקרא זה הוא רק אחד ממכלול הפרטים מהם יסד את דרשתו, ומכח הפרטים האחרים הוא ראה את **חופות הענן** והאש **כחומות**, שכן בסופו של דבר, החופה היא גם בעלת דפנות המקיפות את המקום מארבע רוחות ולא רחוק אפוא מלהגדירה **כחומה**.

הדברים האחרונים נאמרו לפי שיטת רד"ק בפירושו על אתר, המסביר את "על כל כבוד חֻפָּה" כמתייחס גם לענן וגם לאש, ושתי חופות יחפפו על ירושלים, חופת ענן וחופת אש. אולם מדרשת רבי עקיבא שהובאה במכילתא דר' ישמעאל הנזכרת⁷⁶ נראה שסבר, ש"על כל כבוד חֻפָּה" מתייחס ל**ענן** בלבד, כי הוא מתייחס ל"ענן יומם" בלבד, ומשווהו ל"סוכה" שתשמש להם "לצל יומם" מפני החמה הקופחת, אבל בעניינו של "ונגה אש להבה" - אינו מדבר. משמע, שה**ענן** בלבד ישמש **כחופה** (בעלת תקרה ודפנות) ואילו **האש** תשמש **כחומה** בלבד (ללא תקרה), כי השווה את האש בפסוקינו לנאמר בנבואת זכריה: "אֲנִי אֶהְיֶה לָהּ... חֹמַת אֵשׁ סְבִיב", כדעת המדרשים המדברים על חומה אחת סביב ירושלים העתידית, חומת אש בלבד (וזאת בהתעלם מ**דפנות** חופת הענן, שניתן להחשיבה כחומת ענן)⁷⁷.

נמצא כי לדעת רבי עקיבא, תהיה ירושלים העתידית מוקפת בחומת אש ומסוככת בחופת ענן, ונמצא אפוא מקורו של רב סעדיה גאון (מצרים-א"י-בבל; ד'תרמב-תשכ"ב, 882-942) המפייט את הדברים הבאים:

הטוֹלָה אֶת מְשׁוֹכּוֹ מִכָּל סְבִיבוֹתָיו בְּחֹמַת אֵשׁ, וְתִקְרָתָהּ בְּעֲנַן יוֹמָם טְלוּאוֹתָיו⁷⁸.

רב סעדיה גאון מדבר כאן בתפארתה של ירושלים לאחרית הימים, ושיעור דבריו הוא:

74 אלא שלפירושו של רד"ק, גם האש בלילה יהיה כתבנית חופה, ואילו רבי עקיבא מדבר רק על הענן.

75 עי' להלן, נספח ד'.

76 ראה לעיל, ליד הערה 73.

77 על המדרשים שירושלים תהיה מוקפת בחומת אש בלבד, עי' לעיל, פרק א'.

78 פיוט 'המקרה במים עליותי' מתפלתו 'ברכי נפשי'. נדפס: מ' זולאי, האסכולה הפייטנית של רב סעדיה גאון, ירושלים תשכד, עמ' קכח.

הקב"ה⁷⁹ מכסה ('הטולה') עם גדרו ('משוכו') את כל סביבות העיר ('מכל סביבותיו'), והיא 'חומת אש', אבל 'תקרתה' של העיר תהיה מכיסוי ('טלואותיו') 'ענן'⁸⁰. היינו, ירושלים תהיה מוקפת בחומת אש ותקרתה חופת ענן, ממש כשיטת רבי עקיבא! ושמו ר' אמתי בירבי שפטיה (איטליה; נפטר ד'תרמו, 886) קדם לרב סעדיה גאון בתיאור חופה משולבת זו, שהוא מתאר את שכרם של הצדיקים לעתיד לבוא במשפטים הבאים: "...נצורים ליום נחמה לחבורת רבנים / ששים ושמים בקפת אש ועננים"⁸¹. כלומר: זיו שדי והלוייתו, שנזכרו בטורים קודמים, שמורים לשכרם של חבורת הצדיקים ('רבנים'), שישמחו "בקפת אש ועננים". לדברי פייטננו, החופות שהצדיקים עתידים לקבל בשכרם⁸², תהיינה משולבות מאש ועננים, וכנראה כשיטתו של רב סעדיה גאון (שכאמור מבוססת על דרשת רבי עקיבא ב'מכילתא דר' ישמעאל'): דפנות של אש ותקרה של ענן. אמנם, רב סעדיה גאון דיבר על החופה שתחופף את ירושלים העתידית כחלק מכבודה ותפארתה, ואילו ר' אמתי בירבי שפטיה מדבר על החופה שיקבל כל צדיק וצדיק בשכרו, כנראה מפני שהוא זיהה את חופותיהם של הצדיקים עם "אני אהיה לה... חומת אש סביב", ועם "וברא יי... ענן יומם... על כל כבוד תפה"⁸³.

פרק ה: שלוש או ארבע חומות

שמענו לעיל⁸⁴, על מסורת מדרשית הנותנת לירושלים העתידית שתי חומות, מענן ומאש, ומסורת זו אבדה מקובצי המדרשים שלפנינו ולא שרדה אלא ביצירותיהם של פייטנים ארצישראלים קדומים, ורישומה ניכר בספרות המוסלמית בת הזמן לערך.

79 אשר לתיאור גבורותיו מוקדש הפיוט כולו.

80 בטור שאחרי המובא בפנים, מוסיף רב סעדיה גאון: "רקות ולא ימסו מנפחת להבותיה, ובל ישחירו ממנה זהרי פידותיו". היינו, על אף שתקרת הענן תהיה "רקות", דקה, היא לא תמס "מנפחת להבותיה" של חומת האש, ואשה של החומה גם לא תשחיר את "זהרי פידותיו", וכנראה הכוונה לבית המקדש או לירושלים. דבריו אלו קרובים להסברו בפירוש התורה, שסיבת הופעת ה'ענן' במעמד הר סיני לשמש כמשקל-נגד לאש, שלא תזיק. וזה לשונו:

ומה שאמר 'ענן כבד' (שמות י"ט טז), צפונות תועליות. ראשונה שבהן והיא הקודמת בהסדרה: תיקון האויר לעם השומעים. כי כאשר גזר [הבורא] לדבר עמהם מתוך האש, והאש היתה בטבעה שורפת, מנוגדת לגופותיהם, העמיד כנגד החכם [=הקב"ה] ענן כבד, כדי שקריותו תתקן את חומה ויתחזקו גופותיהם ומזגיהם... (פירוש רב סעדיה גאון לספר שמות, פרשת יתרו, סעיף 177, מהדורת י' רצהבי, ירושלים תשנח, עמ' פג. והשווה שם, סעיף 181, סוף עמ' פז).

81 יוצר 'אלף אלפים ורבי רבבות', נדפס: שירי אמתי, מהדורת י' דוד, ירושלים תשלח, עמ' 34.

82 על חופות אלו, במקורות חז"ל והפייטנים הקדומים, עי' להלן, פרק ח, ונספחים ה-ו.

83 זיהוי זה אפשרי מפני שחופות הצדיקים עתידות להיות בירושלים (עי' להלן, פרק ח), שעליה נאמרו הפסוקים: "אני אהיה לה... חומת אש סביב"; "וברא יי... ענן יומם... על כל כבוד תפה". אמנם כמובן, לפשוטם של פסוקים (המוסכם גם על המדרשים), החומות והחופות תהיינה לתפארתה והדרה של ירושלים העתידית ולא כשכר הצדיקים.

84 לעיל, פרקים ב-ג.

אמנם בצמוד לדעה מדרשית זו הלכה מסורת אחרת. הסילוק 'בונה ירושלים יי', לפייטן אנונימי שייתכן ופעל במאה השביעית או השמינית, מוקדש כולו לארועי אחרית הימים, ומחציתו הראשונה נתייחדה לתיאור ירושלים העתידית, יופיה, גודלה, חומותיה ומגדליה; ואלו מקצת דבריו:

בונה ירושלים יי

החקוקה על כפו / וקשורה על ידו

וגזורה על זרועו / וחתומה על לבו

ומכונת על שערי מעונו / והיא תלויה לפניו / ובנויה בקירות מרמו.

5 ובעת שתקרב עונת הגאלה / בפתע פתאם יפקדנה

ועל תלה יתקפנה / ועל שתיתה ישכללנה

ועל רשומה ירביצנה / ועל קומתה יקוממנה

ועל צבאותה יציגנה / ועל פרקה יפארנה

[...]

10 ואבן קו עליה ינטה / וחוט משקלת ימתח בה

ובקנה המדה ימדדנה / ושלולש חומות יקיפנה

אחת שללנה, רחבה שש מאות

ואחת שללסס, רחבה שש מאות

ואחת שללאבן כמראה דמות כל צבעים, רחב שש מאות

15 וחזן משלולש חומות, יקיפנה חומת אש

כי הוא אש אוכלה אש / וישמרנה באש⁸⁵.

ביאור: 1 בונה ירושלים יי: תהלים קמז ב. | 2 החקוקה על כפו: על-פי ישעיה מט טז: "נָן עַל כַּפִּים חֲתִיךְ". | 3 וגזורה: חתוכה ומוחלטת, וכאן במובן 'קבועה'. | 4 ומכונת על שערי מעונו: ירושלים של מטה מכוונת כנגד זו שלמעלה (עי' תנחומא, פקודי, א). בקירות מרמו: כנראה: בהיכלו המרומם. | 5 בפתע פתאם: על-פי מלאכי ג א: "ופתאום יבוא אל היכלו האדון". | 6 ועל תלה: על מקומה. יתקפנה: יחזקנה; על-פי ירמיה ל יח: "וּנְבִנְתָה עִיר עַל תֵּלָה". שתיתה: יסודה. ישכללנה: יעמידנה וישפרנה. | 7 רשומה: כפי הרשום בכתב. ירביצנה: ישיבנה במנוחה. | 9 פרקה: כוחה. | 10-11 ואבן קו עליה ינטה [...] ובקנה המדה ימדדנה: על-פי זכריה א טז ויחזקאל מ ג. 'אבן קו', 'חוט משקלת' ו'קנה המדה' הם כלי מדידה שונים של בנאים. ושיעור העניין: ימדדו את תחומי ירושלים כדי לבנות את חומותיה המפוארות, המתוארות בטורים הבאים. יקיפנה: יקיף אותה. | 12-15 אחת שללנה [...] חומת אש: למקור העניין, עי' בגוף המאמר. | 14 ואחת שללאבן כמראה דמות כל צבעים: חומה אחת תיבנה מאבן יקרה שיש בה את כל הגווניו והצבעים. בכת"י אחר: "ואחת שללאבן יקרה, מראה מין כל מיני ציבעונים" (מאמרי:

85 מאמרי: בונה ירושלים יי, עמ' 14-17, טורים 1-29, בדילוג טורים 13-20 שנסמן באמצעות שלוש נקודות. לזהותו וזמנו של הפייטן, ראה שם, עמ' 8 ואילך.

בונה ירושלים יי, עמ' 28, שינויי נוסחאות לטור 27). | 15-16 יקיפנה חומת אש, כי הוא אש אוכלה אש: כנראה: כביכול הקב"ה בעצמו, שהוא אש, יקיף את ירושלים. השווה פסיקתא רבתי, פיסקא לה, דף קס ע"ב (=לעיל, ליד הערה 17): "כך אמר הקב"ה: אני וכל פמליא שלי נעשים לה חומה לירושלים לעתיד לבא". כי הוא אש אוכלה אש: עלי-פי דברים ט ג: "אש אכלה הוא", בצירוף בבלי, יומא כא ע"ב, שאש של מעלה היא "אש אוכלת אש".

כאן אנו שומעים, שירושלים עתידה להיות מוקפת בשלש חומות הזהות ברוחבן ("שש מאות")⁸⁶, שכל אחת מהן תבנה מחומר שונה: הראשונה מזהב, השנייה מכסף והשלישית מאבן יקרה בעלת צבעים וגווניו מרובים, ומחוץ ומעבר לשלוש חומות אלו "יקיפנה חומת אש", שהיא לשמירה ("וישמךנה באש"), ולכן תקיף גם את שלוש החומות הראשונות העשויות מחומרים יקרים⁸⁷. נמצאנו אפוא למדים, שירושלים העתידית תהיה מוקפת בארבע חומות.

אולם יש להבין, מאחר שסכומן הכללי של החומות הוא ארבע, מדוע דקדק פייטנו לומר: "שלוש חומות יקיפנה", ומיד לאחר מכן הוסיף עליהן עוד חומה, את חומת האש, ולא כלל חומה זו בסכומן הכללי של החומות? נראה אפוא, שהוא ראה את שלוש החומות כדבר נבדל מחומת האש, אך מפני מה? במה נשתנתה חומת האש מחברותיה?

שמא יש לשער, שהמציאות העתידית המוצגת בסילוק 'בונה ירושלים יי' מורכבת משתי מסורות מדרשיות שונות שחוברו. מסורת מדרשית אחת, נתנה לירושלים העתידית שלוש חומות, מזהב, כסף ו"אבן כמראה דמות כל צבע", ומסורת מדרשית שנייה, קבעה לה חומה אחת בלבד, חומת אש, כפי שכאמור נזכר בכמה מקורות מדרשיים⁸⁸. לימים, הגיע מאן דהו – עורך מדרש (שאבד) או בעל הסילוק 'בונה ירושלים יי' עצמו – והרכיב את שתי המסורות לאחת, בלא לטשטש את 'קו התפר' שביניהן, וכך ארע ששלושת החומות מוצגות בנפרד מחומת האש שלאחריהן.

בנוגע לדברי הפייטן, טור 4: "ומקננת על שערי מעונו / והיא תלויה לפניו / ובגויה בקירות מרומו", השווה נוסח תפילת העולה לרגל לשערי ירושלים, תפילה המתוארכת לסוף מאה האחת-עשרה, לכל המאוחר: "כמו שראינו בחרבנו, נזכה לראות בבנינו, ותן לנו חלק טוב עם כינוס גליות ישראל... ומביאי ביכורים להר זה קנתה ימינו, מקדש יי כונונו ידך, מכוון לשבתך, ומכוון לפני כסא כבודך שבשמים, החקוק על כפר, ומיוסד כנגד עיניך, ובנוי לפניך..."⁸⁹. ראה: מ' מרגליות, הלכות ארץ ישראל מן הגניזה, בעריכת י"מ תא-שמע, ירושלים תשל"ה, עמ' קמ; ע' פליישר, 'לעניין תפילתם של עולי הרגל על שערי ירושלים', משאת משה: מחקרים בתרבות ישראל וערב מוגשים למשה גיל, בעריכת מ"ע פרידמן ואחרים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 300. לתיארוך הסידור הארצישראלי בו מופיעה התפילה, ראה: פליישר, שם, הערה 9.

86 איני יודע לאיזו מידה נתכוון הפייטן באומרו "שש מאות", אם לשש מאות אמה, מיל, פרסה או מידה אחרת. אבל בקטע הסילוק שנקלט בתפילת השבח של ר' יוסף אבן-אביתור נתפרש: "רוחב שש מאות אמות". עי' להלן, ליד הערה 97.

87 תודת לפרופ' דב ספטימוס שהציע לפני הסבר נכון זה.

88 עי' לעיל, פרק א.

תופעת 'הרכבת' מדרשים מצויה ונפוצה ביותר⁸⁹. ואם כי בדרך כלל, טענה כזו היא בגדר השערה, נראה שבמקרה שלפנינו ההשערה קרובה לוודאי, וזאת בעקבות המופיע בפייטנותו של ר' שמואל השלישי, פייטן וראש ישיבה בירושלים:

זאת תורת הבית וצורותיו, אחת מהן לא ינדה
אליו ואלמיו ירומצו בפז, דרוריק להבדה
חומות שלש אקיפך, וכל בליעל ממך ידה
ושמתי כדכד שמשתיך, ושערך לאבני אקדח⁹⁰.

ביאור: 1 **וזאת תורת הבית:** בית המקדש העתידי; על-פי יחזקאל מג יב. **אחת מהן:** אחת מן הצורות. כלומר, אפילו אחד מן הפרטים שנאמרו בנוגע לצורת הבית. **לא ינדה:** לא תדחה, לא תבוטל. 2 **אליו ואלמיו:** עמודיו ואולמיו של המקדש. **ירומצו:** ישובצו. **דרוריק:** גאוליק שיצאו לדרור. **להבדה:** לשמח. 3 **ידח:** יגורש. 4 **ושמתי כדכד שמשתיך, ושערך לאבני אקדח:** ישעיה נד יב.

הפייטן יוצא לנחם את כנסת ישראל השרויה בגלותה, בתארו לפניו את תפארתו וכבודו של בית המקדש העתידי לפרטיו השונים, שאחד מהם: "**חומות שלש אקיפך**", את בית המקדש. משמע, שהוא לא הכיר את האגדה בדבר חומותיה של ירושלים העתידי⁹¹ כהופעתה בסילוק 'בונה ירושלים יי', המונה "חומת אש" בנוסף לשלוש חומותיה. כי אילולא כן, מדוע שישמית את חומת האש המוסיפה לפארו של המקדש העתידי? הן היה באפשרותו להזכיר בנקל ללא כל הפרעה לחריזה: "חומות ארבע אקיפך". התעלמות ר' שמואל השלישי מקיומה של חומת האש, החומה הרביעית, מאששת את השערת, שהמתואר בסילוק 'בונה ירושלים יי' הוא איחוד שתי מסורות מדרשיות נפרדות. ר' שמואל השלישי, הכיר רק את המסורת המדרשית הראשונה, המדברת בשלש חומות בלבד, ופייט כמותה⁹², ואילו בעל הסילוק כבר הכיר את הנוסח המאוחר שהרכיב את שתי המסורות (שלש חומות + חומת אש), ופייט כמותו.

89 עי' למשל מאמרי: 'שלושת התקיעות שבאחרית הימים', סגולה, א, ירושלים תשעב, עמ' 139-141.

90 פיוט אמת 'אמר מרחמך בת ציון' מזולת לפרשת נח. נדפס: אליצור, פיוטי זולת להפטרות, עמ' 211; ויצרות ר' שמואל השלישי, עמ' 148. המובא בפנים על-פי הפרסום הראשון.

91 כבר ידענו שאין לתמונה על העברת מוטיבים מירושלים לבית המקדש בכל הנוגע לארועי אחרית הימים, עי' להלן, נספח ב.

92 חשוב להדגיש, כי בעוד שבפייטנות הארצישראלית שקדמה לר' שמואל השלישי, זו של ניני ר' אלעזר בירבי קליר ודומיהם, לא הובאו המדרשים בלשונם אלא רק ברמזים דקים, הרי שר' שמואל השלישי רגיל לפייט את המדרשות בהרחבה יתירה ובהצמדות ללשונם (פרט למקומות שהוצרך לשנות מעט עקב חריזה). משמע, שהוא הכיר נוסח מדרשי שנקב בשלש חומות בלבד בלא אזכורה של חומת האש. על מאפיין זה בפייטנותו של ר' שמואל השלישי, ראה: א' מירסקי, בקורת על ספר Some Unpublished Piyyutim from The Qairo Geniza, קרית ספר, לג (תשיח), עמ' 80-83; ש' אליצור, שארית יוסף: פיוטי ר' יוסף הלוי החבר, מבוא, ירושלים תשנז, עמ' 21-22 והערה 33.

ואע"פ שכנראה, הסילוק 'בונה ירושלים יי' קדם לר' שמואל השלישי, שפעל בארץ ישראל בסוף המאה העשירית וראשית המאה האחת-עשרה⁹³, אין לתמוה כיצד דווקא המקור המאוחר יותר (ר' שמואל השלישי) שימר את הנוסח המדרשי המקורי בעוד שהמוקדם לו (סילוק 'בונה ירושלים יי') השתמש בנוסח ה'מוכלא', שתופעה זו – השתמרות נוסחים קדומים דווקא במקורות מאוחרים יחסית – ידועה מהופעות נוספות ואינה חריגה כלל וכלל.

ייתכן, שהמסורת המדרשית על **שלוש חומותיה** של ירושלים העתידית נזכרת במקור נוסף, מאוחר יחסית, בפיוט 'ארץ הנקראת אבן שתייה' לפייטן (איטלקי?) לא נודע, שפעל לא יאוחר מהמאה השתיים-עשרה:

שתי חומות מקיפות גבולה / ירושלים הבנויה

תוקף חומת אש סביב לה / ירושלים הבנויה

ונבנתה עיר על תילה / במהרה נעלה אליה / ירושלים הבנויה⁹⁴.

ביאור: 1 **שתי חומות מקיפות גבולה**: שתי חומות יקיפו את גבולות ירושלים. | 2 **תוקף חומת אש סביב לה**: חומת אש חזקה תהיה סביב לירושלים, והוא על-פי זכריה ב ט: "וְאָנֹכִי אֶהְיֶה לָּהּ, נֶאֱמַר יְיָ, חוֹמַת אֵשׁ סָבִיב". אך לא נתברר אם חומת אש זו היא בנוסף לשתי החומות שזכרו בטור קודם, ועי' בגוף המאמר. | 3 **ונבנתה עיר על תילה**: ירימה ל יח.

הפייטן לא פירש אם "תוקף חומת אש" בכלל שתי החומות שהזכיר קודם, אם לאו. ואם אכן חומת האש היא בנוסף לשתי החומות, הרי שסכומן הכולל של החומות עומד על **שלוש**, לפייטן זה, ובכך נחשף מקור חדש המוסר את הדעה המדרשית, **ששלוש חומות** יקיפו את ירושלים העתידית. אולם בשונה מהמסורת המדרשית הראשונה העומדת – להשערת – ביסוד תיאורו של סילוק 'בונה ירושלים יי', ששלוש חומות אלו הן חומת זהב, חומת כסף וחומת אבן יקרה, הרי שאין הדבר מוסכם לחלוטין על הפייטן האחרון, הקובע שאחת משלוש החומות היא **מאש**! ואם נבוא לסכם את הדעות השונות, להשערותי, שנקבצו בפרק זה, הן יעלו **לארבע**:

[א] **שלוש חומות**, של זהב, כסף ואבן יקרה (מסורת מדרשית ראשונה ששולבה בסילוק 'בונה ירושלים יי');

[ב] **חומה אחת**, של אש (מסורת מדרשית שנייה ששולבה בסילוק הנזכר);

[ג] **ארבע חומות**, של זהב, כסף, אבן יקרה ואש (איחוד שתי המסורות בסילוק הנזכר);

[ד] **שלוש חומות**, ואחת מהן אש (פיוט 'ארץ הנקראת אבן שתייה').

93 לזמנו של הסילוק 'בונה ירושלים יי', עי' לעיל, ליד הערה 85.

94 מאמרי: 'פיוט 'ארץ הנקראת אבן שתייה' למוצאי שבת', סגולה, גליון 14 (י בתמוז תשפ), עמ' 5. ושם במבוא הערכתי, שמדובר בפייטן איטלקי בן המאה השתיים-עשרה, לכל המאוחר.

כאן המקום להעיר על גלגוליו של הסילוק 'בונה ירושלים יי', העומד במרכז דיונונו⁹⁵. סילוק זה, שנתחבר כאמור בתקופה קדומה למדי, נקלט בחלקו הגדול – אך בשינויים קלים – בתפילת שבח פייטנית שחיבר ר' יוסף אבן אביתור (ספרד-מצרים; ד'תש-תשפד, 940-1024), מגדולי פייטני דורו, והקטע הנוגע לנו, המדבר בחומותיה של ירושלים העתידיה, מופיע שם בסגנון ובהקשר הבא:

יִתְרוֹמֵם וַיִּתְבָּרַךְ שְׁמֶךָ, וּבְפִי כָל גִּנְזֵי מַעֲלָה וּמִטָּה, וּבְפִי כָל הַשָּׁרִים הַמְּמוֹנִים עֲלֵיהֶם;

וּמְרוֹמֵם זָכְרְךָ בִּירוּשָׁלַם עִיר הַקֹּדֶשׁ, וּבֵית קֹדֶשׁ הַקְּדָשִׁים שְׁבָמוֹם שְׁחָקִים, וְשְׁחָקִים יָלוּ וְצָדֵק יָלִין בָּהּ, וְהִיא בְנוּיָה מִכָּל⁹⁶ אֲבָנִים יְקָרוֹת; יְרוּשָׁלַם הַבְּנוּיָה פְעִיר שְׁחָבְרָה לָהּ יַחְדּוֹ;

וְשָׁלוֹשׁ חוֹמוֹת יְקִיפּוּהָ, אַחַת שֶׁל כֶּסֶף, וְאַחַת שֶׁל זָהָב, וְאַחַת שֶׁל כָּל אֶבֶן יְקָרָה מְאִירָה מִכָּל מִינֵי צִבְעוֹנִים. וְלִכָּל חוֹמָה, רָחֵב שֶׁשׁ מְאוֹת אַמּוֹת. וְחוּץ מִשְׁלֹשֶׁת הַחוֹמוֹת, חוֹמַת אֵשׁ סָבִיב⁹⁷.

בהשוואה למקורו, הקטע הקלוט בתפילת השבח אינו מציג שינויים משמעותיים בעניינין של חומות ירושלים העתידיה, פרט להבהרה, שהשיעור "שש מאות" לרוחב החומות הוא באמות⁹⁸. אבל קטע רחב מתפילת שבח זו, ובו עניין חומות ירושלים העתידיה, נדפס בשנת ה'תלא (1671) – בשינויים והבדלים רבים – בקובץ התפילות 'שערי ציון' שערך ר' נתן נטע הנובר (פולין; ה'שפ-תמג, 1620-1683), כשהוא משולב

95 על מקצת הדברים דלהלן כבר עמדתי במאמרי: בונה ירושלים יי, עמ' 30-31 ובהערות שם.

96 במקור: "מכל בנויה", ותיקנתי על-פי הצעת המהדיר (הערה 6) שעל-פי מקבילת התפילה בספר 'שערי ציון'; עי' להלן בסמוך.

97 תפילת השבח פותחת (אחרי נוסח קבע של ברכת אבות מתפילת העמידה): "ברוך אתה ובורך שמך לעד, וקיים לנצח ומרומם זכרך תמיד לעולם ועד", והיא הועתקה בקובץ כת"י של השבעות וסגולות מאגיות, שבכתיבה ספרדית מהמאה החמש-עשרה. מהדורה דיפלומטית של כתב-יד זה ראתה אור לאחרונה: ספר כשפים יהודי מהמאה ה'ט"ז: כתב-יד ניו יורק, הספריה הציבורית 190 (לשעבר ששון 56): מבוא, מהדורה מבוארת וצילום כתב-היד, א, בעריכת ג' בוהק, לוס-אנג'לס תשעה; והתפילה המדוברת נדפסה שם, עמ' 247-250, והמובא בפנים, בעמ' 244. ואע"פ שלא נודע בבירור של הסילוק 'בונה ירושלים יי' (עי' מאמרי: בונה ירושלים יי, עמ' 8 ואילך), יש בו סימני קדמות, ומסתבר שלכל הפחות הוא מוקדם לר' יוסף אבן אביתור (אם אכן הוא מחבר תפילת שבח זו, כמוסכם במחקר, ולא כפקפקוקו של מ' מרגליות. ראה, בהתאמה: ספר כשפים יהודי [הנ"ל], עמ' 243 הערה 6; ספר הרים, עמ' 108 הערה לשו' 25).

כאמור בפנים, חלקו הגדול של הסילוק 'בונה ירושלים יי' נקלט, בשינויים, בתפילת שבח זו, והוא הקטע בעמ' 244 שו' 5 מלמטה - עמ' 245 שו' 8, במהדורת בוהק הנזכרת, וראה מאמרי: בונה ירושלים יי, עמ' 12, 30-32; על כמה הרים, עמ' 26 (במאמר האחרון, שם, הצגתי להשוואה, זה מול זה, את שני הקטעים). אמנם במקום אחד נטה ר' יוסף אבן אביתור באופן משמעותי מהנאמר בסילוק, ראה מאמרי: על כמה הרים, עמ' 19 ליד הערה 67.

98 השווה לעיל, הערה 86. שינוי נוסף, שאפשר שיש בו משמעות כלשהי, הוא סדרן של החומות. בסילוק 'בונה ירושלים יי' הן נסדרו: זהב, כסף, אבן יקרה, אש, אבל בתפילתו של ר' יוסף אבן אביתור הוקדמה חומת כסף לזהב.

בתפילה אחרת המיוחסת לר' יצחק לוריא, האריז"ל⁹⁹ (!), וכאן מופיעים שני שינויים – האחד משמעותי והשני פחות – שכנראה נגרמו משיבוש או טעות סופר. ב'שערי ציון', בסיום הקטע הנוגע לענייננו, נאמר: "וחוץ לשלש חומות, **אש סביבו**", וניתן להבין בטעות, שהאש הסובבת לא תהיה כצורת חומה, בשונה מהמפורש בתפילת ר' יוסף אבן אביתור: "וחוץ משלשת החומות, **חומת אש סביב**". שינוי נוסח נוסף ב'שערי ציון', משמעותי יותר, הוא מדותיה של כל אחת מן החומות: "וכל חומה וחומה רחבה **שש** אמות", במקום: "**שש מאות** אמות", שבנוסח המקורי! אכן, הכל תלוי במזל¹⁰⁰, ודווקא נוסחו הלא-מדויק של קטע הסילוק זכה לראות את אור הדפוס כבר לפני מאות שנים, בספר 'שערי ציון', בעוד שנוסחיו המדויקים יותר (הסילוק עצמו ותפילת השבח של ר' יוסף אבן אביתור) לא נדפסו אלא בשנים האחרונות. ולא זו בלבד אלא, שספר 'שערי ציון' זכה לתפוצה רבה, ונתקיים בענייננו "שבששתא כיון דעל" – על¹⁰¹, והנוסח הנדפס המוטעה, שרוחב כל חומה הוא **שש אמות** בלבד, שב ומופיע בכתיבותיהם של חכמים מאוחרים שהכירו את העניין רק מנוסח התפילה שב'שערי ציון' והשוואים ממנו¹⁰².

99 הקטע מתפילת השבח של ר' יוסף אבן אביתור שולב בתפילת שבח שנועדה ליום השבת, הפותחת: "היי רצון מלפניך, ה' אלהי ואלהי אבותי, שתנחילנו שבת קדשך באהבה וברצון, ולא יהיה דאגה ולא צרה ולא יגון ביום מנוחתנו", שנדפסה לראשונה עלי ידי ר' נתן נטע הנובר, שערי ציון, שער ג (תקוני תפלות), ליום השבת, מהדורה שנייה, אמשטרדם תלא, דפים כג ע"א – כד ע"ב (במהדורות הראשונה והמצומצמת של הספר, פראג תכב, לא נדפסה תפילה זו); והקטע שמקורו מתפילת ר' יוסף אבן אביתור בדף כג רע"ב, ד"ה 'ברוך שמו אל חי וקיים לעד'. לאחר תפילה זו נרשם: "תם ונשלם... התפלות של הרב ק"ק האלהי מוהר"ר יצחק אשכנזי לוריא זלה"ה (דף כד ע"ב), וקולופון זה מתייחס לכל קובץ 'תקוני תפלות' שבשער ג, וכמובן גם לתפילה המדוברת. על שילוב הקטע מתפילתו של ר' יוסף אבן אביתור בתפילה שב'שערי ציון', כבר העיר בוהק, ספר כשפים יהודי (לעיל, הערה 97), עמ' 243 הערה 6, בהדגישו: "יש הבדלים רבים בין שני הטקסטים, הן בסידור היחידות הטקסטואליות, הן במילים ומשפטים בודדים". והשווה הערת מ' מרגליות (ספר הרוזים, מבוא, עמ' 41 ובהערות), בנוגע לקטע אחר מתפילה זו (ספר כשפים יהודי [לעיל, הערה 97], עמ' 244, שו' 2 ואילך; שערי ציון, שם, דף כג ע"א, ד"ה 'ברוך שמך בגבורתך') שמקורו הראשוני ב'ספר הרוזים' הקדום! תודתי לידידי הרב בצלאל דבליצקי על ההפניה להערת מרגליות.

100 למקורות הפתגם ולהשתלשלותו, ראה: הרב ש' אשכנזי, אלפא ביתא תניא דשמואל זעירא, בעריכתי, ירושלים תשעא, עמ' 220-240.

101 בבלי, פסחים קיב סע"א, ועוד.

102 רק עברו כשלושים שנה מהדפסת מהדורתו השנייה של 'שערי ציון' (בה כאמור, נדפסה לראשונה התפילה; עי' לעיל, הערה 99) וכבר ר' צבי הירש קידנובר (פפד"מ; ה'ת"ת-תעב, 1650-1712) העתיק ממנה את הקטע המדבר על חומות ירושלים העתידי, בספרו 'קב הישר':

כדי לסיים בדברי נחמה, אכתוב קצת בבנין של בית המקדש, שעתידי לעמוד בירושלים, יהיה ח"י מיל על ח"י מיל, ויהיה בנוייה מכל אבנים טובות ויקר. ושלשה חומות יקיפיהו[!], אחד חומה של כסף, ואחד של זהב ואחד של אבנים טובות, מאירים בכל מיני צבעונים, וכל חומה יהיה רחב ששה אמות. וחוץ לשלשה חומות יהיה חומת אש סביבו (קב הישר, ב, סוף פרק קב, פרנקפורט דמיין תסה-תסו, דפים פג ע"ד – פד ע"א).

לפשוטם של המקורות שהובאו בפרק הנוכחי, שלוש או ארבע חומות ירושלים העתידית יקיפו את העיר כולה, שסביב כל העיר יהיו שלושה או ארבעה היקפי חומות מלאים. אמנם הפרשן הקראי הקדום, יפת בן עלי, שפעל בירושלים במחצית השנייה של המאה העשירית, מביא בשם חז"ל, ששלוש חומות תהיינה לירושלים, אך לא כולן יקיפו את ירושלים כולה, שהראשונה תהיה סובבת את בית המקדש (שבתוך ירושלים) בלבד, השנייה - את העיר, והשלישית - את ה'חצרות' המקיפות את העיר מחוצה לה. וזו הבנה חדשה בעניינן של החומות המרובות של ירושלים שלאחרית הימים.

את הדברים כותב יפת בן עלי בפירושו לישעיה כו א, המדבר על ירושלים העתידית: "ביום ההוא יושר השיר הַזֶּה בְּאֶרֶץ יְהוּדָה, עִיר עֲזָרָנוּ, יְשׁוּעָה יְשִׁיתָ, חוֹמוֹת וְחָלָל, ואת הקטע החשוב במיוחד לענייננו הוא כותב בשם "חלק מהחכמים" (במקור שבערבית-יהודית: "בעץ" אלעלמא"), הם חז"ל באחד המדרשים שלא הגיעו לידינו¹⁰³. וזה לשונו:

מה שאמר: 'ישועה ישית', הודיע בזה שהישועה היא להצלת חומותיה וחיליה... ומה שאמר: 'חומות וחיל', הוא כיון **שיהיו לירושלים חומות, והן שלוש**, לדעת חלק מהחכמים: חומה המקפת את בית המקדש על המגרש, כמו שנאמר (יחזקאל מב כ): 'חומה לו סביב סביב'; וחומה המקפת את העיר, ויש בה שנים עשר שערים שבהם נכנסים השבטים, שלושה מכל צד, כמו שנאמר (שם מח לא): 'ושערי העיר על שמות בני ישראל'¹⁰⁴. ועוד חומה חיצונית סמוך לחצרות. ועל כן אמר: 'חומות וחיל'¹⁰⁵.

כפי שכבר הוער, דברים מחודשים אלו אינם בחיבורי חז"ל שלפנינו, והם נשתמרו רק בפירושו של יפת בן עלי.

המשפט הראשון: "בית המקדש שעתיד לעמוד בירושלים, יהיה ח"י מיל על ח"י מילין", אינו ב'שערי ציון' ואינו יודע מקורו, אך משם ואילך הכל ב'שערי ציון' ומשם מקורו, כמוכח מהמשפט: "כל חומה יהיה רחב **ששה אמות**", שנשתבש לראשונה ב'שערי ציון', החוזר בהעתקתו של רצ"ה קידנובר (אמנם השיבוש השני ב'שערי ציון': "וחוץ לשלש חומות, **אש סביבו**", הובא אצל רצ"ה קידנובר באופן פחות משובש: "וחוץ לשלשה חומות יהיה **חומת אש** סביבו").

גם ספר 'קב הישר' זכה לתפוצה רבה (ראה: אלבוים, קב הישר, עמ' 15 והערה 2), דבר שכמוכח הרחיב את התפשטות הנוסח המשובש. כן, למשל, ר' אפרים ב"ר יעקב הלוי קוקיא, מחכמי ירושלים (נפטר בשנת תרנ, 1890), מצטט (בהעלמת המקור) את הקטע מ'קב הישר' (כמוכח מהמשפט "בית המקדש... יהיה ח"י מיל על ח"י מילין", המופיע בו בשינוי קל), עם כל שיבושי. ראה ספר: סם חיים (בתוך ספר: ילקוט אפרים), ירושלים תרלו, הקדמה, סוף עמ' 4.]

103 ראה על כך להלן, נספח א, הערה 295.

104 בפסוק: "על שמות **שבטי ישראל**".

105 להלן, נספח א, אות [ב].

פרק ו: עבר ועתיד

בבית המדרש נתהלכו, אפוא, כמה מסורות מדרשיות בנוגע למספר חומותיה של ירושלים העתידית, ועוד נראה בהמשך המאמר דעות מדרשיות נוספות בעניין, אך קודם לכן אתעכב מעט להאיר פרט מסוים.

רצונם של המדרשים להרבות בחומותיה של ירושלים העתידית, הוסבר כנובע מדרשת מקראות והשוואת מאורעות אחרית הימים אל מחנה ישראל שבעבר, אך אפשר שהדבר הושפע מגורמים ורעיונות נוספים, כמו מספר חומותיה של ירושלים **בעבר**.

בכמה מקורות נאמר, שירושלים **שבעבר**, בזמן המקדש הראשון או השני, הוקפה שתיים או שלוש חומות, ואצטט שניים מהם:

[א] יוסף בן מתתיהו, תולדות מלחמות היהודים, ה' 136, עמ' 545:

העיר [ירושלים] **היתה מבוצרת בשלוש חומות**, למעט המקומות שבהם היתה מוקפה בגיאיות עמוקים אשר לא ניתן לחצותם, שם הוקמה רק חומה אחת¹⁰⁶.

המוסגר מאת המתרגם. כבר קודם לכן באותו חיבור ציין יוסף בן מתתיהו את שלוש חומותיה של העיר: "[אמשין ואספר] כיצד יצא טיטוס ממצרים ופשט שנית על הארץ... באיזה מצב מצא את העיר [ירושלים]... [אתאר] את היקף שלוש החומות ואת מידותיהן..." (תולדות מלחמות היהודים, א' 25, עמ' 88; גם כאן המוסגר מאת המתרגם).

גם ר' יצחק אברבנאל (ספרד-איטליה; ה'קצג-רסח, 1437-1508) בפירושו לספר מלכים, כותב בשם "יוסף בן גוריון בספרו", על שלוש החומות שהקיפו את ירושלים וסוגי האוכלוסיות שהתגוררו בכל מתחם, אך לא הצלחתי לאתר את מקומה של המובאה, אם כי נראה, שכוונתו לאחד מספריו המקוריים של יוסף בן מתתיהו, שנכתבו ברומית, ולא לספר יוסיפון' המאוחר יותר, שלבדיקתי לא נזכר בו העניין; ראה להלן בהמשך ההערה. וזה לשון ר' יצחק אברבנאל (פירוש על נביאים ראשונים, מל"א ג, פירו רעא, עמ' 203; ספרור העמודים לפי העותק הדיגיטלי שבמאגר 'אוצר החכמה', ספר מס' 170067):

ועם היות שהכתוב קרא 'חומה' (מל"א ג א) בלשון יחיד, הנני מודיעך דבר כתבו יוסף בן גוריון בספרו, והוא **שהיו שלשה חומות בירושלים**: בתיכונה מהם היה בית ה' ובית המלך הנקרא הר הבית, ובאמצעית היו בתי הנביאים ואשני המעלה והכבוד, ובחיצונה היו דרים כל העם ובעלי מלאכות. וכשתדע זה, תבין מה שנאמר בחולדה הנביאה אשת שלום: 'היא יושבת במשנה' (מל"ב כב יד), רוצה לומר שהיה דירתה וביתה בחומה האמצעית שהיא השנית מהן.

בהדפסה השנייה של פירוש אברבנאל לנביאים ראשונים ציין המגיה, המושמד פרידריך אלברכט כריסטיאן (ששמו הקודם, ביהדותו: ברוך בן משה מפרויסטיץ) את מקום דברי יוסף בן גוריון: "ספר ששי פרק עט" (פירוש על נביאים ראשונים: חברו [...] דון יצחק אברבנאל, לייפציג: תמו, דף ר סג ע"ד), אך איני יודע להיכן נתכוון, וטעה ע' שוחט שהבין שהכוונה ל"**יוסיפון** פרק עט" (ראה: שבט יהודה לרבי שלמה נ' וירגה, מהדורות ע' שוחט ו' בער, ירושלים תשז, עמ' קעד הערה 22), שלא נאמר שם מאומה מן העניין. ואע"פ ש'ספר יוסיפון' מזכיר לשלוש חומות ירושלים, הוא אינו מפרט את התפלגות האוכלוסיה כתיאורו של ר"א אברבנאל. ראה ספר יוסיפון, א, פרק עז, מהדורת ד' פלוסר, ירושלים תשמא, עמ' 353: "ויראו שרי היהודים כי לכד טיטוס את החומה החיצונה ותשארנה חומתיים, כי שלש חומות היו לעיר";

[ב] פסיקתא רבתי, פיסקא כט, דף קלט ע"ב - קמ ע"א: 107

רצונך לידע מה היתה גבורתו של אביקה בן גביית. כשבאו השונאים להקיף את ירושלים, עלה אביקה לראש החומה, וכשהיו משלחים את האבן בליסטרה, כיון שהיה אביקה רואה אותה באה להם אל החומה, מיד היה מתמרמר ובעט אותה ברגלו ומחזירה עליהם. מה עשו השונאים, היו משלחים אותה לפנים, כדי שלא תכה את החומה, אלא תגיע לפני החומה. אביקה היה סבור שהייתה באה בחזקה, נתמרמר לצאת לדחותה עליהם ברגלו, ונפל בין החומות, שהיו שתי חומות לירושלים, זו לפנים מזו. כיון שראו אנשי ירושלים שנפל אביקה נתפחדו, אמר להם אביקה: אל תיראו, סוכפא היא, לא הוזקתי כלום.

פרק עח, עמ' 356-357: "אז החל טיטוס לדבר להם שלום ולהתחנן אליהם לאמר: הנה לכדתי שתי חומות העיר ותשאר חומה אחת, ומה בצע בהקשותכם עורף ולכדתי גם את החומה השלישית והחרמתי את העיר הזאת..."

על שלוש חומות ירושלים ואיכות תושביה חוזר ר' יצחק אברבנאל בפירושו לצפניה א יא, אך שם הוא לא כותב את הדברים בשם "יוסף בן גוריון בספרו", וזה לשונו (נביאים אחרונים: עם פירוש דון יצחק אברבנאל [...], צפניה שם, פיזור רפ, דף 361 ע"א; על-פי ספרור הדפים שנוסף בכתב-יד בעותק הדיגיטלי שבמאגר 'אוצר החכמה', ספר מס' 164730):

ואני כבר כתבתי בפירוש ספר מלכים, שהיו בירושלם שלש חומות: הראשונה היו דרים כל בעלי אומניות ועובדי אדמה; ובשנייה היו דרים הנכבדים והחכמים והנביאים וכל אנשי מעשה, ועליו נאמר בחולדה: 'והיא יושבת במשנה', כי בחומה השנית היה ביתה; והחומה השלישית היה הר הבית.

בדרך אגב אעיר, שגם הנוסע המפורסם, ר' בנימין מטודלה, מתאר את ירושלים של תקופתו (אמצע המאה השנים-עשרה) כ"עיר קטנה ובצורה תחת שלוש חומות, ואנשים בה הרבה" (ספר מסעות של ר' בנימן, מהדורת מ' אדלר, לונדון תרסז, עמ' כג). ולפי שתיאורו אינו מציאותי לזמנו, הועלתה ההשערה שתיאורו של ר' בנימין מטודלה אינו ממראה עיניו אלא הועתק מספרו של יוסף בן מתתיהו או מ'ספר יוסיפון'. כן טוען יהושע פראוור (ראה: 'פראוור, תולדות היהודים בממלכת הצלבנים, ירושלים תשסא, עמ' 200; הנ"ל, 'גיאוראטוגראפיה של ירושלים הצלבנית', ספר ירושלים, ג: התקופה הצלבנית והאיובית [1099-1250], בעריכת 'פראוור וח' בן-שמאי, ירושלים תשנא, עמ' 140 והערה 20), ואולם תיאור קרוב כותב נוסע ערבי, אבן אל-ערבי מסביליה, שעשה בארץ ישראל בשנים ד'תתנב-תתנא (1092-1095), כשלושה דורות קודם ל' בנימין מטודלה, המתאר את מגדל דוד בירושלים במילים אלו (בתרגום מערבי): "ראיתי את גומחת דוד עליו השלום, בירושלים, והיא בנין גדול מאבן קשה... ונראות לו שלוש חומות, כי הוא בעננים" (אבן אל-ערבי מסביליה: מסע בארץ ישראל, תרגום ומהדורת 'דורו, רמת-גן תשנג, עמ' 105), ודבריו הוסברו: "שלוש החומות של מגדל דוד הן, כנראה, צריחים מוגבהים זה מזה שביניהם רוח, היוצרים רושם של חומות שונות" (שם, עמ' 148 הערה 103). אפשר אפוא, שלזאת כיוון גם ר' בנימין מטודלה, ודבריו הם עדות ראייה ולא העתקה מן הכתובים.

בהשוואה למהדורה הסינופטית של המדרש לא נמצאו שינויים משמעותיים לענייננו. ראה: 107 סינופסיס לפסיקתא רבתי, בעריכת ר' אולמר (*Pesiqtā Rabbati: A Synoptic Edition* of *Pesiqtā Rabbati Based upon All Extant Manuscripts and the Editio* 718 עמ' *Principes*, II, by R. Ulmer, Atlanta 1999).

נתקבע שירושלים שבעבר הוקפה שלוש חומות¹¹², בלא לדקדק שאין מדובר בשלושה היקפי חומה מלאים אלא חלקיים בלבד. ולפי ששלוש חומות אלו נתפסו, כמובן, כחלק מתפארתה וגדולתה של ירושלים, שלהחזרתן הובטחנו מפי נביאי האמת ולכן ציפינו כל הימים, יצאו הדרשנים לדרוש מן המקראות את הקפתה של ירושלים העתידיה בשלוש חומות, להחזיר עטרה ליושנה.

נתברר אפוא ריבוי חומותיה של ירושלים שבעבר וזיקתן האפשרית לחומותיה העתידות, ואשוב לדון במסורת נוספת בדבר סך חומותיה של ירושלים העתידית.

פרק ז: שבע חומות

מסורת אחרת בדבר מספר חומותיה של ירושלים העתידית הובאה ב'פרק משיח':

עתידיה ירושלים שתבנה¹¹³ אלף טפף בירניות, אלף קפל מגדלות, אלף טפף גינאות, אלף טפפראות... **ושבע חומות מקיפין ירושלים**: של כסף, ושל זהב, של אבן יקרה, של פוך, של ספיר, של כדכוד ושל אש. וזיוה יזהיר מסוף העולם ועד סופו¹¹⁴.

'פרק משיח' הוא חיבור מאוחר יחסית, לא לפני המאה התשיעית וכנראה מסביבות סוף המאה העשירית¹¹⁵. משום כך נקל לשער, שהמסורת הפייטנית המסתפקת

שלמעשה החומה השנייה והשלישית הקיפו את העיר רק בחלקיה הצפוניים, כפי שמשמטע מתאוריו של יוסף בן מתתיהו עצמו (ראה: תולדות מלחמות היהודים, ה' 142-155, עמ' 455-458) וכפי שהעירו חוקרים רבים.

112 גם בית המקדש השני הוקף בשלוש חומות, וכבר ידענו על העברת מוטיבים מן המקדש **לירושלים** ולהיפך (עי' לעיל, ליד הערה 11 ובה). שלוש חומותיו של בית המקדש הן: חומת הר הבית, החיל וחומת העזרה. ראה: משנת מדות, א א-ג, ה; ב א-ד, ו. גם באגרת אריסטיאס, שנכתבה כמה דורות לפני חורבן הבית השני, מסופר, שהמקדש מוקף "שלוש חומות שגובהן יותר משבעים אמה, והרוחב והאורך מתאימים לבניין הבית" (אגרת אריסטיאס, פסקא פד, תרגום ומהדורת א' כהנא [בתוך: הספרים החיצונים, כרך שני ספר ראשון]), תל-אביב תרצו, עמ' לח). השווה גם תיאור המקדש שב'מגילת המקדש', כשלוש חומות שהקיפו שלוש חצרות, ראה: 'י' ידין, מגילת המקדש, א, ירושלים תשלז, עמ' 145 ואילך. על זיקת אגרת אריסטיאס למגילת המקדש, ראה: ד' מנדלס, "חוקת המלך" במגילת המקדש והמצע הרעיוני של הסימפוזיונים באגרת אריסטיאס לפילוקרטס', שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום, ג (תשלט), עמ' 245-252, ועל קשר אפשרי בין שני המקורות בנוגע לשלוש חומות המקדש, ראה שם, עמ' 252 הערה 40.

113 במקור: "שנבנתה", ותיקנתי.

114 פרק משיח, דף [9] ע"א-ע"ב [=בית המדרש, ג, עמ' 74], והמובאה כאן על-פי המקור הראשון. בפרק משיח כת' פ, עמ' קפב, הסגנון קצת שונה: "...ושבע חומות מקיפות לה: חומת זהב, וחומת כסף, של אבן יקרה, של פוך, של אבן ספיר, של כדכוד, וחומת אש אוכל אש, ושומריה אש, ואבן יקרה מוצקת לדלתותיה".

115 ב'מאגרים' תוארך החיבור: "לפני שנת 1050", וגם ע' פליישר הבחין שהוא חיבור מאוחר, שהערכים כבר נזכרים בו בהדגשה יתירה, אם כי הוא מכיל חומרים קדומים, וייתכן שעמד לפני

במועט, בשתי חומות בלבד, קדומה לזו הנזכרת ב'פרק משיח', כי בדרך כלל, דרכן של מסורות להתרחב ולהוסיף פרטים¹¹⁶. נראה אפוא, שמחברו של 'פרק משיח' הכיר את המסורת שנתפייטה בסילוק 'בונה ירושלים יי', המונה **ארבע** חומות לירושלים העתידיה, שתהיינה מזהב, מכסף, מ"אבן כמראה דמות כל צבעים" ומאש¹¹⁷, ויצא להוסיף עליהן עוד שלש חומות ולהשלימן לשבע, אם משום שהמספר שבע נתחבב על בעלי אגדה¹¹⁸, אם משום רצונו להשוות את סך החומות לשבעת ענני הכבוד שהקיפו את ישראל בלכתם במדבר¹¹⁹, ושמא היה לדבר גורם אחר, כפי שידובר בהמשך¹²⁰.

למתואר ב'פרק משיח', כל אחת משבע חומותיה של ירושלים העתידית תהיה מסוג 'חומר' אחר, ורובן ממיני אבנים יקרות: כסף, זהב, אבן יקרה, פוך, ספיר, כדכוד ואש. תיאור זה מזכיר את הנאמר בסילוק 'בונה ירושלים יי' (לפייטן אנונימי, שאפשר ופעל במאה השביעית או השמינית) על ירושלים העתידית:

וְכָלֶּה תִּהְיֶה מִסֵּדֶת בְּשִׁעָה מִיְּנֵי אֲבָנִים

בְּאֲבָנִים טוֹבוֹת / בְּאֲבָנִים יְקָרוֹת

בְּאֲבָנֵי אֶקֶדָּח / בְּאֲבָנֵי בְּדוּלַח

בְּאֲבָנֵי כֶּדֶד / בְּאֲבָנֵי סִפִּיר / בְּאֲבָנֵי חֶפֶץ

כּוֹלֵן מְאִירוֹת מִסּוֹף הָעוֹלָם וְעַד סוֹפוֹ¹²¹.

ביאור: 1 וְכָלֶּה: כל ירושלים. **בשבעה מיני אבנים**: המנויות בטורים הבאים. | 2 **באבנים טובות / באבנים יקרות**: שמות פרטיים של מיני אבנים טובות, ולא שמות כלליים, שאילולא זאת אין כאן שבעה מיני אבנים. | 5 **כולן**: כל האבנים. בכת"י נקטע סוף התיבה: 'כול[...]', והשלמתי מדעתי.

ר' אלעזר בירבי קליר בעריכה קדומה יותר. ראה: פליישר, לפתרון שאלת זמנו, עמ' 409-412, ובמיוחד עמ' 411-412.

116 ראה: פליישר, לפתרון שאלת זמנו, עמ' 393-394.

117 עי' לעיל, ליד הערה 85.

118 ראה: ויקרא רבה, כט א, עמ' תרפ-תרפא; פסיקתא דר"כ, כג י, עמ' 343; מדרש תהלים, ט יא, עמ' 87-88, ועוד.

119 כן משער פליישר, לפתרון שאלת זמנו, עמ' 393 והערה 33: "במדרשי הגאולה נזכרות שבע חומות שיקיפו את ירושלים לעתיד לבוא... כנראה, דוגמת שבעת ענני הכבוד שהיו מקיפים את ישראל במדבר". אמנם אין ההשוואה מדויקת. שבעת ענני הכבוד שבמדבר יצרו הקף אחד, בודד, בעוד ששבעת חומותיה של ירושלים העתידית יקיפנה – להבנה הפשוטה – שבעה הקפים.

120 עי' להלן, פרקים ח-י.

121 מאמרי: 'בונה ירושלים יי', עמ' 25-26. לקטע זה קיימת מקבילה חלקית בקטע פיוט שנספח לקדושתא לשבת 'דברי' ליניי, שמקוריותו שם טרם נתבררה: "מִן־סֵד סִפִּיר / מִן־כֶּדֶד // מְקוֹבֶה בְּדוּלַח / מְפִנִּיחַ בְּפוֹךְ // בְּנוֹי בְּאֲבָנִים טוֹבוֹת / בְּאֲבָנִים יְקָרוֹת / בְּאֲבָנִים שְׁלֹמוֹת" (מחזור פיוטי רבי יניי, ב, עמ' 357; על שאלת מקוריותו לקדושתא הינאית ראה מאמרי: בונה ירושלים יי, עמ' 6 הערה 19). מקבילה זו מונה שבעה מיני אבנים טובות בהקשר לירושלים העתידית, אך – בשונה מהסילוק 'בונה ירושלים יי' – אינה נוקבת בסכומן הכללי של האבנים.

הסילוק נסמך כמובן על המקראות בספר ישעיהו (נד יא-יב) המציינים את האבנים היקרות שיפארו את ירושלים העתידית: "הנה אנכי מְרַבֵּץ בְּפוּךְ אֲבָנֶיךָ, וְיִסְדָּתִיךָ בְּסִפְרִים. וְשִׁמְתִּי כְּכֹד שִׁמְשִׁתֶּךָ, וְשַׁעֲרֶיךָ לְאֲבָנֵי אֶקֶדָה, וְכָל גְּבוּלְךָ לְאֲבָנֵי חִפֵּץ". כי לפי שלא נתכוון המקרא לומר שירושלים העתידית תהיה מיוסדת באבנים אלו בדיוק, אלא רק, שהיא תהיה מפוארת באבנים יקרות רבות ושונות, באו דרשנים והוסיפו וגרעו מן המפורט במקרא והעמידו את האבנים היקרות על שבע, וכדבריהם של דרשנים אלו נתפייט בסילוק המדובר.

אמנם בעוד שב'פרק משיח' מפורש שתהייה **שבע חומות** שרובן ממיני אבנים יקרות שונות, בסילוק 'בונה ירושלים יי' נאמר רק שירושלים תהיה מיוסדת "בשבעה מיני אבנים", ולא נתברר אם כוונתו לחומותיה של העיר, ואם כל אחת ממיני האבנים תשמש לחומה נפרדת. אך עם כל זאת, אי אפשר להתעלם מהזיקה הקיימת בין הסילוק ל'פרק משיח' בנוגע לשבע חומות ירושלים העתידית.

שבע חומותיה של ירושלים העתידית נזכרו גם באחד מפיוטיו של ר' יוסף אבן-אביתור (ספרד-מצרים; ד'תש-תשפד, 940-1024):

אֵילִי אוֹלְמָךְ שׁוֹבֵב כְּבִתְחֻלָּה
בְּמַעֲרָךְ יִגְלֹן שְׂרִידֵי סֶגְלָה
גַּם שְׁבַע מַחְצוֹת תְּסוּבֵב בְּצִהְלָה
יְרוּשָׁלַיִם הָרִים סָבִיב לָהּ¹²².

קטע הפיוט "וְכִלָּה תִּהְיֶה מְיֻסְדֶּת בְּשֶׁבַע מִיני אֲבָנִים" המצוטט בפנים, הוחלף בעריכה מאוחרת של הסילוק ברהיט רחב, שמקורו בקדושתא לשבת 'ענייה סוערה' לר' שמעון בירבי מגס (ארץ ישראל, סוף המאה השביעית או תחילת המאה השמינית), המונה בסדר אלפביתי **עשרים ושתיים** אבנים טובות שמן תתיסד ותתייפה ירושלים העתידית. אמנם כמובן, עשרים ושתיים האבנים הטובות באו באותו רהיט רק משום האקרוסטיכון האלפביתי, ולא שהפייטן סבר שירושלים העתידית תתפאר בכזו כמות בדיוק של אבנים טובות. כן נתפייט באותו רהיט:

וְכִלָּה תִּהְיֶה מְיֻסְדֶּת בְּאֲבָנִים טוֹבוֹת / בְּאֲבָנִים שְׁלֵמוֹת
בְּאֲבָנֵי אֶקֶדָה / בְּאֲבָנֵי בּוֹחַן
בְּאֲבָנֵי גִזִּית / בְּאֲבָנֵי דְבִיר
בְּאֲבָנֵי הַגְּדוּלָּח / בְּאֲבָנֵי וְהֵלֹם
בְּאֲבָנֵי וְהָב / בְּאֲבָנֵי חוֹר
בְּאֲבָנֵי טוֹרִים / בְּאֲבָנֵי יִשְׁפָּה
בְּאֲבָנֵי כְּכֹד / בְּאֲבָנֵי לֶשֶׁם
בְּאֲבָנֵי מִילּוּאִים / בְּאֲבָנֵי נֶפֶךְ
בְּאֲבָנֵי סְפִיר / בְּאֲבָנֵי עֲבוֹת
בְּאֲבָנֵי פּוּךְ / בְּאֲבָנֵי צָבִיעִים
בְּאֲבָנֵי קוֹשֵׁט / בְּאֲבָנֵי רְמִים
בְּאֲבָנֵי שׁוּהִם / בְּאֲבָנֵי תְּרִשִׁישׁ.

הקטע נדפס במאמרי: בונה ירושלים יי, עמ' 20-21. על מקורו הקטע ברהיט מקדושתא של ר' שמעון בירבי מגס ועל שילובו המאוחר בסילוק 'בונה ירושלים יי', ראה שם, עמ' 4-6.

ביאור: 1 **אילי אולמך**: את בית המקדש. **שובב**: השב, הקם מחדש. **כתחילה**: כבימים עברו. 2 | **במצון יגילון**: ישמחו במקדשך (כהמשך לנאמר בטור קודם). **שוריד סגלה**: שארית ישראל. 3 | **שבע מחצות**: שבע חומות. **תסובב**: תקיף את ירושלים (הנוכרת בטור הבא). **בצחלה**: בשמחה. 4 | **ירושלים הרים סביב לה**: תהלים קכה ב. ואולי ה"הרים" הם דימוי לחומות הרבות שיקיפו את ירושלים העתידית.

כלומר, "שבע מחצות תסובב" את ירושלים הנוכרת מיד בהמשך, והכוונה לשבע החומות שיקיפו את ירושלים העתידית. ושמא הוא הזכיר את שבע חומות ירושלים העתידית בפיוט נוסף שלו:

ציין תקומם בחיל וצבא

חומת אש תהיה סביבה

קשויים בענן יומם ונגה אש להבה¹²³.

ביאור: 1 **תקומם**: תקים, תחזק. **בחיל וצבא**: כינוי לישראל, עליפי שמות יב מא. 3 | **קשויים**: ישראל יהיו מקושטים ומיפים. בנדפס: "קשויים קהלות", אבל נראה ש'קהלות' הוא נוסח חליפי ל'קשויים' ועדיף להשמיטו כמו בכת"י **לד**, 'מאגרים' ו'פיוטי הושענות'; עי' להלן, הערות 125-126. **ונגה אש להבה**: בלילה.

הנוסח: "**חומת אש תהיה סביבה**" הוא בארבעה משבעת עדי הנוסח של הפיוט¹²⁴, אבל בשניים אחרים נכתב: "**חופות שבועה** תקיף סביבה"¹²⁵, או: "**חופות שבוע** תקומם סביבה"¹²⁶, ואפשר שהכוונה **לשבע החומות**, שכן ל'חופה' יש כיסוי

123 פיוט הושענא "אל נערץ בסוד קדושים רבה", נדפס: מחזור סוכות, עמ' 207, ומתוקן קלות על-פי 'מאגרים'.

124 על חמשה מעדי הנוסח שנעשה בהם שימוש במהדורה הנדפסת, ראה: מחזור סוכות, שם, בתחילת מדור שינויי נוסחאות; ונשמטו שני עדי נוסח אחרים: קובץ פיוטים בכתובה ספרדית משנת ה'ה' (1264), כת"י מוסקבה, ספריית המדינה, אוסף גינצבורג 198 (מתכ"י: F6877), דף 118א-ב (הותקן ב'מאגרים'); פיוטי הושענות, מהדורת הרב א' סופר (עי' להלן, הערה 126). בנוסף לאלו, פירוש של ר' מאיר המעילי מנרבונה (עי' להלן, בהערה הנוכרת) משמש עד נוסח חלקי לפיוט.

125 כן בכת"י מוסקבה, ספריית המדינה, אוסף גינצבורג 198, דף 118 ב [= 'מאגרים'].

126 פיוטי הושענות, מהדורת הרב א' סופר, בתוך: פירוש הושענות לרבינו מאיר המעילי מנרבונה (בתוך: ר' דוד בר' לוי מנרבונה, ספר המכתם [...] על מסכתות סוכה [...]), מהדורת הנ"ל, ניו-יורק תש"ט, עמ' 122. מהדורה זו לפיוטי הושענות הותקנה על-פי שני כתבייד של מחזור אוניון לשלש רגלים, ראה: ספר המכתם, שם, הקדמה, עמ' XVIII. גם בפירוש הושענות לר' מאיר המעילי מנרבונה הנוסח: "חופות שבע", אך לא ידוע נוסחו להמשך הטור. הוא כתב בפירושו: "**חופות שבוע**: על דרך הגדה שאומר: שבעה חופות עתיד הקב"ה לעשות לצדיקים לעתיד לבא" (פירוש הושענות לרבינו מאיר המעילי מנרבונה [הנ"ל], עמ' 151). אגב אעיר, שפירושים אחרים לפיוט, בכתבייד, קצרים ביותר ואין בהם התייחסות לטור הגידון כאן. פירושים אלו נרשמו אצל: E. Hollender, *Clavis Commentariorum of Hebrew Liturgical Poetry in Manuscript*, Leiden and Boston 2005, p. 283

מלמעלה אך גם דפנות מן הצדדים¹²⁷, וניתן להבין את תפקידן של שבע חופות אלו כשבע חומות, במיוחד לפי הנוסח "חופות שבעה תיקיף סביבה", שכן לשון 'הקפה' מתאים יותר לחומה. ולא זו בלבד אלא, שבעד נוסח נוסף של הפיוט נאמר במפורש שמדובר בחומות: "חומות שבע תהיה סביבה"¹²⁸ המסורת המדרשית בדבר **שבע חומות** ירושלים העתידיה מופיעה גם בחיבורו הנזכר של אבו אלי-מעאלי אלמשרף אבן-אלמרג'א על שבחיה של ירושלים, אשר כאמור, מסר מוטיבים אסלאמיים הקודמים לזמנו שחלקם הגדול מקורם באגדה היהודית¹²⁹. המסורת על שבע חומות ירושלים העתידיה הובאה אצל אבן-אלמרג'א בשני ניסוחים:

[א] האל יתעלה ישלח ארבע רוחות מן הים לכיוון ירושלים, והן תגלינה כל אבן ובניין ותטהרנה אותה מכל נזקי בני האדם. אחר כך הוא יבנה עליה **שבע**

127 עי' להלן, נספח ד.

128 ראה: מחזור סוכות, שם, שינויי נוסחאות לטור 16. על **שבע חופותיה** של ירושלים העתידיה, ראה גם מעריבת 'אהל אפדנו' לשביעי של פסח, מאת ר' מאיר ב"ר אלעזר (אשכנזי, שלח המאה השתים-עשרה):

אהל אפדנו, שלם ספת, מגיני ושמשי
בית הבחינה, בירה, ברוכה לפני שמשי
גודל יופי נוטלת ירושלים, נכבדות שמושי
דביר שפר שפר שפרי, שפכרי ואמשי
הכן הסוכך, **שבע חופות משי**
(מחזור פסח, עמ' 383).

ביאור: 1 **אהל אפדנו**: כינוי לבית המקדש. **שלם ספת**: סמיכות הפוכה, כלומר: 'סוכת שלם', על-שם תהלים עז ג: "ויהי בשלם סוכו". **מגיני ושמשי**: כלומר, בית המקדש המגן על ישראל, שמכפר על עוונותיהם. 2 **בירה**: בית המקדש. **ברורה לפני שמשי**: קיימת 'לפני שמש' (תהלים עב יז), שבית המקדש קדם לבריאת העולם. 3 **גודל יופי**: יופי גדול. **נוטלת ירושלים**: נטלה ירושלים, על-פי בבלי, קדושין מט ע"ב: "עשרה קבים יופי ירדו לעולם, תשעה נטלה ירושלים...". **נכבדות שמושי**: ירושלים משמשת אותי בנכבדות (על-פי תהלים פז ג: "נכבדות מדובר בך, עיר האלהים"), במקדש ובקרבתו. 4 **דביר שפר שפר שפרי**: שפר את אהלי (=שפרייך, ע"ש ירמיה מג י) הדביר היפה (=דביר שפר). **שפרי ואמשי**: בבוקרי ולילי, כלומר, תמיד. 5 **הכן הסוכך**: פניה: בקשה להקב"ה: הן את מה שיסוכך על ירושלים העתידיה, הם **שבע חופות משי**: שבע חופות יקרות, ומשי' הוא כינוי לדבר חשוב ויקר.

הפייטן מונה את שבחי בית המקדש וירושלים שבעבר, ופונה להקב"ה בבקשה על העתיד: "הכן הסוכך, **שבע חופות משי**", זמן וקרב את בנין ירושלים ואת העתיד לסוכך עליה, הן שבע החופות היקרות (משי' משמש כאן בהוראה לדבר יקר ונכבד). ולפי שקטע פיוטי זה, כמו הפיוט כולו, מדבר בהדגשה יתירה בפארה והדרה של ירושלים העתידיה, לא נראה להסביר שאותן "שבע חופות משי" הן החופות שעתידיים הצדיקים לקבל בשכרם (עי' להלן, פרק ח), אלא הן חלק מפארה של ירושלים. וכנראה הכיר הפייטן את המסורת המדרשית על שבע חומות הפאר העתידות להקיפה, והוא תיארן כ"חופות", החופפות גם למעלה. כן מסתבר בעיני, אך לפי שאין הדבר חלוט הבאתיו בהערה בלבד.

129 עי' לעיל, ליד הערות 68-70.

חומות: חומה של אור, אשר עליה מלאכי הקודש, וחומת עננים, וחומה מפסדה, וחומה מספיר, וחומה מפנינים, וחומה מכסף, וחומה מזהב. והיא תהא כמנורה.

[ב] האל אמר לירושלים: לא יחלפו ימים ולילות עד שאוריד עליך **כיפה מן השמים**, אשר אני אבנה אותה במו ידי, והמלאכים ישאו אותה. היא תאיר עליך בשמים כאור השמש ולא ייכנס אליך בן אדם כלשהו... ואני אציב עליך **חומה וגדר מעננים וחמש חומות** של ברקת, וספיר, ופנינים, וזהב, וכסף. אליך ההיאספות, וממך תחיית המתים¹³⁰.

השוואת 'חומי הבנייה' של שבע החומות שבשני המקורות, זה שב'פרק משיח' וזה שבספרו של אבן-אלמרג'א, מראה על זהות כמעט מוחלטת¹³¹, עד שלא רחוק מלשער, שמקורו של אבן-אלמרג'א הוא 'פרק משיח' או אחד ממקורותיו הקדומים יותר.

הופעת עניינן של שבע חומות ירושלים העתידית בספרו של אבן-אלמרג'א, בן מחצית המאה האחת-עשרה, ובשני ניסוחים שונים, שמקורם כנראה בשני חיבורי 'שבחי ירושלים' נפרדים, מלמדת על תפוצתה הרחבה יחסית של מסורת מדרשית זו, וסביר אפוא להקדים את 'פרק משיח' – מקורה של מסורת זו – למאה התשיעית ולא לאחר לוסף המאה העשירית, כנטיית אחד המתארכים¹³², או לחילופין, גם אם נאחר את 'פרק משיח' עצמו יש – לכל הפחות – להקדים את זמנה של המסורת המדרשית המדוברת, שכן למרות איחורו היחסי של 'פרק משיח' הוא מחזיק חומרים קדומים יותר¹³³.

ואכן נראה, שמסורת שבע חומות ירושלים העתידית קדומה מאוד, שהיא כנראה כבר

¹³⁰ שתי הפסקאות הובאו אצל: לבנה-כפרי, ירושלים באחרית הימים, עמ' 34 (שיניתי את 'אללה' שבמקור ל'אל'). על אף שבמובאה השנייה נמנו, לכאורה, שש חומות בלבד ("חומה וגדר מעננים" + "חמש חומות"), נראה שהחומה השביעית, של אור (כמו במובאה הראשונה), היא בכלל דבריו הקדומים: "אוריד עליך **כיפה** מן השמים... היא **תאיר** עליך בשמים כאור השמש". חיבורו של אבן-אלמרג'א נלקט ממקורות שונים ומגוונים, ולפיכך אין לתמוה על שהביא מסורות מנוגדות, כמו בעניין שלפנינו, שהזכיר את הדעה הקובעת שתי חומות לירושלים העתידית (כמובא לעיל, ליד הערה 69) לצד המסורת הנותנת לה שבע חומות.

¹³¹ ל'פרק משיח', שבע החומות יהיו מ: כסף, זהב, אבן יקרה, פוך, ספיר, כדכוד, אש; ולמובא אצל אבן-אלמרג'א: אור, עננים, פסדה, ספיר, פנינים, כסף, זהב (מקור א), או: אור, עננים, ברקת, ספיר, פנינים, זהב, כסף (מקור ב). שלש חומות וזהות לגמרי: כסף, זהב ואש (= 'אור', אצל אבן-אלמרג'א); שלש נוספות הן ממיני אבנים טובות שונות, שאחת מהן (ספיר) זהה בשתי המסורות והבדלי השמות של השתיים הנותרות אינו משמעותי. ההבדל המשמעותי שבין שתי המסורות הוא בנוגע לחומה אחת – ל'פרק משיח' היא תהיה מאחד ממיני האבנים הטובות, ולמובא בספרו של אבן-אלמרג'א היא תהיה מעננים.

¹³² עי' לעיל, ליד הערה 115 ובה.

¹³³ עי' לעיל, הערה 115.

מתוארת באחד מאיורי הקיר של בית הכנסת בדורא אירופוס (צפון-מזרח סוריה, על גדות נהר פרת), שבנייתו הושלמה בשנת ד'ד-ה (244-245), היינו בסופה של תקופת התנאים (!)¹³⁴. באיורי הקיר המערבי של בית הכנסת מופיעים שני מקדשים. בראשון, בשמאלו של הקיר, הוקף המקדש בחומה אחת בלבד ותוארה בו עבודת הקרבנות (ראה תמונה 1), ואילו באיור השני, שבצידו הימני של הקיר, מקיפות את המקדש **שבע חומות**, כל אחת בעלת צבע שונה, ואין בו כל תיאור עבודה (ראה תמונה 2). אחד ההסברים שהוצעו לשני מקדשים אלו, הסבר שקול ולא מפליג כרבים אחרים, הוא: האיור הראשון מתאר את המקדש הבנוי, היינו, זה שהיה וחרב, והאיור השני - את המקדש העתידי¹³⁵.

הוא אומר, כבר בתקופה קמאית זו, בשלהי תקופת התנאים, נודעה ונתפרסמה אגדת שבע החומות שיקיפו את בית המקדש העתידי, עד שהובאה לידי ביטוי באיורי בית הכנסת בדורא אירופוס. ולפי שכאמור, העברת מוטיבים 'גאוליים' מהמקדש לירושלים ולהיפך שכיחה ונפוצה¹³⁶, יש לראות את האיור בדורא אירופוס כמקור הראשון והקדום ביותר של אגדת שבע חומות ירושלים העתידית, וממילא הצעתי דלעיל¹³⁷, שאגדת שבע חומות ירושלים העתידית התפתחה מהמסורת הפייטנית הנוקבת בארבע חומות, מוטלת בספק גדול, שכעת נחשף שמסורת שבע חומות המקדש/ירושלים קדומה בהרבה למקורות הנוקבים בארבע חומות.

134 תודתי לד"ר מיכאל שניידר ז"ל ולהבחל"ח לידידי הרב מאיר וולגלגנטר שעזרוני בנוגע לאיורי בית הכנסת בדורא אירופוס והמחקרים עליהם.

135 הסבר זה לשני איורי המקדשים הציג ס"ה קרלינג, שפרסם לראשונה את איורי בית הכנסת בדורא אירופוס. ראה: C.H. Kraeling, *The Synagogue; The Excavations at Dura-Europos*, Final Report VIII, pt. I, New-Haven 1956, p. 107 n. 360 (ראיתי מציינים שבעיקרי הדברים קדם לו א' גרבאר, אך לא הצלחתי לאתר את מחקרו ולעיון בו. ראה: A. Grabar, 'Le Theme religieux des fresques de la synagogue de Doura 245-256 apres J.-C.', *Revue de l'Histoire des Religions*, CXXIII [1941], 180ff), והסכימו לו חוקרים נוספים (ראה, למשל: Geza G. Xeravits, 'The Message of the West Wall of the Dura Synagogue', *ZDMG*, 167 [2017], p. 120; 'דימויי המקדש בממצא האמנותי-יהודי ומקורותיהם הספרותיים', סוד ההיכל: בעקבות מגילת המקדש, בעריכת א' רויטמן, ירושלים 2003, עמ' 67-68), אם כי לא תמיד הם התייחסו לשבעה ההיקפים שסביב המקדש המתואר באיור השני. קרלינג מבסס את הסברו על אגדת שבע החומות שיקיפו את ירושלים (שהכיר רק מ'פרק משיח' דלעיל, ליד הערה 114) בצירוף האגדה המאוחרת על שבע חומות גן עדן (המופיעה במדרש המאוחר 'סדר גן עדן').

136 עי' לעיל, ליד הערה 11, ולהלן, נספח ב.

137 לעיל, ליד הערות 118-119.

תמונה 1: בית המקדש הבנוי (המוקף חומה אחת) ועבודתו

תמונה 2: בית המקדש שלעתיד לבוא, המוקף בשבע חומות (כל אחת בצבע שונה)

אך גם אם נסכים שמסורת שבע חומות המקדש/ירושלים קדומה עד שלהי ימי התנאים, מסופקני אם ר' אלעזר בירבי קליר הכיר מסורת זו והזכירה בפיוטיו, הגם שיש ביצירתו קטע אחד שניתן לפרשו כמדבר בשבע חומות אלו. בפיוטו 'אחד ייחד חודש זה מיוחד' (פיוט ט מהקדושתא 'אתית עת דודים כגעה' לפרשת החודש), מונה ר' אלעזר בירבי קליר את ניסי העבר שארעו בחודש ניסן ואת הגאולה האחרונה העתידה להיות בו, וממשיך לפרט את מעלותיו השונות של החודש, אבל בשלהי הפיוט הוא חוזר שוב, כפי הנראה, לעניינה של הגאולה העתידה (כנראה בגלל רצונו להעביר לפסוק הגאולה: "להיות לכם לאלהים"), ומפייט כך:

לְשׁוֹבֵעַ שְׁמַחוֹת הַבְּדִלּוֹ עֵינוֹתָיו
 לְשִׁבְעַ מַחֲצוֹת יִלְכוּ יוֹנְקוֹתָיו
 לְשִׁבְעַ כְּתִים יִינְקוּ שְׁתִּילוֹתָיו
 לְשִׁבְעַ מַעֲלוֹת יַעֲלוּ בְּכוֹרוֹתָיו
 מִשִּׁבְעַ מַעֲנוֹת לַעֲנוֹת אֶל מַמְעֻנוֹתָיו
 לְהַשְׁמִיעַ דְּתוֹתָיו לַעֲיִתוֹתָיו
 לְנוֹצְרֵי עֲדוֹתָיו
 5
 להיות לכם לאלהים¹³⁸.

ביאור: 1 **לְשׁוֹבֵעַ שְׁמַחוֹת**: לשבע שמחות. **הַבְּדִלּוֹ**: יפרדו. **עֵינוֹתָיו**: לשון מחזה ומראה (כמו במדבר יז: "וַיֵּצֵאוּ כַעֲשֵׂן הַבְּדִלָּה", ובתרגום אונקלוס: "וחזויה כחיו בדולחא"). ועי' גם שמות יט, ובתרגום המיוחס לרב"ע. תודתי להרב ח"י כהן על עזרתו בעניין. ושיעור הטור: לשבע מראות ייחלקו פני הצדיקים לעתיד לבוא. והוא עליפי תהלים טז יא: "שׁוֹבֵעַ שְׁמַחוֹת אֶת פְּנִיךָ", ומדרשו בספרי, דברים, פיסקא י, עמ' 18: "לשבע שמחות פניהם של צדיקים דומים לעתיד לבוא: לחמה, ללבנה, לרקיע, ולכוכבים, ולברקים, לשושנים ולמנורת בית המקדש". 2 **לְשִׁבְעַ מַחֲצוֹת**: ראה להלן בסמוך, בגוף המאמר. **יוֹנְקוֹתָיו**: כינוי לישראל, שהובטחו: "וַיֵּלְכוּ יִנְקוֹתָיו וַיְהִי כְנִית הוֹדוֹ" (הושע יד ז). 3 **לְשִׁבְעַ כְּתִים**: לשבע כתות, קבוצות. **יִינְקוּ**: יהנו מן הטובה. **שְׁתִּילוֹתָיו**: ישראל, השתולים בחצרות ה', עליפי תהלים צב יד. והוא מפסיקתא דר"כ, כז ב, עמ' 405: "אלו שבע כיתות של צדיקים שהם עתידים להקביל פני השכינה". 4 **לְשִׁבְעַ מַעֲלוֹת יַעֲלוּ בְּכוֹרוֹתָיו**: לשבע מעלות יתחלקו ישראל (בכוורותיו, עליפי שמות ד כב: "בְּנֵי בְכֹרֵי יִשְׂרָאֵל"). והוא מפירקא דרבינו הקדוש, בבא דשבעה, סימן ט, מהדורת ש' שנבלום (בתוך: שלשה ספרים נפתחים), למברג תרלז, דף לו ע"א: "שבעה מעלות לצדיקים בגן עדן, זו למעלה מזו. ראשונה, שנאמר: 'אך צדיקים יודו לשמך' (תהלים קמ יד); שניה - 'אשרי תבחר ותקרב' (שם סה ה); שלישית - 'אשרי יושבי ביתך' (שם פד ה)..." המדרש נדפס גם במנורת המאור לר"י אלנקאווה, ד, עמ' 610, ושם

138 פליישר, עיונים באופיים הפרוזודי, עמ' 578. פליישר אינו בטוח ביחס הפיוט לקלירי (שם, עמ' 572: "אין זה מן הנמנע שהוא הקלירי"), אבל ש' אליצור ודאית בכך, ראה ספרה: סוד משלשי קודש, עמ' 843, בתיאור חלקי הקדושתא 'אתית עת דודים', וזיהוי זה מקובל גם במאגרים.

הנוסח: "שבע כתות של צדיקים בגן עדן..."¹³⁹, וממנו במהדורת הרב א"י ורטהימר (גנוי ירושלים, ב, ירושלים תשס, עמ' קכח), ונוסח מהדורת שנבלום עדיף (הקטע "שבע מעלות הצדיקים הן בגן עדן, בשבע חופות נפרדות אלו מאלו..."¹⁴⁰, המופיע במדרש סדר גן עדן [בית המדרש, ג, עמ' 133], שונה לגמרי מהנאמר בפירקא דרבינו הקדוש, ולא מסתבר שאליו נתכוון הפייטן, כי הוא מדרש מאוחר מאוד). | 5 **משבע מעונות**: משבעת הרקיעים. **לענות אל ממעונותיו**: יענה הקב"ה ממעונו. | 6 **להשמיע דתותיו**: להשמיע לישראל את ציוויו, והטור מתכתב עם "להיות לכם לאלהים" שבנוסח הקבע של הקדושה, אליו הוא מעביר. **לעיתותיו**: לזמן והעת הנקבע. | 7 **לנוצרי עדותיו**: לישראל, שומרי תורתו. ושיעור הטורים האחרונים: משבעה הרקיעים יענה הקב"ה וישמיע לישראל את ציוויו: "להיות לכם לאלהים".

אפשר לומר, שהטור: **"לְשֶׁבַע מְחִיצוֹת יֵלְכוּ יוֹנְקוֹתֵינוּ"**, מדבר בשבע חומות ירושלים העתידיה¹³⁹, כלומר: בירושלים המוקפת שבע מחיצות חומות יתקבצו ישראל ('יונקותיו'). וכבר מצאנו את השימוש במונח 'מחיצות' כדי לתאר את שבע חומות ירושלים העתידיה, כן בפייטנות של ר' יוסף אבן אביתור¹⁴⁰, ואולי גם אצל הקלירי עצמו בפיוט אחר שלו¹⁴¹. אמנם מאידך, ממקומו של הטור **"לְשֶׁבַע מְחִיצוֹת יֵלְכוּ יוֹנְקוֹתֵינוּ"**, בין "שובע (=שבע) שמחות" ל"שבע כתים" ו"שבע מעלות", שכולם לדבר אחד נתכוונו - שבע כיתות וקבוצות הצדיקים שיקבלו פני שכינה לעתיד לבוא, נראה, שגם "שבע מחיצות" הן כינוי לשבע כיתות הצדיקים, שכאילו מבדילה מחיצה בין כת לכת.

בנוסף לזאת, ועל אף הכלל שאין מביאים ראיה מן ההעדר¹⁴², משמעותית מאוד חסרונה של אמירה מפורשת - במגבלות השפה הפייטנית הרמזנית - מר' אלעזר בירבי קליר בדבר שבע חומות ירושלים העתידיה, בשונה מהבאתו הברורה לשיטה האחרת הנותנת **שתי חומות** לירושלים העתידיה¹⁴³, שכן לא חסרו לו הזדמנויות להתבטא בנושא, במיוחד אחרי שהמספר שבע נתחבב על דרשנים ובעלי אגדה שהפייטנים נמנים עליהם¹⁴⁴. כל זאת מטה את הדעת, שהקלירי לא הכיר את אגדת שבע חומות ירושלים העתידיה בצורתה שלפנינו, לפיה כל אחת מן החומות תהיה מסוג חומר שונה. ואם כי מפיוט אחר שלו נראה, שהוא נתוודע למסורת מדרשית

139 לא אחזור לכתוב שוב ושוב: "שבע חומות המקדש/ירושלים", שכבר הערתי כמה פעמים על העברת מוטיבים 'אאליים' מבית המקדש לירושלים ולהיפך, עי' לעיל, ליד הערה 11, ולהלן, נספח ב.

140 ראה לעיל, ליד הערה 122: **"גם שֶׁבַע מְחִיצוֹת תִּסְבֹּךְ בְּצִלְהָ"**.

141 כוונתי לדבריו המעורפלים בשבעתא 'זירא אלהים אטומת אלפיים' לשבועות: **"יִבְדֵּל לָהֶם שֶׁבַע מְחִיצוֹת"** (להלן, ליד הערה 216), שאפשר שהן שבע חומות (האש) של ירושלים העתידיה (עי' להלן, ליד הערה 217).

142 משנת עדויות, ב: ב: "לא ראינו אינו ראייה".

143 ראה לעיל, ליד הערות 40-41.

144 עי' לעיל, הערה 118.

דומה, שירושלים תהיה מוקפת **בשבע חומות** אש¹⁴⁵, אין זה מלמד על היכרותו עם אגדתנו. לא זו בלבד ששונותן של שבע החומות זו מזו נותנת פאר והדר גדול יותר משבע חומות שכולן אש, ומדובר אפוא בשתי גירסאות אגדתיות השונות משמעותית, אלא שאת אותן שבע חומות אש ניתן להגדירן כחומת אש אחת בלבד וכהרחבה של ההבטחה המקראית: "וְאֵנִי אֶהְיֶה לָּהּ, נָאִם יי, חוֹמַת אֵשׁ סָבִיב", חומת אש אחת בלבד.

נמצא אפוא, שהבנת דברי הקלירי "לְשֶׁבַע מַחֲצוֹת יִלְכוּ יוֹנְקוֹתֵיו", כמתייחסים לשבע חומות ירושלים העתידית כמתואר באגדתנו, היא בגדר ספק ספיקא. אפשר שכוונתו לשבע כיתות הצדיקים, וגם אם נאמר שנתכוון לחומותיה של ירושלים, ייתכן שכוונתו לאגדה אחרת, הקובעת לה שבע חומות אש.

פרק ח: שבע חופות של שכר הצדיקים

שבע חומותיה של ירושלים העתידית מבצבצות ממסורת מדרשית אחרת, קדומה יותר, המעמידה בירושלים או בבית המקדש שלאחרית הימים את **שבע החופות** המפוארות שעתידים הצדיקים לקבל בשכרם, וזיקה זו מטה את הדעת, ששורשי המדרש על שבע חומות ירושלים העתידית קדומים בהרבה לזמנו המשוער – המוקדם ביותר – של 'פרק משיח'.

מסורת שבע החופות של שכר הצדיקים מופיעה בתלמוד הבבלי, וממנו בשני מדרשים מאוחרים (אך כנראה הופיעה גם במדרש ארצישראלי קדום)¹⁴⁶:
[א] בבלי, בבא בתרא עה ע"א:

ואמר רבה אמר ר' יוחנן¹⁴⁷: עתיד הקב"ה לעשות שבע חופות לכל צדיק וצדיק¹⁴⁸, שנאמר (ישעיה ד ה): 'וְכָרָא יי על כל מִכּוֹן הַר צִיּוֹן וְעַל מִקְרָאָהּ, עֵנָן וְיָמָם, וְעָשָׂן וְנִגַּח אֵשׁ לְהָבִיחָהּ לְיִלְהָ'¹⁴⁹.

145 להלן, ליד הערות 209-212.

146 המדרשים הארצישראליים שלפנינו הזכירו **חופה אחת** בלבד בשכרו של הצדיק לעתיד לבוא, ולכל היותר "**חופות**", בלא לנקוב שמדובר **בשבע חופות**, אך נראה, שגם המסורת על שבע חופות הצדיקים היתה ידועה בארץ ישראל, ורק בדרך מקרה לא שרדה בידינו במדרשים ארצישראליים קדומים. ראה על כך להלן, נספח ו, בסופו.

147 בחלק מעדי הנוסח שנרשמו ב'הכי גרסינן': "אמר **רבא** אמר ר' יוחנן, או: "אמר רבה **בר בר חנה** אמר ר' יוחנן", ושינויי נוסח אלו אינם נוגעים לענייננו.

148 בכמה מעדי הנוסח: "לעשות שבע חופות לכל צדיק וצדיק **בגן עדן**". כן בכת"י המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה 19 Cod. hebr. (בקטלוג שטיינשניידר 165; כתיבה ספרדית משנת ד'תתקמ"ד, 1184); כת"י אוקספורד, ספריית הבודליאנה 249 Opp. (כתיבה אשכנזית מהמאה הארבע-עשרה); כת"י פריס, הספרייה הלאומית 1337 Hébr. (כתיבה ספרדית מהמאה הארבע-עשרה או החמש-עשרה); כת"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית 115 ebr. (כתיבה אשכנזית מהמאה השלוש-עשרה). אבל רוב עדי הנוסח מסכימים לנוסח הדפוס (כל נתוני עדי הנוסח על-פי הנרשם ב'הכי גרסינן').

הגירסה "שבע חופות **בגן עדן**" מופיעה גם בעדי נוסח משניים ומתפוצות **שונות**, עד שכפי

[ב] מדרש 'חופת אליהו', בתחילתו:

שבע חופות שעתיד הקב"ה לעשות לצדיקים, וכל אחד ואחד לפי מעשיו, שנאמר: 'זבא יי על כל מכון הר ציון ועל מקראיה, ענן יומם, ועשן ונוגה אש להבה לילה, כי על כבוד חופה'¹⁵⁰.

הנראה לא ניתן להגדירה כמאפינת מרכז מסוים. כן, למשל, היא מופיעה באשכנז, בתימן, בפרובאנס ובספרד (בנוסף על עדי הנוסח הישראליים, האשכנזיים או ספרדיים, שנרשמו לעיל). ראה, בהתאמה: ילקוט שמעוני, יא, ישעיה, רמז ת, מהדורת הרב ד' הימן והרב י' שילוני, ירושלים תשע, עמ' 38; מדרש הגדול, ב, בראשית מז כט, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תשנ, עמ' תתב; ר' דוד ב"ר שמואל הכוכבי מאישטיילא, ספר הבתים, א, חלק מגדל דוד, ספר אמונה, עמוד ראשון פרק ב, מהדורת הרב מ' הרשלר, ירושלים תשמג, עמ' קסג; פירוש ספר יצירה לר' יהודה ברצלוני (צוטט להלן, הערה 161).

המובאה לפי נוסח הדפוס של התלמוד הבבלי, ובהערות קודמות ציינתי את שינויי הנוסחאות החשובים שנרשמו ב'הכי גרסינ'. המשכו הישיר של המאמר ממשיך לדרוש את המשכו של הפסוק, ודרשה זו אינה נוגעת לענייננו: "כי על כל כבוד חפה, מלמד, שכל אחד ואחד עושה לו הקב"ה חופה לפי כבודו". אמנם נראה, שר' יעקב ב"ר חננאל סקילי (מתלמידי הרשב"א) הבין, שהמאמר: "שכל אחד ואחד עושה לו הקב"ה חופה לפי כבודו", מדבר בחופה נוספת על שבע הנוכחות, והסיק, ש**שמונה חופות** עתידות להיות בירושלים (לשכר הצדיקים, כנראה)! וזה לשונו:

אלו שבע חופות שעתיד הקב"ה לברוא על מכון הר ציון, [שנאמר: 'זבא יי על מכון הר ציון] ועל מקראיה, ענן יומם, ועשן ונגה אש להבה לילה. ועוד יש [לו] ליסד חופה **שמינית**, דכתיב: 'כי על כל כבוד חופה', הרי שבע חופות, וה**שמינית יסוד הכל**. ואז כשישכלל השם ית'עלה [את] ציון באלו החופות, יסלק מישראל יצר הרע ולא תהיה רעה על הארץ. ועל אלה השבע חופות והשמינית, ועל ביטול יצר הרע, אמר הכתוב (קהלת יא ב): 'תן חלק לשבעה וגם לשמונה' (תורת המנחה: דרשות על התורה ומועדים, דרשה פה, מהדורת הרב ב"א חפץ, צפת תשנא, עמ' 769. המוסגר נוסף על-פי המקבילה בדרשות 'צנצנת המן' המצויינת בהמשך ההערה).

את הקטע כולו העתיק, מילה במילה כמעט, ר' אפרים ב"ר גרשון הרופא, מדרשני יוון באמצע המאה החמש-עשרה, בקובץ דרשותיו 'צנצנת המן', כת"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 1307 (מתכ"י: F5963), דף 324א. על ר' אפרים ב"ר גרשון הרופא, זמנו ותולדותיו, ראה: י' הקר, 'שיטת ה'סורגון' והשפעתה על החברה היהודית באימפריה העות'מאנית במאות ה"ז-ה"ח', ציון, נה (תשנ), עמ' 41-47; הרב מ' שוחט, 'דרשות המילה מאת ר' אפרים בן גרשון הרופא מיוון', חצי גבורים פליטת סופרים, י (תשעז), עמ' תכו-תלט. על דרכו להעתיק, בהעלם, מחיבורי קודמיו, וביניהם מ'תורת המנחה', ראה: ד' שוורץ, 'לאופיין ולמקורותיהן של דרשות ר' אפרים בן גרשון', עלי ספר, כא (תשעז), עמ' 92-96, המציין (בעמ' 94) גם את ההעתקה הנוכחית.

מדרש כבוד חופה, מהדורת רח"מ הלוי הורוויץ, פרנקפורט תרמח, עמ' 45 (מתוקן על-פי 'מאגריים'). המשכו של המאמר: "ואם שבע חופות עתיד לעשות לצדיקים לעתיד לבוא, למה אמר הנביא (זכריה ב י): 'היו היו ונוסו מארץ צפון נאום יי' וגו', מלמד, שבשעת שהגיע זמנה של ירושלים להחריב, היה ירמיהו מקונן עליה בלשון כפול..."

מדרש זה נקרא בשמות שונים: 'מעשה תורה', 'פרקא דרבינו הקדוש', 'חופת אליהו', 'כבוד חופה', 'שבע חופות' ועוד. יש גם שכינהו 'פסיקתא', 'מכילתא', 'אליהו רבא' או 'סדר אליהו'. ראה: ש' עמנואל, מגניז אירופה, א, ירושלים תשעה, עמ' 382-383; גנזי תפילין: אסופת גזוים מתורתם של ראשונים בענייני מצות תפילין, מהדורת, ירושלים תשפא, עמ' כה-כו והערה 228. למדרש זה קיימות מהדורות רבות הנובעות מגלגולי עריכה רבים. הוא היה ידוע לגאונים

[ג] פרק משיח, דף [11] ע"ב¹⁵¹:

ועתיד הקב"ה לעשות לכל צדיק שבע חופות: חופת ענן, חופת עשן, חופת יומם, חופת אש, חופת נוגה, חופת להבה, חופת לילה. ומה תלמוד לומר: חופת עשן, אלא כל מי שצרה עינו בתלמידי חכמים, יצא עשן מחופתן של צדיקים ומעוור את עיניהם. חופת יומם מניין, שנאמר (משלי ד יח): 'ואור צדיקים כאור נוגה'. חופת אש מניין, שעתידי לצאת מחופתן של צדיקים ורשעים נכזים בה, שנאמר (תהלים יא ו): 'ימטר על רשעים פחים'. חופת נוגה מניין, שנאמר (חבקוק ג ד): 'ונוגה כאור תהיה'. חופת להבה, שמלהטת הרשעים מניין, שנאמר (תהלים כט ז): 'קול יי חוצב להבות אש'. חופת לילה מניין, שנאמר (שם קלט יב): 'ולילה כיום יאיר'. ואין חופה מהם נוגעת בחופתו של חברו¹⁵².

למתואר בכמה מקומות בדברי חז"ל, הצדיקים מקבלים את שכרם בשתי נקודות זמן: עכשווית ועתידית. נקודת הזמן הראשונה היא לאחר פטירתם מן העולם, אז נשמות הצדיקים עולות לגן עדן ומקבלות את שכרן, והשנייה - לעתיד לבוא ולאחרית הימים, כחלק מתהליך הגאולה¹⁵³. ולענייננו, המאמר: **"עתיד הקב"ה לעשות שבע חופות לכל צדיק וצדיק"**, מדבר בשכרם של הצדיקים **לעתיד לבוא ובאחרית הימים**, כפי שמשמע מלשון **"עתיד הקב"ה..."**, ומהסתמכותו על הפסוק

בבל, ולמצער למאחרים שבהם, וגם ידועה העתקה קדומה (משנת ד'תרלה, 875) של אחת ממהדורותיו. ראה על כך: הרב מ"מ הוניג, 'על מהדורות החדשה של ספר המשכיל (ספר חסידים) לר' משה בר' אלעזר הכהן', ירושתנו, א (תשסז), עמ' רלה ליד הערה 139 ובה; מ' קיסטר, 'עוללות לאוצר המילים והביטויים של הספרות התלמודית', מחקרים בתלמוד ובמדרש: ספר זכרון לת' ליפשיץ, בעריכת א' אדרעי (ואחרים), ירושלים תשסח, עמ' 537. אך אין ספק שהוא מאוחר לתלמוד הבבלי ושאו ממונו. ראה, למשל: קיסטר, שם.

קטע זה אינו בפרק משיח כ"פ פ. 151

במדרש נוסף נזכרו "שבע חופות" בהקשר לעתיד לבוא, אך הן אינן חופותיהן של הצדיקים אלא של **המשיח**. ראה פסיקתא רבתי, פיסקא לו, דף קסג ע"א: **"מיד הקב"ה עושה לו למשיח שבע חופות של אבנים טובות ומרגליות**, וכל חופה וחופה מושכים מתוכה ארבע נהרות, של יין, ושל דבש, ושל חלב, ושל אפרסמון טהור. ומחבקו הקב"ה בפני הצדיקים, ומכניסו לחופה, ורואים אותו כל הצדיקים". מדרש פסיקתא רבתי מורכב מכמה שכבות מדרשיות, שכל אחת מהן התגבשה בזמן שונה, ופיסקא לו (ממנה צוטט הקטע) היא מסוג מדרשי ילמדנו-תנומא הפותח 'זו היא שנאמרה ברוח הקודש', שגובש סביב המאה התשיעית והוא השכבה המאוחרת ביותר בפסיקתא רבתי. ראה על כך: ב' אליצור, פסיקתא רבתי: פרקי מבוא, ירושלים תשס, עמ' 46-48, 233. וראה עוד להלן, נספח ה, הערה 324.

האריך בדבר רמב"ן על-פי מדרשי חז"ל רבים שהביא, ראה: תורת האדם, שער הגמול, מהדורת הרב ח"ד שעוועל (בתוך: כתבי רמב"ן, ב), ירושלים תשכד, עמ' רפח-רפט, רצב-שו. לאמיתו של דבר, רמב"ן מפרט שם ארבעה זמנים לגמול הצדיקים: בחיי האדם בעולם הזה; בגן עדן לאחר פטירתו; בתחיית המתים; בעולם הבא. לזמן הגמול הראשון לא התייחסתי, כי אינו נוגע לענייננו, ואת שני האחרונים (תחיית המתים ועולם הבא) החשבתי לאחד, כי שניהם עתידים להיות באחרית הימים, וזה הוא הפרט החשוב לענייננו.

בישעיה ד ה: "וּבְרָא יְיָ עַל כָּל מְכוֹן הָרַ צִיּוֹן..."¹⁵⁴, המדבר בעתיד להיות באחרית הימים¹⁵⁴. וכך גם הבינו עורכי שני המדרשים המאוחרים הנוכריים (מדרש 'חופת אליהו' ו'פרק משיח', ובמיוחד השני) ששילבו את המאמר בחטיבה העוסקת במפורש במאורעות אחרית הימים, וכן משתמע מדבריהם של כמה פייטנים קדומים ומאוחרים¹⁵⁵.

ולפי שכאמור, במאמר שהובא בתלמוד בבלי (ובעקבותיו גם במדרש 'חופת אליהו') נלמדו שבע חופות של שכר הצדיקים מן המקרא: "וּבְרָא יְיָ עַל כָּל מְכוֹן הָרַ צִיּוֹן וְעַל מִקְרָאָהּ, עֵנָן יוֹמָם, וְעֶשֶׂן וְנֶגֶם אֵשׁ לְהִבָּה לְיִלְהָ", המתאר את בית המקדש וירושלים שלאחרית הימים¹⁵⁶, משתמע, ששם תהיינה אותן שבע חופות, בבית המקדש או בירושלים, כפי שגם הודגש בכמה פיוטים קדומים¹⁵⁷, והדבר מצטרף לנרמז בכמה מדרשים, שהצדיקים עתידים לקבל את שכרם בירושלים¹⁵⁸. ואחרי ששבע חופות

154 אין זה כאחד ממדרשי 'סדר גן עדן' המאוחרים ומקורות מאוחרים נוספים, המעבירים את שבע חופות הצדיקים אל נקודת הזמן העכשווית, אל מתן שכרם של הצדיקים אחר פטירתם מן העולם, שאז הם שוהים בשבע חופות בגן עדן: "שבע מעלות הצדיקים הן בגן עדן, בשבע חופות נפרדות אלו מאלו כפי מעלתם..." (סדר גן עדן, נו"ב, בית המדרש, ג, עמ' 133), ומן ההקשר ברור שמדובר שם במתן שכרם של הצדיקים שלאחר פטירתם מן העולם.

ואע"פ שלכמה מדרשים מוקדמים, כבר בנקודת הזמן העכשווית נחלקו הצדיקים לשבע כיתות בגן עדן (ראה ספרי, דברים, פסיקא י, עמ' 18: "שבע כתות של צדיקים בגן עדן, זו למעלה מזו"; והשווה בבלי, חגיגה יד ע"ב: "אתם... מזומנים לכת שלישית", ובפירוש רש"י שם), שם הם יושבים בחופותיהם (עי' ויקרא רבה, כה ב, עמ' תקע: "עתיד הקב"ה לעשות צל וחופות לבעלי המצות אצל בני תורה בגן עדן"; רות רבה, ג ד: "את בעי דיהא גנוניה חסר מדידכון חדא מרגליתא לעלמא דאתי"), לא הודגש במקורות אלו, שכל צדיק וצדיק יזכה לשבע חופות (בשכרו לאחר פטירתו), שהוא הפרט החשוב לענייננו.

155 פיוטים אלו מביאים את עניינן של שבע החופות שבשכר הצדיקים בכלל ענייני אחרית הימים, והם צוטטו להלן, נספח ה.

156 עי' תרגום ופירוש רד"ק על אתר.

157 ראה להלן, נספח ו.

158 ראה אותיות דר"ע, נו"א, אות יו"ד (בתי מדרשות, ב, עמ' שעב): "יו"ד, אל תקרי יוד אלא יד, מלמד שזהו יד ושם טוב שעתיד הקב"ה ליתן להם לצדיקים לעולם הבא בירושלם ובבית המקדש, שנאמר (ישעיה נו ה): 'ונתתי להם בביתי ובחומותי יד ושם, [טוב מבנים ומבנות]', ואין 'בית' אלא בית המקדש... ואין 'חומת' אלא ירושלם... ואין 'יד' אלא מנות...". ובפרק משיח, דף [9] ע"ב: "ושם [=בירושלים העתידית] יפקוד כל מלאך ומלאך על עבודתו, גבריאֵל על אלפיו ומיכאל על ריבונתיו, והמונים המונים יכניס לתוכה, ושם יפרוש, אלה לחיי עולם, ואלה לחרפה ולדרא[ן] עולם. ושערי גן עדן יפתחו ומנוחה, שנאמר: 'בעדן גן אלהים היתה', וגוהינם יפתח...". והנוסח בפרק משיח כת"פ פ, עמ' קפג, לקוי קצת כאן. וראה גם: ישעיה כד כג; ויקרא רבה, יא ח, עמ' רלט. והשווה מדרש תהלים, קמו ט, עמ' 536: "הוא גוזר על כל הצדיקים והרשעים, והם עולים לירושלים וגן עדן, זה הוא דרך לשתייה, והצדיקים והרשעים הם באים לירושלים, כיון שהגיעו לשם הקב"ה מכניס הצדיקים לגן עדן, ומעות דרכן של רשעים, ומוליכין בדרך לגיהנם". השווה גם לתפיסה היהודית הקדומה, מימי הבית השני, המזהה את גן עדן עם ירושלים השמימית; ראה: ר' ניר, "לא זו העיר אשר על כפיים חקותיה": ירושלים השמימית בספר ברוך הסורי, ציון, סה (תשס), עמ' 11-12.

של שכר הצדיקים נקבעו בירושלים שלאחרית הימים, נקל מאוד לדרשן מאוחר להפוך את החופות לחומות – שכבר שמענו על הקרבה והמעבר ביניהן¹⁵⁹ – שתקפנה את ירושלים כביטוי של פאר וכבוד (ולא כשכרם של הצדיקים). וכך נתבססה המסורת המדרשית על שבע חומות מפוארות העתידות לסוב את ירושלים באחרית הימים!

אמנם, בתלמוד בבלי ובמדרש 'חופת אליהו', המבוסס עליו¹⁶⁰, לא פירטו מאלו חומרים תיעשנה אותן שבע חופות של הצדיקים. לר' יהודה ברצלוני (ספרד, סוף המאה האחת-עשרה) ברור, ואיני יודע על סמך מה, שאותן חופות תהיינה מאש¹⁶¹, אבל ראשוני אשכנז-צרפת ומקורות נוספים הבינו, כפי שאכן מסתבר, כי מפאת שאותן שבע חופות נדרשו מן הפסוק: "וּבָרָא יי' עַל כָּל מְכוֹן הָרַ צִיּוֹן וְעַל מִקְרָאָהּ, עֵנָן יוֹמָם, וְעֶשֶׂן וְנִגָּה אֵשׁ לְהָבָה - לְיִלָּה", הרי שהן תיעשנה מאותם חומרים שנתפרטו בו, ולא נחלקו אלא בנוגע לחופה אחת או שתיים. לכולי עלמא, שש חופות הן של: ענן, עשן, נוגה, אש, להבה, חופה (חוץ מדעה אחת, המחליפה 'חופה' ב'לילה')¹⁶², ורק בטיבה של החופה השביעית נאמרו דעות שונות: כבוד¹⁶³, סוכה¹⁶⁴, יומם¹⁶⁵ או שכינה¹⁶⁶.

159 עי' לעיל, ליד הערה 127. ניתן גם לומר, שהפיכת החופות לחומות נגרמה מפאת טעות קריאה קלה, שאות פ ("חופות") נקראה כ-מ ("חומות"), הקרובה לה בצורתה הגרפית. אך לדעתי אין צורך להגיע להסבר זה.

160 לעיל, ליד הערות 149-150.

161 פירוש ספר יצירה להרב הנשיא ר' יהודה בר ברזילי הברצלוני ז"ל, מהדורת שו"ח הלבשרטאם, ברלין תרמה, עמ' 28-29: "ש"ש בהן [במלאכים] של אש, והגדול מחברו באשו דוחה האש הקטן ממנו, ואע"פ שזה אש וזה אש, מרוב נגהו וכחו, הקטן נכוה מן הגדול ובורח ונדחה מפניו, כך עתיד הב"ה לתת לצדיקים אור הגנוז מששת ימי בראשית, ולתת להן כח המלאכים, ולהיותן אש ועומדים בתוך האש ונהנין מזיו השכינה... וכל אחד ואחד מן הצדיקים, לפי כוחו ישתמש באש ויעמוד בחופות האש יותר מחברו לפי כבודו, וחברו הקטן ממנו נכוה ממנו, וכדגרסינן בבבא בתרא דנויקין, בפרק המוכר את הספינה: ואמר רבא אמר ר' יוחנן: עתיד הב"ה לעשות שבעה חופות לכל צדיק וצדיק בגן עדן, שנאמר: 'זברא יי' על כל מכוון הר ציון ועל מקראיה ענן יומם ועשן וגו'..."

162 כוונתי ל'פרק משיח' ורבינו תם, עי' להלן, הערה 165.

163 כן בפירוש (המיוחס) לרבינו גרשום מאור הגולה, בבא בתרא עה ע"א (מהדורת 'ספרי אור החיים', ישראל תשנח, עמ' קע): "'ענן יומם', א; 'עשן', ב; 'נוגה', ג; 'אש', ד; 'להבה', ה; 'כי על כל כבוד', ו; 'חופה', ז". והביאו רשב"ם, עי' להלן, הערה 164.

164 כן לדעת ר' שמואל ב"ר מאיר, רשב"ם (צרפת; ד'תתמ-תתקכ, 1080-1160), בפירושו לבבא בתרא שם. בתחילה הוא מביא (בסתם) את שיטת הפירוש המיוחס לרבינו גרשום ולאחר מכן כותב את דעתו: "'ענן יומם', א; 'עשן', ב; 'נוגה', ג; 'אש', ד; 'להבה', ה; 'כי על כל כבוד', ו; 'חופה', ז. ול"נ [ול"נ נראה], 'כי על כל כבוד' אינו מן החשבון, אבל 'סוכה תהיה לצל יומם', דסמין ליה לסיפיה דהאי קרא, הוה השביעי" (בנוגע לפיענוח הנוטריקון 'זל"נ' - בתוספות ישנים [להלן, הערה 165] הובאו דברי רשב"ם, ושם: 'ולא נראה! וכנראה זה פיענוח מוטעה של מעתיק כתיב-היד, שבגללו המהדיר הוצרך לתקן את המשך המשפט "[ד]כי על כל כבוד").

165 ל'פרק משיח' (מצוטט לעיל, ליד הערה 152) החופות תהיינה מ: ענן, עשן, יומם, אש, נוגה,

ומעתה, אם כהצעתי דלעיל, שעניין **שבע חופות** הצדיקים השפיע וביסס את אגדת **שבע חומות** ירושלים העתידית, הרי שהשפעה זו הצטמצמה רק בנוגע ל**מספרן** של החומות ולא נתקיימה גם בנוגע ל**טיבן ומהותן**, כי לכל המקורות, כל שבע החומות (למעט אחת) תהיינה ממתכות יקרות ומאבנים טובות¹⁶⁷, כלומר, מחומרים שונים לחלוטין מאלו של חופות הצדיקים¹⁶⁸. אמנם אפשר, שהזיקה בין חופות הצדיקים לחומות ירושלים שהשפיעה על **מספרן של החומות**, הביאה בהמשך להשפעה הפוכה, על **טיבן ומהותן של חופות הצדיקים**, שגם הן תיעשנה מאבנים יקרות, ומכאן נובע המתואר בפיוטו של ר' ישועה בירבי יוסף (מצרים, אמצע המאה האחת-עשרה), אם אכן כוונתו לשבע חופות הצדיקים¹⁶⁹: "שְׁבַע[ע] חופות תתלה בְּטוֹרֵי אֶבֶן מִחֶדְשִׁים"¹⁷⁰. כלומר, שבע חופות תרים בגובה האויר עם שורות אבנים ('טורי אבן') מחודשות ונאות, היינו, אבנים טובות ויקרות.

פרק ט: שבע חופות - עבר ועתיד

שבע חופותיהם של הצדיקים בירושלים העתידית הן כדוגמת מה שהיה בעבר הרחוק, במעמד מתן תורה בהר סיני, שגם אז נתעטרו ישראל בשבע חופות

להבה, **לילה**. וזו בדיוק שיטת רבינו תם (הגם שכלל הנראה הוא לא הכיר את 'פרק משיח'). ראה תוספות ישנים על מסכת בבא בתרא, עה ע"א, ד"ה 'שבע חופות', בעריכת הרב י' עמרני, ירושלים תשנו, עמ' קו: "**ורבינו תם פירש**: 'ענן', א; 'יומם', ב, להאיר; 'עשן', ג, ליפרע ממי שצרות עין בו; 'נוגה', ד; 'אש', ה, וקטן ממנו נכוה; 'להבה', ו; 'לילה', ז, למנוחה ולשינה". והובאו הדברים בשיטה מקובצת, בבא בתרא שם, בקצת שיבושי העתקה.

166 כן כותב הפרשן התימני, ר' אברהם ב"ד שלמה, בפירושו לספר ישעיהו: "זכורא יי על כל מכון הר ציון...", ושבע חופות יש כאן: ענן, ועשן, נוגה, אש, להבה, חופה, **שכינה**" (פירוש ר' אברהם בן שלמה התימני לספר ישעיהו, ד ה, מהדורת א' שלוסברג, רמת-גן תשעה, עמ' 122-123). פרשן זה הבין, שה'**כבוד**' הנוכר בפסוק הוא חופת **שכינה**, שקודם לכן הוא מפרש: "כי על כל כבוד חופה", האמור להלן תהא החופה **שאחופף שכינתי** עליהם" (שם, עמ' 122). הפירוש נכתב בתימן סביבות שנת ה'קפה (1425), ראה שם, מבוא, עמ' 11 ואילך.

את סיכום הדעות השונות אציע בטבלה (הפריטים ניתנו לפי סדרם שבפירוש רבינו גרשום):

פירוש רבינו גרשום	ענן	עשן	נוגה	אש	להבה	כבוד	חופה
רשב"ם	ענן	עשן	נוגה	אש	להבה	סוכה	חופה
פרק משיח + רבנו תם	ענן	עשן	נוגה	אש	להבה	יומם	לילה
ראב"ש התימני	ענן	עשן	נוגה	אש	להבה	שכינה	חופה

167 עי' לעיל, ליד הערה 114, ולעיל, הערה 131.

168 רק אחת משבע חומות ירושלים זהה לאחת משבע חופות הצדיקים: חומת אש (למקור אחד; עי' לעיל, ליד הערה 114) או חומת עננים (למקור שני; עי' לעיל, ליד הערה 130).

169 הדבר אינו מוכרע, כי ניתן לטעון שכוונתו ל"שבע חופות של **אבנים טובות ומרגליות**" שיעשה הקב"ה ל**משיח** באחרית הימים (פסיקתא רבתי, פיסקא לו, דף קסג ע"א; צוטט בשלמותו לעיל, הערה 152).

170 סילוק 'את מי נועצת' (=להלן, נספח ה, ליד הערה 323).

מפוארות, וזאת בהתאם לרעיון, שמעמד הר סיני הוא סימן ודוגמא לאחרית הימים, וכל אשר היה בהר סיני בעבר ישוב בבוא הגאולה העתידה¹⁷¹. אכן, שבע החופות שבמעמד הר סיני לא נזכרו בדברי חז"ל¹⁷², אלא רק בפיוט לא קדום, בסילוק 'וכל העם רואים הנראה והנשמע בבירה' לשבועות, לפייטן דרום-איטלקי אנונימי מהמאה האחת-עשרה, לכל המאוחר. סילוק זה מתאר את מעמד הר סיני, מוראו ותפארתו, ובין היתר מספר את הדברים הבאים:

והכין שבע ענני הוד מְכֻלָּלוֹת

וְשֶׁבַע חֻפּוֹת מְּוֹפְלָאוֹת

בְּכָל הָהָר וְהָרָבֵּן יָקָרוֹת

וְקָרָא לְעֵינָיו לְעֵין כָּל צִיבָאוֹת

וּבָחַר בּוֹ מִכָּל שְׁנָאִים וּבְעָלֵי תְבוּנוֹת

5

וַיֵּרֶד הוּא וְכָל קְדוֹשִׁים עִמּוֹ בְּלִפְיָדִים וְקוֹלוֹת¹⁷³.

ביאור: 1 והכין: הקב"ה זימן. מכוללות: מעוטרות. 2 מופלאות: מפוארות. 3 בכל הוד והדר ואבן יקרות: תיאור תפארת החופות ה'מופלאות'. 4 וקרא לעיניו: קרא למשה רבינו לקבל את התורה; עי' שמות כד טז. לעיניו: בכת"ב בטעות: 'לעיניו', ותיקנתו. לעין כל ציבאות: לעיני כל צבאות המלאכים (שהתנגדו לנתינת התורה למשה). 5 ובחר בו: הקב"ה בחר במשה רבינו שיקבל את התורה. מכל שנאים: מכל המלאכים, שהם רצו שהתורה תשאר ברשותם, בשמים (עי' בבלי, שבת פח ע"ב - פט ע"א). ובעלי תבונות: כנראה כינוי למלאכים. 6 וירד הוא: הקב"ה ירד מן השמים להר סיני. וכל קדושים עמו: כל המלאכים (עי' פסיקתא דר"כ, יב כב, עמ' 219-220; שמות רבה, כט ב, ועוד). והלשון על-פי זכריה יד ה. בלפידים וקולות: עי' שמות כ טו.

"שבע חופות מופלאות" אלו, שנתעטר בהן הר סיני, אינן "שבע ענני הוד מכוללות", כי אותן חופות מופלאות לא נעשו מעננים אלא מ"כל הוד והדר ואבן יקרות", אבנים טובות ויקרות, כפי שגם פשטות לשונו של הפיוט מלמדת ששני דברים כאן: שבעה עננים ושבע חופות. ואם כי הופעת העננים שאפפו את ההר במעמד מתן תורה מפורשת במקרא¹⁷⁴, שנויה בנביאים ובכתובים¹⁷⁵ ומשולשת במדרשים¹⁷⁶

171 עי' לעיל, ליד הערה 33 ובה.

172 לדברי חז"ל, "שבע מחיצות של אש היו כוססות זו בזו" (פסיקתא דר"כ, ה ג, עמ' 83) במעמד הר סיני, אך כמובן, אין לשבע מחיצות אלו כל קשר עם שבע חופות.

173 סדר חיבור ברכות, כת"י ניו-יורק, בית המדרש לרבנים 8401, דף 218א. ממקור זה הותקן הסילוק ב'מאגרים'. זהותו של הפייטן אינה ידועה, אך מסגנונו ומריבוי אזכוריו לשמות המלאכים (ראה בהתקנת 'מאגרים', טורים 129, 132, 136, ועוד) נראה, שהוא דרום-איטלקי, ולפי 'מאגרים', זמנו הוא "לפני שנת 1050". על איזכור שמות מלאכים כמאפיין ייחודי של הפייטנות הדרום-איטלקית, ראה: רבי אלעזר בירבי קליר: פיוטים לראש השנה, מהדורת ש' אליצור ומ' רנד, ירושלים תשעד, מבוא, עמ' 136 הערה 67.

174 דברים ד יא: "וַהֲהָרָה בַּעַר בְּאֵשׁ עַד לִבְ הַשָּׁמַיִם, חֹשֶׁן, עֶנָן וְעַרְפֶּל".

ובפיוטים¹⁷⁷, הרוב המוחלט של המקורות אינו נוקב במספרם של אותם עננים, למעט פיוטים מעטים המודיעים שהוא עמד על **שבעה**¹⁷⁸ – ומלשונם ברור שהם

175 שופטים ה' ד: "וְיִצְחָק בְּצִדְקָתָהּ מְשִׁיעַ, בְּצִדְקָתָהּ מְשִׁיעַ אֶדוֹם, אֶרֶץ רְעִשָׁה, גַּם שְׁמַיִם נָטְפוּ, גַּם עֲנָנִים נָטְפוּ מַיִם". ובדומה לזה בתהלים סח ט-י. וכנודע, פסוקים אלו מדברים על מעמד מתן תורה; עי' למשל להלן, הערה 176.

176 ראה, למשל, מכילתא דר' ישמעאל, פרשת יתרו, מסכתא דבחדש, פרשה ט, עמ' 236: "שהיו ישראל משולהבין מחמת האש של מעלן, אמר הקב"ה לענני כבוד: הוילו טל חיים על בני, שנאמר: 'ארץ רעשה, גם שמים נטפו מפני אלהים' וגו', ואומר: 'גשם נדבות תניף אלהים'".

177 הנה כמה דוגמאות: (א) פיוט 'תנו קול עוז' (מקדושתא 'ארץ מטה' לשבועות) לר' אלעזר בירבי קליר: "ח' רם רואה שפלים / זה סיני כדך לא הקלים // והטא אליו זקלים / הַעֲטִירוּ עֲנָנִים וְעִרְפָּלִים" (קדושתאות ליום מתן תורה, עמ' 118). (ב) פיוט 'אלופים מקבלים בעבי נגהיך' (מקדושתא 'אפסי חוג' לשבועות) לר' אלעזר בירבי קליר: "תרגל לבובתו כבוד / תוקף עֲנָנֵי אֶפְדָּה כְּבֹדוֹ / תמיד בהקלו כלל אומר כבוד" (קדושתאות ליום מתן תורה, עמ' 160). כלומר: הקב"ה הרגיל ('תרגל') במצוות את כנסת ישראל ('לבוות'), וזו המתנה שהעניק לה ('זבוד'), ובאותה שעה בעניני התקפים והחוקים קישט אותה ('אפדה') בכבוד. (ג) זולת 'ומשה עלה אל האלהים' לפייטן אנונימי (בינוטי כנראה, לפני המאה האחת-עשרה): "עלה משך מתנה לנאמנים / נאדר בקדש מאמינים / סיני סבבו ברעננים / עדותיך נאמנו בתרמונים" (סידור רומניא רע, עמ' 394). כלומר, משה רבינו עלה והוריד ('משך') את התורה ('מתנה') לישראל ('נאמנים') המאמינים בהקב"ה ('נאדר בקדש'), וישראל סיבבו את סיני בשמחה ('ברעננים'). אבל בעד נוסח אחר (כת"ש שהותקן ב'מאגרים') נוסח הטור השני: "סיני סובב בעננים!"

178 (א) פיוט 'תרשישי שחק חצובים מאש' (מקדושתא 'אפסי חוג' לשבועות) לר' אלעזר בירבי קליר: "נאור בעת ירד לסיני באש / מקף ה'ה שבע ענני מים" (קדושתאות ליום מתן תורה, עמ' 203). כלומר, בזמן שירד הקב"ה ('נאור') לסיני בלהבת אש היה מוקף בשבעה ענני מים. (ב) פיוט 'מן ההר' (פיוט ב מקדושתא 'ארץ מטה ורעשה' לשבועות) לר' אלעזר בירבי קליר: "מן ההר למעוניו / מזה וקרא לענו / נקדש שבעה בענניו / נהגו לפענח לו עניניו" (מחזור שבועות, עמ' 184; קדושתאות ליום מתן תורה, עמ' 90). כלומר, מן ההר לשמים ('למעוניו') מיהר הקב"ה לקרוא למשה ('לענו'), ומשה התקדש שבעה ימים בהר סיני כדי להוליכו ('נהגו') לשמים לגלות לו את התורה ('לפענח לו עניניו'). ענין התקדשות משה שבעה ימים בהר סיני קודם עלותו לשמים מקורו במכילתא דרשב"י, שמות יט ט, עמ' 140: "משה נתקדש בענן שבעה, שנאמר (שמות כד טז): 'ויכסהו הענן ששת ימים, ויקרא אל משה ביום השביעי מתוך הענן'". אמנם באחד מעדי הנוסח של הקדושתא נמסר נוסח שונה לטור המדובר: "נקדש בשבעה ענניו" (מחזור שבועות, עמ' 184, שינוי נוסחאות לטור 10, כת"גא; קדושתאות ליום מתן תורה, עמ' 284, שינוי נוסחאות לטור 19), היינו, משה נתקדש בשבעת העננים שהיו על הר סיני! (ג) פיוט סדר עולם 'שבעה דברים קדומים' לשבועות, לר' שלמה סולימן אלסנארי: "שבעה עננים / מול שבעה מעונים / נטה אדון האדונים" (קדושתאותיו של רש"י אלסנארי, ב, עמ' 118). כלומר, הקב"ה ('אדון האדונים') נטה על הר סיני "שבעה עננים" כנגד "שבעה מעונים" (רקיעים) שקרע לפני ישראל (עי' דברים רבה [ליברמן], פרשת ואתחנן, עמ' 65-66). (ד) ושמה זו כוונת ר' יוחנן הכהן בירבי יהושע בפיוט 'אזור דתות וחוקים' (מקדושתא 'אראק הרעיש איום' לשבועות): "קנה וקנמון הפחתי / רבידים שבעה פילקתי / שבעה רקיעים קרעתי" (פיוט ר' יוחנן הכהן, עמ' 44). הקב"ה מתאר לפני ישראל את תפארת מעמד מתן תורה: הפחתי לפניכם ריחות טובים (עליפי בבלי, שבת פח ע"ב: "כל דיבור ודיבור שיצא מפי הקב"ה נתמלא כל העולם כולו בשמים") וקרעתי לפניכם שבעה רקיעים. אבל הטור האמצעי: "רבידים שבעה פילקתי", סתום (וכבר נתקשה בו המהדיר, ראה: פיוט ר' יוחנן הכהן, עמ' 208, ביאור לטור 402), אך שמא צ"ל: "רבידים", הם עננים, כי 'דבד' הוא מצע המכסה את המיטה (עי'

אינם שבעת ענני הכבוד שהקיפו את ישראל במדבר¹⁷⁹ – אבל גם הם לא הזכירו את **שבע החופות!**

שימושה של החופה במעמד הר סיני היא משום דימויו לשמחת נישואי חתן וכלה, מלך ומטרונא, כפי שהכריז משה רבינו לישראל באותה שעה: "כבר בא החתן ומבקש את הכלה להכניסה לחופה, וממתין לה כדי ליתן לכם את התורה"¹⁸⁰. לאחר מכן: "בא השושבין [=משה רבינו] והוציא את הכלה [=ישראל], כאדם שעושה שושבינות לחבירו, שנאמר (שמות יט יז): 'ויוצא משה את העם לקראת האלהים' וגו', והחתן יצא לקראת הכלה ליתן להם את התורה"¹⁸¹. ובמדרש אחר נמשלה נתינת התורה לישראל, "למלך שקידש למטרונא... וכיון שהגיעה פרוותמייא¹⁸² אמרו: הרי שעה שתיכנס לחופה"¹⁸³. קביעת החופה במעמד הר סיני היא אפוא משום נישואי הדוד וכנסת ישראל, וריבוי החופות (שבע) – המתואר בדברי הפייטן הנזכר – הוא להעצמת ולהגברת תפארת המעמד, בדומה לנישואי הזוג הראשון, אדם וחוה, שנקשרו להם כמה חופות, כעשר חופות ויותר¹⁸⁴, להגדלת המעמד. אך עדיין לא נתברר מניין לפייטננו שמעמד הר סיני נתעטר בשבע חופות? האם חידש את הדבר מדעתו או שהתבסס על מדרש חז"לי קדום, שבדרך מקרה לא שרד בשום מקור משני אחר ואפילו לא בפיוטים הרבים המתארים את מעמד הר סיני? אין בידי מענה ברור, אבל קרוב לודאי, ששבע החופות שבמעמד הר סיני קשורות ואדוקות לשבע החופות שעתידים הצדיקים לקבל בשכרם באחרית הימים, כי כל מעמד הר סיני, לפרטיו ולכלליו, הוא סימן ודוגמא לעתיד להיות באחרית הימים.

פרק י: שבע חומות אש שסביב כסא הכבוד

אשוב לבירור מקורותיה ושוורשיה של הדעה המדרשית, ששבע חומות יקיפו את ירושלים העתידית:
לעתים שכיחות, ביצירתו והתפתחותו של מוטיב נשתתפו כמה רעיונות ותפיסות,

משלי ז טז), בדומה לענן המכסה וסוכך (עי' לדוגמא: שמות כד טו, טז; במדבר ט טו ועוד). או שיש לתקן: **"רביבים"**, היינו, ענני מים (עי' דברים לב ב, ועוד; השווה דברי הקלירי בפיוט 'תרשישי שחק' שהבאתי בתחילת ההערה!). כלומר, את שבעת העננים החייתיים ונשאתי ('כלילת') ברדתי להר סיני, כן אומר הקב"ה לישראל.

179 על שבעת ענני הכבוד שהקיפו את ישראל במדבר, ראה: מכילתא דר' ישמעאל, פרשת בשלה, מסכתא דויהי, פתיחתא, עמ' 81 (צוטט לעיל, הערה 62).

180 פרקי רבי אליעזר, פרק מא, דף [לא] ע"א.

181 פרקי רבי אליעזר, שם.

182 =מועד וזמן קבוע.

183 פסיקתא דר"כ, יב יא, עמ' 210-211.

184 עי' להלן, נספח ח. אין לקשר את השיטה **ששבע חופות** נקשרו בנישואי אדם וחוה (עי' להלן, נספח ח, הערה 366) להופעת שבע החופות בנישואי הדוד וכנסת ישראל (=מעמד הר סיני), כי מדובר בשיטה המוכרת ממקורות מאוחרים מאוד, שבדואי לא היו ידועים לפייטננו.

מכיוונים שונים, ואפשר שגם כאן ארע כן, ומוטיב שבע חומותיה של ירושלים העתידית התפתח גם בהשפעת המסורת המדרשית הקדומה המנשאת ומעלה את ירושלים העתידית אל הרקיע השביעי, עד כסא הכבוד. כן נדרש בפסיקתא דרב כהנא, מהמדרשים הארצישראליים הקדומים:

אמר ר' יוחנן: עתידה ירושלים להיות מגעת לשערי דמשק... מה התאינה הזאת, צרה מלמטה ורחבה מלמעלה, כך עתידה ירושלים להיות מתרחבת ועולה, והגליות באות ונינחות תחתיה, לקיים מה שנאמר (זכריה ט א): 'וּדְמָשֶׁק מִנְחָתוֹ'... אמר ליה: ומה את מקיים 'וּנְבִנְתָה הָעִיר עַל תֵּלָה' (ירמיה ל יח)? אמר ליה: שאינה עתידה לזוז ממקומה, אלא מתרחבת ועולה מכל צדדיה, והגליות באות ונינחות תחתיה... הרי לאורך, לרוחב מנין? 'מִמַּגְדָּל חֲנַנְיָא עַד יִקְבֵי הַמֶּלֶךְ' (זכריה יד י). ר' ברכיה אמר: עד אוקיינוס... הרי לאורך ולרוחב, **לגובה מנין?** 'וְרַחְבָּהּ וְנִסְבָּהּ לְמַעְלָה לְמַעְלָה לְצִלְעוֹת' וגו' (יחזקאל מא ז). תני ר' אליעזר בן יעקב: **עתידה ירושלים להיות רמה ועולה, עד שתהא מגעת לכסא הכבוד, ואומרת להקב"ה: 'צֵר לִי הַמְּקוֹם, גִּשָּׁה לִי וְאַשְׁכָּה' (ישעיה מט כ) 185.**

העניין נשנה במדרשים מקבילים¹⁸⁶, וכבר נזכר בקצרה במזמור תהלים חיצוני קדום

¹⁸⁵ פסיקתא דר"כ, כ ז, עמ' 316-318. ומשם בילקוט שמעוני, יא, ישעיה, רמז תעב, מהדורת הרב ד' הימן והרב י' שילוני, ירושלים תשע, עמ' 248-249; מדרש הגדול, ד, שמות כה ט, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תשנז, עמ' תקעג-תקעד (בהשמטת מאמרו של ר' אליעזר בן יעקב).

¹⁸⁶ כלשון פסיקתא דרב כהנא כן בשיר השירים רבה, ז [ד] ג, ובשינויים משמעותיים בתנ"כ, צו, טז [=ר'] אברהם ב"ר עיריאל מביהם, ערוגת הבושם, א, מהדורת א"א אוהב, ירושלים תרצט, עמ' 245-246, בסגנון מתוקן], אם כי שינויים אלו אינם נוגעים לעניינו. ראה גם פרק משיח, דף ע"ב [5]:

וכל העולם כולו מאיר מזיו בית המקדש, ומקיף ועולה עד לרקיע ועד ערבות ועד החיות ועד המרכבה ועד כסא הכבוד. נמצא המזבח ממוצע באמצע הכסא, וירושלים תחת כסא הכבוד, וזה הוא מה שנתנבא הנביא: 'כסא כבוד מרום מראשון מקום מקדשינו'. אבל בפרק משיח כת"פ, עמ' קפג, התיאור מאופק יותר: 'זויה יזהיר מסוף העולם ועד סופו... וכולה תהיה מצופה ומחופה ומיפה בזהב טוב... מקובע בבדולה, גבוה עד לשמים, עד בין הכרובים, ועד אופן וגלגל ועד המרכבה, שנאמר: 'על גפי מרומי קרת'. ושכינת אל מראה כבודו מלא היכל'.

מקורות מדרשיים נוספים הזכירו את התגבהותה של ירושלים העתידית, אך השמיטו את התגבהותה עד כסא הכבוד, שהוא הפרט החשוב לעניינו. ראה פסיקתא רבתי, פיסקא מא, דף קעב סע"ב - קעג רע"א: "לכך הוא קורא את ירושלים 'יפה נוף' (תהלים מח ג), שכן היא עתידה להיות מרחבת ועולה, 'ורחבה ונסבה למעלה למעלה'. השווה גם ספרי, דברים, פיסקא א, עמ' 7: "מה אני מקיים 'ורחבה ונסבה למעלה למעלה לצלעות, כי מוסב הבית למעלה למעלה סביב לבית, על כן רחב הבית למעלה', שעתידיה **ארץ ישראל** להיות מרחבת ועולה מכל צדדיה כתאנה זו שצרה מלמטה ורחבה מלמעלה, ושערי ירושלים עתידים להיות מגיעים עד דמשק...". ולאחד מעדי הנוסח: "שעתידה **ירושלים**...". עי' שם, שינויי נוסחאות לשו" 12. ראה גם בבלי, בבא בתרא עה ע"א: "אמר רבה אמר ר' יוחנן: עתיד הקב"ה להגביה את ירושלים

ממערות קומראן: "דומי ורחבי, ציון, שבחי עליון פודך, תשמח נפשי בכבודך"¹⁸⁷. אם כי במקור זה לא הודגש שהתרוממות ירושלים תגיע עד כסא הכבוד. המדרש ש"עתידה ירושלם להיות רמה ועולה, עד שתהא מגעת לכסא הכבוד"¹⁸⁸, נתחבב על הפייטנים הקדמונים, שהזכירוהו בכלל דבריהם על תפארתה וגדולתה של ירושלים שלאחרית הימים. הנה **ארבעה** קטעים מאת ר' אלעזר בירבי קליר, גדול פייטני ארץ ישראל:

[א] סלוק 'ויכון עולם על מלאתו':

היא העיר ומגדשיה בְּנוֹיָה לְתֵלֶף

כִּי כְאֶרְכָּה כֵּן רַחֲבָה

וּכְאֶרְכָּה וּכְרַחֲבָה כֵּן גְבָהָה

עוֹלָה וּמִרְחֶבֶת וְנוֹסֶבֶת

עַד לְמַעְלָה לְמַעְלָה מִתַּחֲשֶׁבֶת 5

וְעַד כְּסֵא כְבוֹד מִסֶּבֶת

וְצַר לִי הַמָּקוֹם מִשֶּׁבֶת

גִּשְׁה לִי וְאַשְׁבֶּה בְּשֶׁבֶת

וְיוֹשֵׁב לִימִין אוֹתָהּ מוֹשֶׁבֶת¹⁸⁹.

ביאור: 1 **היא העיר**: ירושלים שלאחרית הימים. **לתלף**: לתלפיות. | 4 **ומרחבת**: ומתרחבת. **ונוסבת**: לשון 'סביב'. היינו, מתרחבת סביב סביב. | 5 **עד למעלה למעלה**: עד הרקיע העליון; וכפל 'למעלה' כדי להעצים את ההתרוממות. **מתחשבת**: נמדדת. | 6 **מסבת**: סובבת. | 7-8 **וצר לי המקום משבת / גשה לי ואשבה בשבת**: ירושלים אומרת להקב"ה: 'צר לי המקום משבת' במקומי, תן לי לגשת ולשבת במקומך ('בשבת'). | 9 **ויושב לימין אותה מושבת**: כנראה: הקב"ה ('יושב') מושב את ירושלים ('אותה') לימינו. ולא מצאתי מקור לכך.

[ב] סלוק ' [...] תעלה ארוכה':

וּתְבַנֶּה וְתִכּוֹנֵן עִיר הַקּוֹדֶשׁ

וְיִסְכְּבוּהוּ [שְׁתֵּי] חוֹמוֹת קוֹדֶשׁ

שלש פרסאות למעלה, שנאמר (זכריה יד י'): 'וְרָאָמָה וְיִשְׁבֶּה תַּחְתֶּיהָ'...". וראה עוד: אפטוביצר, בית המקדש של מעלה, עמ' 271-272.

187 מוזמור זה התפרסם אצל: J.A Sanders, *The Psalms scroll of Qumrân Cave 11* (11QPSa), Oxford 1965, p. 43. על שייכות הפסוק לאגדת התרוממותה של ירושלים לעתיד לבוא, כמתואר במדרשים, העירו כמה חכמים, ראה: א"א אורבך, "ירושלים של מטה וירושלים של מעלה", ירושלים לדורותיה: הכינוס הארצי הכ"ה לידיעת הארץ, ירושלים תשכט, עמ' 165; מ' קיסטר, "ירושלים והמקדש בקומראן", מגילות קומראן: מבואות ומחקרים, בעריכת מ' קיסטר (ואחרים), ירושלים תשס"ט, עמ' 482.

188 פסיקתא דר"כ; ע"י לעיל, ליד הערה 185.

189 מחזור כפי מנהג ק"ק רומא (עם פירוש קמחא דאבישונא), א, בולוניה ש, דף [197] ע"ב; מתוקן על-פי 'מאגרים'.

אחת שלאש ואחת כבוד קודש
 ויבואו שלשת הררי קודש
 כרמל ותבור וסיני בקודש 5
 ועל ראשם יכון מקדש קודש
ותעלה ועלה על מרומי קודש
 וצר לי המקום ישמע במחנה קודש
 ויארץ באורך עד יקבי הקודש
 מקום הקנה מאז מלכי בקודש 10
 וירחיב ברוחב את מחנות קודש
 צופות פני דמשק מהררי קודש¹⁹⁰.

ביאור: 1 עיר הקודש: ירושלים. | 2 שתי חומות קודש: ע' לעיל, פרק ב. | 4 שלשת
 הררי קודש: הנמנים בטור הבא. | 6 ועל ראשם יכון מקדש קודש: ראה פסיקתא
 דרב כהנא, כא ד, עמ' 321: "עתיד הקב"ה להביא סיני ותבור וכרמל, ולבנות בית
 המקדש על גבי ראשיהם". ועי' מאמרי: על כמה הרים. **מקדש קודש**: בית המקדש.
 | 7 ויתעלה ועלה על מרומי קודש: ירושלים תתרום ותגביה עד לשמים. | 8 וצר
 לי המקום: כן תאמר ירושלים להקב"ה. עי' פסיקתא דר"כ, כ ז, עמ' 318; הובא
 לעיל, ליד הערה 185. | 9-10 ויארץ באורך ... מלכי בקודש: ירושלים תתרחב
 באורכה עד הים הגדול ('קבי הקודש', ה'קב' שעשה הקב"ה), שם הקוה הקב"ה
 את המים 'מאז', בבריאת העולם. | 11 וירחיב ברוחב את מחנות קודש: ירושלים
 תתרחב גם ברוחבה. | 12 צופות פני דמשק: עד שתצפה על דמשק.

[ג] סילוק 'מעשרה מאמרות' מקדושתא 'אימנתה תעל לנמהרים' לשבת שובה:
 ואותי יהוא יודעים / [...] תהוא נושעים / ולהר ציון תעלו מושעים / עד
פסאי מגיעים
 ומקומכם אעלה למעלה מאילים / ולפנים ממחיצת אראלים / ומאופן
 וגלגלים¹⁹¹.

ביאור: דברי הקב"ה לישראל על תפארת גדולתם באחרית הימים. 1 יהוא: יהיו.
תהוא: תהיו. **ולהר ציון תעלו מושעים**: עליפי עובדיה א כא. **מושעים**: נושעים. **עד**
פסאי מגיעים: כלומר, תעלו לירושלים ('הר ציון') ובכך תתעלו עד כסא הכבוד;
 שעתידיה ירושלים להתרומם עד כסא הכבוד. | 2 למעלה מאילים: למעלה מן
 המלאכים. **אראלים, ומאופן וגלגלים**: הכל כינויים למלאכים.

190 פליישר, לפתרון שאלת זמנו, עמ' 425, בשילוב נוסח המקבילות שהובא שם, ביאור לטורים
 242-243, וכפי שגם הותקן ב'מאגרים'. על סילוק זה, ראה לעיל, הערה 40.

191 הכהן, אימנתה תעל לנמהרים, עמ' 36.

[ד] סילוק 'מי גבר יחיה' מקדושתא 'אומן אשר לא קם כמותו' לשמחת תורה¹⁹²:

החייני והראני ירושלם הבנויה

ברומי קרת תלויה

ועד רום רקיע עליה

מקצה הארץ ועד קצה הארץ חנויה

ממזרח ועד מערב בנויה

מדרום ועד צפון שרויה¹⁹³.

ביאור: דברי משה רבינו קודם פטירתו המבקש מהקב"ה שלא למות ולראות את ירושלים הבנויה בתפארתה: 2 **ברומי קרת תלויה**: ירושלים העתידה להיות 'תלויה' ומרוממת על "מרמי קרת" (משלי ט ג). | 3 **ועד רום רקיע עליה**: מרוממת ('עליה') עד גובה הרקיע. | 4 **מקצה הארץ ועד קצה הארץ**: מקצה ארץ ישראל ועד קצהו; שתתרחב ירושלים על כל ארץ ישראל. **חנויה**: שוכנת. | 5-6 **ממזרח ועד מערב בנויה / מדרום ועד צפון שרויה**: תתרחב ירושלים ותיבנה לכל הצדדים, לאורך ולרוחב.

ר' אלעזר בירבי קליר מוסיף להביא את אגדת התרוממותה של ירושלים העתידית עד לרקיע ולכסא הכבוד ביצירות נוספות שלו, וכמותו נהגו פייטנים אחרים, קדומים ומאוחרים לו¹⁹⁴, וריבוי אזכוריה מלמד על התחבבותה של אגדה זו. בשונה מן התפיסה שהובעה במדרש הקודם, ש"עתידה ירושלם להיות רמה ועולה, עד שתהא מגעת לכסא הכבוד"¹⁹⁵, לדרשות חז"ל אחרות, התאחדות כסא הכבוד עם ירושלים תהיה **למטה**, שירושלים תהפוך לכסא הכבוד, או, למצער, הקב"ה יתן את כסאו בירושלים, ושני צדדי המטבע מבוססים על ההבטחה הנבואית: "בעת ההיא יקראו לירושלם כסא יי" (ירמיה ג יז). למדרש אחד: "**עתידה ירושלים להיות כסא יי**, וכן הוא אומר: 'בעת ההיא יקראו לירושלם כסא יי'"¹⁹⁶. ולמדרש אחר: "בשעת תחיית המתים הקב"ה יורד משמי שמים העליונים ויושב על כסאו בירושלם, שנאמר: 'בעת ההיא יקראו לירושלם כסא יי'..."¹⁹⁷.

192 פיוט זה מיוחס מספק לר' אלעזר בירבי קליר.

193 פיוטי הקלירי לסוכות, קדושתא 'אומן שלא קם כמותו' לשמחת תורה, פיוט ח (סילוק), טורים 134-139; ח' בראדי, 'פיוטים בלתי נודעים', קבץ על יד, סדרה חדשה, ספר א (א), תרצו, עמ' יט.

194 ראה להלן, נספח ז.

195 פסיקתא דר"כ; עי' לעיל, ליד הערה 185.

196 קטעים ממדרש על ספר דברים שנדפסו אצל: ל' גינצבורג, גני שעכטער, א, ניו יורק תרפח, עמ' 143.

197 אותיות דר"ע, נו"א, אות ט (בתי מדרשות, ב, עמ' שעא). ראה גם מדרש שיר השירים זוטא, א, מהדורת ש' בובר, ברלין תרנז, עמ' 5 (המוסגר נוסף ממני): "נקראה [ירושלים] 'כסא', שכן הוא אומר: 'בעת ההיא יקראו לירושלם כסא יי', שמתוכה יקשב על כסא דין ומחייב אויבי עמו".

אמנם אפשר, ששתי דעות מדרשיות מנוגדות אלו – אם ירושלים תתרומם עד כסא הכבוד או שהקב"ה יירד "וישב על כסאו בירושלם" – אחת הן, כפייטנותו של ר' אלעזר בירבי קליר:

רַחֲבָה וְנִסְבָּה לְמַעַלָּה לְמַעַלָּה
כִּי יֵשֵׁב בָּהּ שׁוֹכֵן מַעַלָּה¹⁹⁸.

כלומר, ירושלים תתרחב ותתרומם למעלה למעלה בגלל שיישב בה הקב"ה ('שוכן מעלה'), ונמצאו מתקיימות כאחת שתי הדעות המדרשיות¹⁹⁹.

כך או כך, לכל מסורות מדרשיות אלו, ירושלים וכסא הכבוד עתידים להתאחד, למעלה בשמים או למטה בארץ, ונמצאו **שבע חומות האש** הסובבות את **כסא הכבוד** – שתכף נעמוד על מקורן ועניינן – מקיפות גם את **ירושלים** העתידית המאוחדת עם הכסא. וייתכן אפוא, שמסורות מדרשיות אלו השפיעו על התפתחות מוטיב שבע חומות ירושלים העתידית.

את שבע חומות האש הסובבות את כסא הכבוד תיארו הנכנסים לפרדס, אשר צפו בהיכלות הרקיע וסביבות כסא הכבוד²⁰⁰:

אמר ר' ישמעאל: אמר לי מטטרון מלאך שר הפנים: פרסת רגלי החיות מוקפין **שבעה ענני גחל**, לפני ענני גחל מוקפין **שבע חומות של להב**, לפני חומות של להב מוקפין **שבע חומות של לפיד**, לפני חומות של לפיד מוקפין **שבע חומות אבני אלגביש**...²⁰¹.

'גחל', 'להב' ו'לפיד' הם סוגי אש שונים, וגם אם יש מכל אחד ממיני האש שבע חומות נפרדות, המבט הכללי עליהן הוא: שבע חומות אש, המקיפות את כסא הכבוד.

שבע היקפי האש סביב כסא הכבוד עולה גם מהקטע הבא:

חיות הקודש נושאות כסא הכבוד מתחתיהן... ומתחת רגלי החיות **מושכות ויוצאות שבעה נהרות אש**, וכל נהר ונהר רחבו שלש מאות וששים וחמשת אלפים פרסאות... וכל אחד ואחד **חוזר כמין כיפה בארבע רוחות ערבות רקיע**, ונופל וכלה למעון, וממעון לזבול, ומזבול לשחקים, ומשחקים לרקיע, ומרקיע לשמים...²⁰².

שבעה נהרות אש אלו, סובבים ומקיפים את רקיע ערבות, בו כסא הכבוד²⁰³, והם כנראה זהים או קרובים לשבע חומות האש שסביב הכסא, הנזכרות בקטע הקודם²⁰⁴.

198 פיוט הושענא 'אבי עד חש לתארך', מחזור סוכות, עמ' 205.

199 לא מצאתי דעה מפורשת זו בדברי חז"ל, ואפשר שיסדה הקלירי מדעתו הרחבה.

200 על הכינוי 'כנסס לפרדס' בהקשר הנוכחי, ראה: בבלי, חגיגה יד סע"ב, ובפירושו רש"י שם.

201 סינופסיס לספרות ההיכלות, סעיף 51 (כת"י V228), עמ' 27.

202 סינופסיס לספרות ההיכלות, סעיף 50 (כת"י V228), עמ' 25.

203 בבלי, חגיגה יב סע"ב.

אכן אם כנה השערתי, שעניינן של שבע חומות ירושלים העתידיה הושפע מן המסורות המדרשיות שכסא הכבוד מוקף שבע **חומות אש** ועתיד להתאחד עם ירושלים שלאחרית הימים, הרי שבשונה מן המקורות שהובאו לעיל²⁰⁵, שכל אחת משבע חומות ירושלים העתידיה תיעשה מחומר שונה ורק אחת מהן תהיה של אש²⁰⁶, למקור ההשפעה הנחשף כאן – **כל שבע חומות ירושלים תהיינה מאש**, ותפיסה זו חוזרת ומתחברת לשורשו וגרעינו הקדום של העניין, הנותן סביבות ירושלים העתידיה **חומת אש** (אחת!) בלבד, בהתבסס על לשון המקרא: "ואני אהיה לה חומת אש"²⁰⁷.

והנה למרבה ההפתעה, המסורת האגדית ששוחזרה כאן, הנותנת **שבע חומות אש** לירושלים העתידיה, היתה כנראה מוכרת לר' אלעזר בירבי קליר, וכבר נודעה בקיאותו המופלגת של הקלירי בספרות האגדה עד שכמעט לא נעלם ממנו מאומה

204 בספרות ההיכלות נאמרו דעות נוספות במספר חומות האש המקיפות את כסא הכבוד. ראה מדרש מעשה מרכבה, פרק ד (בתי מדרשות, א, עמ' נז): "קרקע ערבות כולה מלאה גחלים, ואבני ספיר ואבני ברקת ומדנה קבועים בה, שזיוון הולך בכל רקיע, ונוקבין בזיוון שבעה רקיעים... ולא עוד אלא, שארבע חומות של אש מוקפים להם ברום ערבות: חומה אחת של לפיד, שניה של שלהבת, שלישית של להטות, רביעית של ברקים, שאפילו שבעה השרים הגדולים הנקראים בשם מלכם... אינם יכולים להסתכל בזיו אותם החומות **שכנגד הכסא**...". מדרש 'מעשה מרכבה' הוא אחד ממדרשי ההיכלות ונדפס גם במהדורה סינופטית, ראה: K. Herrmann, *Massekhet Hekhalot: Traktat von den himmlischen Palästen*, Tübingen 1994, והקטע שלנו בעמ' 30*-33.

במקומות אחרים בספרות ההיכלות נזכרה רק "חומת אש" (משמע, חומה אחת) או "חומות אש" (משמע, כמה חומות, שסכומן לא ננקב) שסביב כסא הכבוד, ותו לא. ראה סינוספיס לספרות ההיכלות, סעיף 146 (כת" N8182): "אש מתלקחת וחומוֹת אש מכאן ומכאן לכסא, ושרפים עומדים לפניו ואומרים: 'ק'ק' יי צבאות', וחיות משבחות: 'ברוך כבוד יי ממקומו'"; שם, סעיפים 441-442 (כת" O1531), עמ' 184: "ומקיפין לאותו מקום של רגלי השכינה שמונה עשר אלף עולמים... אחורי שמונה עשר אלף עולמים, מקיפין חומות אש; אחרי חומות אש, מקיפין אש ומים...". ראה גם שם, סעיף 55 (כת" V228), עמ' 27: "בין כל אחד נמחנות השכינה]... מקיפין ועומדין גלגלי שלהבת, ובין גלגל מקיפין שביבי לפיד, ובין שביב לשביב מקיפין אוצרי ברקים..."; שם, סעיף 525 (כת" M22), עמ' 202: "וארבע נהרות של אש מושכין ויוצאין מזיעת החיות ומתחת רגלי הכסא הכבוד, כנגד ארבע רוחות העולם, ונעשים לים הגדול של אש, וים גדול מוקף [=מקיף] סביבות כסא, ונהרות של להבה מקיפין את ים של אש, וענני גחל מקיפין את נהרות של להבה, ועבי קל מקיפין לאבני אלגביש... וחילי ערבות ממונים על שרי ערבות רקיע, ועל נהר דינור ועל ים של אש שסובב לכסא הכבוד...". וראה עוד: שם, סעיף 57 (עמ' 29), סעיף 356 (עמ' 150). גם הפייטן ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי, בן דורו המבוגר של רב סעדיה גאון, מזכיר את חומת האש שסביב כסא הכבוד: "אֶמֶן שֶׁמֶךְ אֵשׁ אוֹכְלָה אֵשׁ / כִּי כָל דְּבָרֶיךָ כָּאֵשׁ / ... וּמִשְׁרָתֶיךָ אֵשׁ אוֹכְלָה אֵשׁ / וְכָסֵא כְבוֹדְךָ חֲנִי כָּאֵשׁ / ... וְכִבְיָךְ חוֹמַת אֵשׁ" (סילוק) סמים אשר התקנתה' לשבועות, קדושתאותיו של רש"ס אלסנג'ארי, ב, עמ' 187).

205 עי' לעיל, פרק ז.

206 כן למשל, בפרק משיח (לעיל, ליד הערה 114): "וישבע חומות מקיפין ירושלם: של כסף, ושל זהב, של אבן יקרה, של פוך, של ספיר, של כדכוד ושל אש".

207 על המקורות הנותנים לירושלים העתידיה חומה אחת בלבד, חומת אש, עי' לעיל, פרק א.

מן המדרשים שנודעו בזמנו, כולל מסורות מדרשיות שכמעט נעלמו מעין כל, כמו זו שלפנינו.

ובכן, באחת מיצירותיו של ר' אלעזר בירבי קליר לחג השבועות הוא מגלגל בתיאור מעמד נתינת התורה, כנגזר ממעמדו של היום, ובסוף תיאורו הוא עובר לבקש על הגאולה העתידה, וזאת על-פי המוטיב הקדום שהיה מוכר לו היטב, שמעמד מתן תורה משמש סימן ואות לעתיד להיות באחרית הימים, וכל מה שהיה אז עתיד להיות בבוא הגאולה²⁰⁸. וכן הוא מבקש מבוראו את מימוש יעודי הגאולה העתידה בהסתמך על ארועי העבר:

קול פה אל פה השמעתנו בסיני ראות עין בעין נחזה בציון
שבועה מיני אש היו בסיני תקיף, כן יהיה חומת אש לציון
וכהשמעתנו בסיני כן תשמיענו בציון
להיות לכם לאלהים²⁰⁹.

ביאור: 1 **קול פה אל פה השמעתנו בסיני**: דברי כנסת ישראל להקב"ה: את קול הדברות השמעת לנו 'פה אל פה', כמו: "פנים בפנים דבר יי עמכם בְּהָר" (דברים ה ד). **ראות עין בעין נחזה בציון**: כן נראה את הקב"ה עין בעין בירושלים. והצלעית על-פי ישעיה נב ח. | 2 **שבועה מיני אש היו בסיני**: ראה פסיקתא דר"כ, ה ג, עמ' 83: "וּמִרְאָה כְּבוֹד יי כְּאֵשׁ אֶכְלֶת בְּרָאשׁ הָהָר לְעֵינֵי בְנֵי יִשְׂרָאֵל" (שמות כד יז)... שבע מחיצות של אש היו כוססות זו בזו והיו ישראל רואין ולא מתיראין ולא מתפחדין". **תקיף**: הקב"ה. **כן יהיה חומת אש לציון**: לירושלים, והוא על-פי זכריה ב ט: "וְאֲנִי אֶהְיֶה לָּהּ, נֶאֱמָר יי, חומת אש סביב". וראה עוד בגוף המאמר. | 3 **וכהשמעתנו**: וכשם שהשמעת לנו את עשרת הדברות, הפותחים: "אנכי יי אלהיך" (שמות כ ב). **כן תשמיענו**: כך תשמיע לנו את המענה "להיות לכם לאלהים" שבסמוך, שהוא ממטבע קדושת העמידה. טור מעבר דומה מופיע בפיוט קדושה קדום מאוד (שכנראה קדום לקליר): "וְתִשְׁמָעֵנוּ בְּצִיּוֹן כְּהִשְׁמָעֵנוּ בְּסִינִי / לְהִיּוֹת <לכם לאלהים>" (פיוט 'אנכי הייתי ואני אהיה', נדפס: אליצור, סוד משלשי קודש, עמ' 419).

הפייטן מבקש: כפי שזכינו בסיני לגילוי כבודו בקירבה מיוחדת ('פה אל פה'), לשבעה מיני אש ולקבלת אלהותו, כן נזכה בבוא הגאולה לראות את כבודו עין בעין, לחומת אש סביב ירושלים ולשמוע ממנו "להיות לכם לאלהים"²¹⁰. אכן, מהשוואת **"שבועה מיני אש היו בסיני"** – שהם **"שבע מחיצות של אש"**²¹¹ – עם **"חומת אש"**

²⁰⁸ ע' לעיל, הערה 33.

²⁰⁹ פיוט קדושה 'אחד ייחדנו לשמו בסיני' מקדושתא 'אפסי חוג' לשבועות, נדפס: קדושתאות ליום מתן תורה, עמ' 205.

²¹⁰ השווה דברי הקלירי בקדושתא לחנוכה (שראשה קטוע), שהובא לעיל, הערה 34.

²¹¹ פסיקתא דר"כ, ה ג, עמ' 83, כפי שהובא בביאור לפיוט, טור 2.

לְצִיּוֹן" שלעתיד לבוא, משמע, שחומת האש שתסוב את ירושלים העתידית תהיה של **שבע מחיצות אש**, כמסורת האגדית ששוחזרה כאן!²¹² ניתן כמובן לטעון, שהשוואת "שִׁבְעָה מִיְּנֵי אֵשׁ" שהיו בסיני עם "חומת אֵשׁ" שתהיה בירושלים העתידית מתייחסת רק ל**נוכחות האש** בשני המאורעות, במעמד הר סיני ובאחרית הימים, ולא למספר סוגי או חומות האש, וכפי שפייטנים אחרים השוו פרט זה בלבד²¹³. אולם מאידך, ר' יוסף אבן-אביתור (ספרד-מצרים; ד'תש-תשפד, 940-1024) מזכיר שבע חופות אש בנוגע לירושלים העתידית, וכנראה כוונתו ל**שבע חומות האש** שיסובבה, כי חופה נחשבת גם כחומה²¹⁴, והיכרותו למסורת המדרשית על שבע חומות אש שסביב ירושלים העתידית מסייעת להשערת שגם הקלירי הכיר מסורת זו, על אף ששלוש מאות שנה מבדילים בין שני הפייטנים, ואין

212 ואם כי ר' אלעזר בירבי קליר מדבר על שבעה **מיני אש** (כלומר, שבע מחיצות שכל אחת מהן מסוג אש שונה) והמסורת האגדית המשווה מדברת על שבע **חומות אש**, שאפשר שכולן מאותו סוג אש, קשה לתת טריו בין שני המקורות, ומסתבר ששניהם לדבר אחד נתנונו. גם בפיוטו "יורא אלהים אטומת אלפיים" משווה הקלירי את העתיד להיות באחרית הימים למעמד הר סיני, וגם שם, בדומה לפיוט שלנו, הוא משווה את שבע מחיצות האש שהיו בהר סיני לעתיד להיות בדומה להן בבוא הגאולה. אולם שם השמיט הקלירי את היות אותן שבע מחיצות מאש, כי הוא השווה אותן לעניין אחר שלאחרית הימים, כפי שיוסבר להלן בסמוך. וכן מפייט הקלירי בפיוט המדובר:

תמור שבע מחיצות אשר ראו / מבדילי תמונה בלי לראו
תוקף הוד כבוד יראו / ולא יתיראו

(פליישר, שבעות הברכה, עמ' 353, ומתוקן על-פי 'מאגרים').

ביאור: 1 **תמור**: בתמורה; כנגד. **שבע מחיצות אשר ראו**: במעמד הר סיני. ראה פסיקתא דר"כ, ה, עמ' 83: "וּמִרְאָה כְּבוֹד יְיָ כָּאֵשׁ אֲכָלָת בְּרָאשׁ הָהָר לְעֵינֵי בְּנֵי יִשְׂרָאֵל" (שמות כד יז)... שבע מחיצות של אש היו כוססות זו בזו והיו ישראל רואין ולא מתיראין ולא מתפחדין". **מבדילי תמונה בלי לראו**: כינוי לישראל, שהבדילו וידעו שלא ראו תמונת הקב"ה, והוא על-פי דברים ד טו: "כִּי לֹא רָאִיתֶם כָּל תְּמוּנָה בְּיוֹם דִּבֶּר יְיָ אֱלֹהִים בְּחֶרֶב". 2 **תוקף הוד כבוד יראו ולא יתראו**: כן לעתיד לבוא יביטו ישראל תוקף כבודו בלא פחד מיתה. ראה תנ"כ, במדבר, כ: "אמר הקב"ה: בעולם הזה, היו מתכלין על שהיו רואין את כבודי, שנאמר: 'כִּי לֹא יֵרָאִי הָאָדָם וְחַי'; אבל לעולם הבא... אני נגלה בכבודי על כל ישראל ורואים אותי וחיים לעולם...".

כאן "שבע מחיצות" מסמלות את "מראה כבוד יי", שישיראל זכו לראותן בסיני בלא מורא, כמפורש במקור העניין (פסיקתא דר"כ, שהובא לעיל, בביאור לטור 1), ולכן הקלירי מקביל כנגדן את "תוקף הוד כבוד" הקב"ה שישיראל יראו לעתיד ללא מורא.

213 השוואת חומת האש שתסוב את ירושלים העתידית לאש שהיתה במעמד הר סיני, בלא להידרש למספר מיני האש או חומות האש, מופיעה בשני פיוטים, האחד קדום לר' אלעזר בירבי קליר והשני מאוחר לו. בפיוט קדום המיוחס ליניי נאמר: "הר סיני יִרְדֶּת עֲלָיו כָּאֵשׁ / הר ציון טפס בחומת אֵשׁ" (עי' לעיל, ליד הערה 34). וכיוצא בזה מפייט ר' יוסף אלברדנאי (פייטן בבלי מאמצע המאה העשירית) בפיוט שהוקדש כולו לרעיון שמעמד הר סיני מסמל את תהליך הגאולה לאחרית הימים: "הר סיני עָשָׂן כְּלוֹ כְּרִדְתָּךְ כָּאֵשׁ / הר ציון סָבִיב הִנֵּה לוֹ חומות אֵשׁ" (רהט 'הר סיני תורה נתת עליו' לשבועות. נדפס: החזן הגדול אשר בבגדאד, עמ' 517).

214 עי' לעיל, ליד הערה 75.

אפוא כל הכרח להסיע את השוואתו של הקלירי מפשוטה. כן מפיט ר' יוסף אבן־אביתור:

תְּהִילַת נֹגַה עוֹרְרִי לְעֵת עָרָב
צְהִלִי מַחִיד לְפִלְיֵי חָרָב
חֻפּוֹת שְׁבַע קוֹמְמֵי מֵאֵשׁ צָרָב
וְסוֹכָה תִּהְיֶה לְצֵל יוֹמָם מִחֹרָב²¹⁵.

ביאור: דברי כנסת ישראל להקב"ה: 1 תְּהִילַת נֹגַה: נוגה ואור המהולל והמשובח. ומסיום המחרוזת נראה שרומז לישעיה ד ה: "וְכָרָא יְיָ עַל כָּל מְכוֹן הָרַ צִיּוֹן וְעַל מִקְרָאָהָ, עֵנָן יוֹמָם, וְעֶשֶׂן וְנֶגֶה אֵשׁ לְהִבָּה לְיָלֶה". עוררי: תעורר ותאיר עבורי. לעת ערב: בזמן הגלות. | 2 צְהִלִי מַחִיד: כנראה: תשמח אותי (את כנסת ישראל) מכל הפה, כלומר, שמחה שלמה. 'מחיד' הוא מן החך, כלומר, מכל הפה (הצעת משה שפרבר). לְפִלְיֵי חָרָב: את ישראל שנפלטו מחרב הגויים. | 3 חֻפּוֹת שְׁבַע קוֹמְמֵי: תקומם עבורי שבע חופות. מֵאֵשׁ צָרָב: מאש צורבת. כלומר, חופות אלו תהיינה מאש צורבת ושורפת. הביטוי "אש צרב" מופיע גם בזולת לסוכות (הלקוי בראשו) לפייטנו, ושוב בהקשר לחומות ירושלים/המקדש שלאחרית הימים: "יֵד וְשֵׁם וְחֻדְשֹׁן וְחֹמַת אֵשׁ צָרָב" (מאגרים). | 4 וְסוֹכָה תִּהְיֶה לְצֵל יוֹמָם מִחֹרָב: ישעיה ד ו.

הפייטן מבקש מרבנו: "חופות שבע קוממי מאש צרב"; בבוא הגאולה תקומם ותעמיד שבע חופות מאש צורבת. וכאמור אפשר שכוונתו לשבע חומות האש שיסובבו את ירושלים העתידית. ושמא לחומות אש אלו נתכוון ר' אלעזר בירבי קליר בשבעתא 'וירא אלהים אטומת אלפיים' לשבועות:

וַיִּבְדֵּל לָהֶם שְׁבַע מַחֲצוֹת
עַד לֹא עָשָׂה אֶרֶץ וְחֻצוֹת²¹⁶.

כלומר, הקב"ה 'הבדיל', ברא וייחד, 'שבע מחיצות' של אש ('להב'), עוד קודם בריאת העולם, לפני ש'עשה ארץ וחוצות'. והכוונה לשבע חומות האש של ירושלים העתידית, שעלתה במחשבה קודם בריאת העולם²¹⁷.

215 פיוט 'עוזה אלהים בעוז וממשלת' מקדושתא לסוכות. נדפס: מגן רפאל: שירים [...] של הרב יוסף אבן אביתור, כולל פירושו האבוד על התלמוד הבבלי [...] פירושו על ספר תהלים וספר שיר השירים [...] במהדורה ביקורתית [...], ג, מהדורת ר' כהן, עמ' 1059. מהדיר זה לא דקדק במלאכתו ואין לסמוך על העתקותיו מכתבי־יד, ולכן הגהתי ותיקנתי את הציטוט מן המקור: כת"י קמברידג', אוסף האוניברסיטה T-S NS 325.210d (מספרו בפרויקט פרידברג לחקר הגניזה: C412430). תודתי למפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה על שם עזרא פליישר, על איתור כתב־היד.

216 פליישר, שבעתות הבדלה, עמ' 351.

217 ראה אבות דר"ג, נו"ב, פרק לו, עמ' 95: "עשרה דברים עלו במחשבה: ירושלים, ורוחות האבות, ואור הצדיקים, וגיהנם, ומי המבול, ולוחות השנים, והשבת, והמקדש, והארון, ואור העולם הבא". כלומר, "עלו במחשבה" קודם בריאת העולם. והשווה מדרש תהלים, עו ג, עמ' 341:

פרק יא: שבעה מיני זהב בחומותיה של ירושלים

המקורות הספרותיים הנוקבים במפורש בסך שבע חומות לירושלים העתידיה הם כאמור מאוחרים יחסית, משלהי תקופת הגאונים, אלא שכנראה יש להקדים מסורת זו עד שלהי תקופת התנאים²¹⁸, וגם ייתכן ששורשיה של מסורת זו נעוצים ברעיונות אגדיים אחרים הקדומים להופעתה הכתובה במפורש, כמו שבע החופות שעתידיים הצדיקים לקבל בשכרם או התעלות ירושלים העתידיה לרקיע, אל כסא הכבוד, המוקף שבע חומות אש²¹⁹.

זיקת הסכום שבע לחומותיה של ירושלים העתידיה, וממקורות הקדומים לשלהי תקופת הגאונים, עולה גם מכמה פיוטים קמאיים הכורכים את **שבע מיני הזהב** עם חומותיה של ירושלים או המקדש שלעתיד לבוא. אדגיש: בפיוטים אלו **לא נאמר** שירושלים או המקדש עתידיים להיות מוקפים **בשבע חומות** זהב, כל חומה מסוג זהב שונה, אלא רק, שחומותיהם ייעשו משבע מיני הזהב שיש בעולם, **בלא לנקוב במספר החומות**. אך בכל זאת, ניכרת כאן זיקת המספר שבע לחומותיה של ירושלים העתידיה.

העניין ששבעה מיני זהב יש בעולם, נזכר בשני התלמודים ובמדרשים. בירושלמי: "שבעה זהבים הן: זהב טוב, זהב טהור, זהב סגור, זהב מופז, זהב מזוקק, זהב שחוט, זהב פרויים"²²⁰. וכך בבבלי (בהתעלמות משינויי השמות לכמה ממיני הזהב, שאינו נוגע לענייננו): "אמר רב חסדא: שבעה זהבים הן: זהב, וזהב טוב, וזהב אופיר, וזהב מופז, וזהב שחוט, וזהב סגור, וזהב פרוים"²²¹. מן התלמודים שאבו את העניין מדרש שיר השירים רבה, הקדום יחסית²²², ומדרש שמות רבה, המאוחר²²³, אבל המדרש האחרון הסמיך לפני עניין שבעת מיני הזהב את המאמר (המופיע במקורו במנותק מעניין שבעת מיני הזהב): "לא היה העולם ראוי להשתמש בזהב, ולמה

"וַיְהִי בְשָׁלֹם סָבוּ וּמַעֲוֹנָתוֹ בְּצִיּוֹן" (תהלים עו ג)... **מתחילת ברייתו של עולם** עשה הקב"ה בירושלים סוכה, כביכול שהיה מתפלל בתוכה...". ואם כי לפשוטם של המקורות מדובר בירושלים ה'רגילה', יכול הפייטן להעביר את הרעיון גם לירושלים העתידיה, במיוחד שלמקורות חז"ליים רבים אחרים נכלל "שמו של משיח", המסמל את הגאולה העתידה, בין הדברים שבריתם קדמה לעולם. ראה, למשל: בראשית רבה, א ד, עמ' 6; בבלי, פסחים נד ע"א; תנ"כ, נשא, יט.

הצעות פרשניות אחרות לקטע פייטני זה, ראה: פליישר, שבעת הבדלה, עמ' 351, ביאור לטור 8; "גרנט, 'או מלפני בראשית': דברים שקדמו לבריאת העולם - מסורות ודרכי עיצובן בפיוט הקדום על רקע מקורותיו, ע"ד, הדפסה מתוקנת, ירושלים תשע, עמ' 148.

218 לכל העניין, עי' לעיל, פרק ז.

219 ראה לעיל, פרקים ח, י.

220 ירושלמי, יומא, ד ה, דף מא רע"ד.

221 בבלי, יומא מד סע"ב.

222 ראה: שיר השירים רבה, ג ג.

223 שיר השירים רבה קרוב יותר לנאמר בירושלמי, בעוד ששמות רבה השתמש בירושלמי וגם בבבלי, אך אין זה מענייננו.

נברא? **בשביל המשכן ובשביל בית המקדש**...²²⁴ ובכך יצר זיקה הדוקה בין שבעת מיני הזהב לבית המקדש, אשר בעקבותיה הוא ניסח מחדש את פתיחת מאמרנו: "שבעה זהבים היו בבית המקדש"!²²⁵

אכן, גם לנוסח המקורי, שבירושלמי ובבבלי: "שבעה זהבים הן", שאינו מקשר מפורשות את מיני הזהב לבית המקדש, עדיין מסתבר, ששבעת מיני הזהב נחשבו ככאלו ששימשו בבית המקדש בעבר וישמשו בבית המקדש העתידי, שכן בסופו של דבר, לדברי המדרש, מטרת בריאת הזהב בעולם היא "בשביל המשכן ובשביל בית המקדש"²²⁶, קביעה הנכונה כמובן לכל שבעת סוגי הזהב. וזה הוא שר' אלעזר בירבי קליר, גדול פייטני ארץ ישראל שפעל בתחילת המאה השביעית, מפיט בקדושתא 'אם סוערת בלב כאניה' לשבת 'עניה סוערה', על שובם של שבעת מיני הזהב לירושלים העתידית:

דלתות שְׁעָרֵי אֶכוֹנָן / הַמוֹנִיָּה לְבַל יִתְאַוֵּן / וּמִפִּי חֲנוּן יִתְחַוֵּן
וְזֶהֱבִים אֲשִׁיב שְׁבָעָה / חֵיילִיָּה מְצַר אוֹשִׁיעָה / טוֹבוֹת לָהּ אֲשַׁפִּיעָה²²⁷.

ביאור: הקב"ה מדבר על כנסת ישראל בגוף שלישי: 1 **דלתות שערי אכונן**: איסד מחדש את דלתות שערי עירה, ירושלים. כלומר, אבנה את העיר כולה עד לדלת הסוגרת את השער. **המוניה**: העם שלה, ישראל. **לב ל יתאון**: לא יהיה באניה, בצער. **ומפי חנון**: ומפי הקב"ה, בציוויו. **יתחונן**: ישא חן. 2 **וזהבים אשיב שבעה**: אשיב את שבעת מיני הזהב שהיו בעבר. **חיליה**: את ישראל.

ר' אלעזר בירבי קליר מציין את **החזרת** שבעת מיני הזהב לירושלים העתידית, כחלק מתקומתה המחודשת. אך בשונה מפייטנים אחרים שדבריהם יובאו להלן בסמוך, הוא אינו אומר במפורש ששבעת מיני הזהב ישמשו **לחומות** ירושלים או המקדש²²⁸, משמע לכאורה, שהשימוש באותם מיני זהב יהיה בדומה לעבר, בכלי המקדש וכדומה²²⁹, ולא כדי לפאר את חומות העיר.

²²⁴ שמות רבה, לה א. מקור המאמר: "לא היה העולם ראוי להשתמש בזהב..." (המובא בשמות רבה בשם ר' שמעון בן לקיש) בבראשית רבה, טז ב, עמ' 143 (אבל במדרש תהלים, קד יג, עמ' 443-444, בסגנון שונה), ורק במדרש שמות רבה, שם, הוסמך המאמר הזה למאמר על שבעה מיני הזהב.

²²⁵ זיקה זו מצויה, בסגנון פחות מפורש, גם במדרש שיר השירים רבה, הנוכח (לעיל, הערה 222), המביא את מאמרנו בלשון: "תנינן: שבעה מיני זהבים הם **שהיו בו**, זהב טוב, זהב טהור..." והתיבות "שהיו בו" מתייחסות כמובן לבית המקדש, שבו ובציפויי הזהב שבכותליו עסק המדרש קודם לכן. אגב אעיר, שבשלושה כתבי יד של מדרש שיר השירים רבה נשמט כל הקטע על שבעה מיני זהב והקטע הקודם לו. ראה: סינפסיס למדרש שיר השירים רבה, בעריכת ת' קדרי (מאגר אלקטרוני שעלידי מכון שכטר), כת"ט, מ.ר.

²²⁶ על-פי בראשית רבה, דלעיל, הערה 224.

²²⁷ פיוט 'אמרתי עניה להעשיר' מקדושתא 'אם סוערת בלב כאניה' לשבת 'עניה סוערה' (טורים 140-133, בדילוג על טורים 135-137, המכילות את ה'פזמון' הקוטע את הרצף הרעיוני שבפיוט). נדפס: קדושה ושיר, עמ' 53.

²²⁸ אע"פ שבמחזרות קודמת פייט הקלירי: "דלתות שְׁעָרֵי אֶכוֹנָן", היינו, איסד את שערי ירושלים, והכוונה כמובן גם לחומותיה, אין הכרח להסביר ש"וְזֶהֱבִים אֲשִׁיב שְׁבָעָה" חוזר לצלעית זו.

בפיוט נוסף מזכיר הקלירי את שבעת מיני הזהב בנוגע לבית המקדש העתידי, אך קיטועו של אותו פיוט אינו מאפשר להבין את כוונת הדברים במלואם. וכן נאמר באותו פיוט:

אוהלים שבֵּעָה / עַד תִּגִּיעַ שְׁעָה
לְהַסְכִּיתָ ש[... ..] שְׁבֵעָה / [...] זְהָבִים שְׁבֵעָה
וְעוֹרֵר שְׁבוּעָה / וְחִישׁ [...] בֵּעָה
וה[... ..] שֶׁת שְׁבֵעָה / עִם נְרוֹת זָהָב יִצְהָרוּ [...] שְׁבֵעָה²³⁰.

ביאור: 1 **אוהלים שבעה**: שבעה מקדשות היו בעבר. ראה בראשית רבה, נד ד, עמ' 580: "שבעה משכנות: אהל מועד, וגלגל, נב, וגבעון, ושילה, ובית העולמים תריין [=שני בתי המקדש]". **עד תגיע שעה**: עד שתגיע שעת הגאולה ויבנה בית המקדש השלישי. | 2 **להסכית**: לשמוע. את המשך הצלעית אי אפשר לפרש מחמת קיטועה, וכנראה שיעור העניין: לשמוע את בשורת הגאולה. **וזהבים שבעה**: שבעה מיני הזהב. | 3 **ועורר שבועה**: תעורר את השבועה שנשבעת לגאול את ישראל. **וחיש**: ותמהר, וכנראה הכוונה תמהר לגאול את ישראל. | 4 **עם נרות זהב**: כנראה: עם נרות מנורת המקדש. **יצהרו**: יאירו. אך איני יודע אם הכוונה לנרות המנורה, לישראל או למשהו אחר.

ר' אלעזר בירבי קליר לא הדגיש ששבעת מיני הזהב ישמשו לעתיד לבוא לחומות ירושלים או לבניין המקדש, אך פייטנים אחרים – הקרובים לזמנו והמאוחרים יותר – פירשו יותר את הדבר, ואביא דבריהם במרוכז, כסדרם הכרונולוגי, עד כמה שאפשר:

229 את השימוש בשבעת מיני הזהב במלאכת המשכן הזכיר ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי, ביצור 'אחים ורעים' לפרשת פקודי (יוצרות רש"ס אלסנג'ארי, עמ' 462):

זָהָבִים שְׁבֵעָה עֲשׂוֹת הַמִּלָּאָה
חֲרוֹץ מִצֵּפֶה וּמִזְקָק בְּנֵי יִכָּה
כָּל הַזָּהָב הָעָשׂוֹי לַמִּלָּאָה.

ביאור: 1 **וזהבים שבעה**: שבעה מיני זהב. במקור: 'זהבים ז', ופיענחתי: 'זהבים שבעה'. **עשׂוֹת הַמִּלָּאָה**: לעשיית מלאכת המשכן. | 2 **חרוץ**: כינוי לזהב. **מצפה**: ציפו בו חלק מפרטי המשכן, עי' למשל, שמות לו לד. **ומזקק בנתיכה**: סוג זהב שזוקק באמצעות התכתו. | 3 **כל הזהב העשוי למלאכה**: שמות לח כד.

בנוגע לשבעת מיני הזהב ושימושם במלאכת המשכן, ראוי להזכיר את פייטנות יוני על הצבעים והגוונים שנראו במשכן: "זִיו עֵין אֶחָד הָיָה הַמֶּרְאָה / וְדִמְיוֹן שְׁבֵעָה עֵינִים הָיָה נֶרְאָה" (פיוט מקרובה לסדר 'אלה פקודי', נדפס: מחזור פיוטי רבי יוני, א, עמ' 363). מ' זולאי ניסה לקשר את דבריו לשבעה מיני הזהב שהיו במקדש (ראה: זולאי, עיוני לשון, עמ' 469), אך באמת אין מדובר כאן על שבעה מיני זהב אלא רק על שבעה גוונים וצבעים שנראו בדרך ניסית בדבר שהיה באמת "זיו עין אֶחָד", גוון וצבע אחד, בדומה לזהב המנורה שהיה מסוג אחד אך נראו בו שלושה גוונים שונים (ראה מאמרי: שלושה זהבים במנורה, עמ' 1 ואילך); בנוסף לכך, כלל לא ברור אם יוני אכן נתכוון לזהב או לדבר אחר, שקיטועו של הפיוט לפני ואחרי הטור המצוטט מקשים על הבנת העניין.

230 פיוט ד מקדושתא 'מלוחצים מאד ברע' לחנוכה, לר' אלעזר בירבי קליר. נדפס: פיוטי הקלירי לחנוכה, עמ' 90.

[א] קדושתא ל'ענייה סוערה', לר' יהודה (א"י, התקופה הקלאסית) ²³¹:

גם בשבעה זְהָבִים אֵיִסָּד בְּנִינִיךְ

ובאָבֵן ספִיר אֲשַׁלֵּל אַרְמוֹנִיךְ

דִּירְתִּךְ אֲכֻנֵּן בְּאָבֵן יְקָרָה עַל יְדֵי בִנִיךְ

הִנֵּה אֲנִכִּי מִרְבִּיץ בַּפּוֹךְ אֲבִנֶיךָ.

ביאור: דברי הקב"ה לכנסת ישראל על תפארתה וגדולתה באחרית הימים. ¹

בשבעה זְהָבִים: בשבעה מיני זהב. **בנייניך:** בנייני ירושלים או המקדש. | ² **ובאבן**

ספיר אשכלל ארמוניך: על-פי ישעיה נד יא: "וְיִסְדְּתִיךָ בְּסַפִּירִים". | ³ **דירתך:**

כנראה: בית המקדש. | ⁴ **הנה אנכי מרביץ בפוך אבניך:** ישעיה שם.

[ב] פיוט 'ענייה אפודת רנן', לר' פינחס הכהן (אמצע המאה השמינית) ²³²:

עֲנִיָּה פִתְחִים לְהַרְבִּיץ נֶאֱהָבִים

צְמוּדִים בְּשִׁבְעָה זְהָבִים.

ביאור: ¹ **ענייה:** את כנסת ישראל, הענייה בגלות. **פתחים להרביץ נאהבים:** להרביצה

(להשכיבה במנוחה) בפתחים הנאהבים, בשערי ירושלים. | ² **צמודים:** מחוברים.

בשבעה זְהָבִים: בשבעה מיני זהב. כלומר, שערי ירושלים ('פתחיה') יהיה 'צמודים'

ומחוברים לשבעה מיני זהב, שמהם ייבנו חומותיה.

[ג] ברכת מזון מפויטת לתשלוש אבילות 'אנוחים באבל ימים שבעה', לאנונימי ²³³:

שִׁית לְלִיבְנוּ נְחוּמִים שִׁבְעָה

תִּנְחַם אֵינֶיךָ וְיוֹטֵחַ בְּזְהָבִים שִׁבְעָה.

ביאור: ¹ **שית לליבנו:** תן בליבנו. **נחומים שבעה:** נחומים על שבעת ימי

האבלות. | ² **תנחם אינך:** תנחם את ירושלים ('אינך', על-פי תהלים קלב יג). **ויוטח:**

לשון כיסוי וחיפוי. כלומר, ירושלים תוטח ותחופה. **בזְהָבִים שִׁבְעָה:** בשבעה מיני זהב.

השווה משנת מדות, ד א, על בית המקדש השני: "כל הבית טוח בזהב".

[ד] זולת לפרשת פינחס, המיוחס לרב סעדיה גאון (מצרים-א"י-בבל; ד'תרמב-

תשב, 882-942) ²³⁴:

הֵיכָל בְּאֲמוֹתָיו יִתְכַּן לְמַלְאִינִי

הוֹד שִׁבְעַת זְהָבִים יִצְהָרוּ בְּמִכּוֹנִי.

ביאור: ¹ **היכל:** בית המקדש. **באמותיו:** במידותיו. **יתכן:** יתייסד מחדש. **למלאיני:**

למלא ידי. | ² **הוד שבעת זְהָבִים:** שבעת מיני זהב המהודרים. **יצהרו:** יאירו. **במכוני:**

בבית המקדש, על-פי שמות טו יז: "מִכּוֹן לְשִׁבְתֶּךָ".

²³¹ נדפס: אליצור, חידושים בחקר השירה, עמ' 190. לתולדות הפייטן וזמנו, ראה שם, עמ' 182-183 והערה 14, ועמ' 186.

²³² מקדושתא 'אהבה במשוש הותאמה' לשבת 'ענייה סוערה' וראש חודש. נדפס: פיוט ר' פינחס הכהן, עמ' 662.

²³³ נדפס: שמידמן, ברכות מזון מפויטות, עמ' 742.

²³⁴ נדפס: אליצור, פיוט זולת להפטרות, עמ' 205.

[ה] יוצר 'אבתי לכוננכם' לפרשת 'עניה סוערה', לר' שמואל השלישי (ירושלים); המחצית השנייה של המאה העשירית)²³⁵:

טוֹרֵי הֵיכַל וּדְבִיר מִצְהָיִים

מִחוּפִּים בְּשֶׁבַע מִיְּנֵי זָהָבִים

יִתְעַלְסוּ בָּהֶן בְּאֵהָבִים / נְעִימִים וְנִאֲהָבִים.

ביאור: 1 טורי: עמודי. היכל ודביר: כנראה: ההיכל והדביר של בית המקדש העתידי. מצהיבים: צבעם יהא זהוב, כצבעו של הזהב; ראה טור הבא. | 2 מחופים בשבע מיני זהבים: אותם עמודים יהיו מחופים ומצופים בשבעת מיני הזהב. | 3 יתעלסו בן באהבים: עליפי משלי ז יח. נעימים ונאהבים: כינוי לישראל, והלשון עליפי שמ"ב א כג.

לפיוטים אלו יש לצרף פיוט נוסף, קדום למדי, המפרט את מיני הזהב שיחפו את ירושלים העתידית, ומניינם עולה לשבעה בדיוק, אם כי הפיוט עצמו אינו נוקב במפורש במספר 'שבע':

[ו] סילוק 'בונה ירושלים יי', לפייטן אנונימי (אולי מהמאה השביעית או השמינית)²³⁶:

וְכָלָה תִּהְיֶה מֵאִירָה מְסוּפָּה הָעוֹלָם וְעַד סוּפּוֹ

וְכָלָה תִּהְיֶה מִצָּפָה וּמִחֶפֶה וּמִיָּפָה

בְּזָהָב טוֹב / בְּזָהָב בְּחוּר

בְּזָהָב אֶהוֹב / בְּזָהָב סָגוּר

בְּזָהָב פְּרוּיִם / בְּזָהָב מְזָקָק וְעוֹשֶׂה פִּירוֹת

5

מְחַקֵּק וּמִפְתַּח עַל טִירוֹתֶיהָ כְּמִרְאֵה הַפְּרוֹת²³⁷.

ביאור: 1 וְכָלָה: כל ירושלים שלעתיד לבוא. | 2 וְכָלָה תִּהְיֶה מִצָּפָה וּמִחֶפֶה וּמִיָּפָה: בשבעת מיני הזהב הנמנים בטורים הבאים. | 5 בְּזָהָב מְזָקָק וְעוֹשֶׂה פִּירוֹת: הפייטן מונה את "עושה פירות" כסוג זהב נפרד, בשונה מכל מקורות חז"ל ש"עושה פירות" אינו סוג זהב נפרד אלא רק הסבר לשמו של "זהב פרויים". ואיני יודע מקורו של הפייטן, ראה מאמרי: בונה ירושלים יי, עמ' 22, ביאור לטורים 60-62. | 6 מְחַקֵּק וּמִפְתַּח עַל טִירוֹתֶיהָ: הזהב יהיה חקוק ומגולף על ארמונותיה של ירושלים. כמראה הפרות: ומראהו יהיה כצורת פירות האילן.

235 נדפס: 'יוצרו ר' שמואל השלישי, עמ' 694.

236 מאמרי: בונה ירושלים יי, עמ' 21-22. לזמנו של הפיוט, ראה שם, עמ' 8.

237 בנוסח אחר של הסילוק, שכנראה קדום במעט מהנוסח המצוטט בפנים, נמנו בשינויים שבעת מיני הזהב שיחפו את ירושלים העתידית:

וְכָלָה תִּהְיֶה מִצָּפָה וּמִחֶפֶה וּמִיָּפָה

בְּזָהָב טָהוֹר / בְּזָהָב טוֹב / בְּזָהָב מוּפָז

בְּזָהָב מְזָקָק / בְּזָהָב שְׁחוּט

בְּזָהָב סָגוּר / בְּזָהָב פְּרוּיִם / הָעוֹשֶׂה פִּירוֹת

מְחַקֵּק וּמִפְתַּח עַל כָּל קִירוֹתֶיהָ כְּמִרְאֵה פִּירוֹת.

נדפס במאמרי: בונה ירושלים יי, עמ' 26. ועל היחס בין שני הנוסחים, ראה שם, עמ' 3-7.

ככל הנראה, פיוט זה נסמך בעניינים רבים על 'פרק משיח'²³⁸, וגם את עניינים של שבעת מיני הזהב העתידיים להיות בירושלים שאב ממנו, וכן נאמר בו: "וזיהו²³⁹ יזהיר מסוף העולם ועד סופו... וכולה תהיה מצופה ומחופה ומויפה בזהב טוב, בזהב סגור, בזהב שחוט, בזהב מזוקק, בזהב מופז, בזהב פרוים עושה פירות, מיוסד באופיר, מקובע בבדולח, גבוה עד לשמים..."²⁴⁰. אך מפאת שבצמידות לעניין, שתיים או שלוש שורות קודם לכן, נאמר ב'פרק משיח' שירושלים עתידה להיות מוקפת שבע חומות מחומרים שונים – קטע שכבר ציטטתי במקומו²⁴¹ – משמע, ששני דברים שונים הם, ולשבעת מיני הזהב אין שייכות לסך חומותיה של ירושלים העתידית, אם כי אין הדבר מוכרע לחלוטין, שאפשר ש'פרק משיח' בעריכתו הנוכחית איחד מסורות שונות, שלא תמיד עולות בקנה אחד, ובמקורו הראשוני היה עניין שבעת מיני הזהב של ירושלים העתידית קשור למספר חומותיה²⁴². סיכומו של דבר: בפיוטים שהובאו כאן נתפרש – עד כמה שפיוטים יכולים להתבטא ברורות – ששבעת מיני הזהב ישמשו לעתיד לבוא בבניין ירושלים (או בית המקדש), בחומותיה, בעמודיה או בבנייניה²⁴³. שלושה או ארבעה מן הפיוטים (א-ג ואולי גם ו) הם מהתקופה הקלאסית, היינו קודם המאה התשיעית, ומהם אנו למדים על קדמות זיקת הסכום שבע לחומות ירושלים או בית המקדש שלאחרת הימים²⁴⁴.

238 ראה מאמרי: בונה ירושלים יי, עמ' 8-12.

239 =זיהו של ירושלים שלעתיד לבוא.

240 פרק משיח כת"פ, עמ' קפב-קפג. בפרק משיח, דף [9] רע"ב, העניין משובש וקשה להבנה.

241 לעיל, ליד הערה 114.

242 השווה מאמרי: בונה ירושלים יי, עמ' 11, על האפשרות שכיוון ההשפעה בין שני המקורות היה הפוך, והסילוק 'בונה ירושלים יי' השפיע על 'פרק משיח', במיוחד בנוגע לקטע של שבעה מיני הזהב.

243 פיוט נוסף, מאוחר יותר, מתאר את מגדלי וחומות ירושלים שיצופו "במיני זהבים" לעתיד לבוא, אך הוא אינו נוקב בסכומם של מיני הזהב. מדובר בפיוט 'ארץ הנקראת אבן שתיה', לפייטן אנונימי (איטלקי?) בן המאה השנים עשרה, לכל המאוחר (נדפס במאמרי: 'פיוט ארץ הנקראת אבן שתיה' למוצאי שבת, סגולה, גליון 14 [בתמוז תשפ], עמ' 4):

מגדליה וחומותיה לסדור / ירושלים הבנויה

נחפה במיני זהבים להדור / ירושלים הבנויה

והיתה ירושלים לדור ודור / במקרה נעלה אליה.

ביאור: 1 מגדליה וחומותיה לסדור: לסדר ולבנות את מגדליה וחומותיה של ירושלים שלעתיד לבוא. השווה בבלי, בבא בתרא עה ע"ב: "עתיד הקב"ה להוסיף על ירושלים אלף טפח גינאות, אלף קפל מגדלים...". ובמדרש תהלים, מח ד, עמ' 275-276: "סובו צ'יון והקיפופה, ספרו מגדליה... כמה מגדלין עתידין להיות בה, אלף וארבע מאות ושמונים וחמשה...". 2 נחפה במיני זהבים להדור: חומותיה ומגדליה של ירושלים יהיו מחופים במיני זהב להדרה וליפותה.

244 שני פיוטים נוספים הזכירו את שבעת מיני הזהב בהקשר לאחרית הימים, אך לא בנוגע לירושלים העתידית וחומותיה, ולפיכך אין ללמוד מהם לענייננו. ביוצר לפרשת תרומה 'אהל

זיקת שבעת מיני הזהב לחומות ירושלים העתידיה תתיישב ותתקבל כתפוחי זהב במשכיות כסף לאור דברי ר' נחמיה ב"ר שלמה ב"ר הימן הנשיא (בבל; סוף המאה העשירית), בסדר עבודה 'אנאים גבורות אל', המתאר את חנייתם של ישראל סביב המשכן במדבר:

מי זאת הנשקפה / כשחר ממזרח לשאיפה
שלחיה כפרדס להגיפה / ובנהבים שבקעה מחופה
משקנה בגן מוחן / ועמוד אש וענן
וערפלות שבע מוען / למחנה סביב מוגן.²⁴⁵

ביאור: 1 מי זאת הנשקפה: כינוי לישראל, שאומות העולם השקיפו ותמהו על סדר גליהם. והוא על-פי שיה"ש וי, ומדרשו בתנ"כ, במדבר, יא: "זה שאמר הכתוב: 'מי זאת הנשקפה כמו שחר'... קדושים וגדולים ישראל בדגליהם, וכל האומות מסתכלין בהם, ותמהים ואומרים 'מי זאת הנשקפה'". **כשחר ממזרח לשאיפה:** כמו שחר השואף לשוב ולזרוח במזרח; על-פי קהלת א ה. | 2 **שלחיה כפרדס:** ישראל במצרים היו כשדה יבש (בית השלחין), וכשיצאו נעשו כפרדס רמונים בדגלי המחנות. ראה שמות רבה, כ ה: "היו ישראל במצרים גל של צרורות...

משכן אדני' לר' שלמה סולימן אלסנג'ארי, הזכיר את שבעת מיני הזהב כשכרם של ישראל לעתיד לבוא:

אָמֶת, אֶהוּבִיךָ כְּקֶחֶתֶם תְּרוּמַת זָהָב
בְּנִים אֲשֶׁר לֹא קָדוּ לְרֹאשׁ הַזָּהָב
גְּמוּלָם גְּמוּלָה בְּשִׁקְעַת מִיָּנִי זָהָב
דְּבָרְךָ תַּחַת הַנְּחוֹשֶׁת אֲבִיא זָהָב.

ביאור: 1 **אֶהוּבִיךָ:** ישראל. **כְּקֶחֶתֶם תְּרוּמַת זָהָב:** שהביאו את תרומת הזהב למשכן, עי' שמות כה ג. | 2 **בְּנִים:** כינוי לישראל. **לֹא קָדוּ:** לא השתחוו. **לְרֹאשׁ הַזָּהָב:** כינוי לבבל, על-פי דניאל ב לח. והכוונה: ישראל שלא עבדו לאלילים בבבל. | 3 **גְּמוּלָם:** שכרם. תיבת 'גמולם' נוספה לפי רוב עדי הנוסח, עי' בביאור המהדיר. | 4 **דְּבָרְךָ:** כדברך, כהבטחתך. **תַּחַת הַנְּחוֹשֶׁת אֲבִיא זָהָב:** ישעיה ס יז.

נדפס: 'יצירות רש"ס אלסנג'ארי, עמ' 429-430. ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי פעל בארץ ישראל או באחת מן הקהילות ששכנו סמוך לגבולה בסביבות השנים ד'תרלה-תרפה (875-925). ראה: קדושתאותיו של רש"ס אלסנג'ארי, א, עמ' 222-240. כיצא בזה בקרובת י"ח ליום שביעי של אבלות 'שבעה עננים אדון יחזיר', לפייטן לא ידוע (מסביבות המאה האחת-עשרה):

שְׁבַעַה זָהָבִים בְּיַפּוּתְךָ מְרָאִם יִסְפֹּר
הִקְצִיזוּ וְרִנְנוּ שׁוֹכְנֵי עֶפְרָיִם.

ביאור: 1 **שְׁבַעַה זָהָבִים בְּיַפּוּתְךָ מְרָאִם:** כשתייפה את ישראל בשבעת מיני הזהב. **מְרָאִם יִסְפֹּר:** יספרו וישבחו את יופי מראם. 2 **הִקְצִיזוּ וְרִנְנוּ שׁוֹכְנֵי עֶפְרָיִם:** ישעיה כו יט. נדפס: מלאכי, תולדות חקר הפיוט, עמ' 25, עם תיקונים על-פי 'מאגרים' (שהתקינו את הפיוט מאותו קטע גניזה).

נדפס על-ידי נ' קצומטה: N. Katsumata, *The liturgical poetry of Nehemiah ben Shelomoh ben Heiman ha-Nasi: a critical edition*, Leiden 2002, pp. 97. שלא כדרכי, השארתי במובאה זו את אמות הקריאה, מחמת קושי לשונו של הפיוט.

כיון שיצאו, נעשו פרדס רמונים, שנאמר (ש"ה ד' יג): 'שְׁלַחֲךָ פְּרָדִס רְמוֹנִים' וגו'... נעשו שורות שורות; ראובן, שמעון, לוי ויהודה, וכן כולם... פרעה ראה אותם שורות שורות, כהנים לויים וישראלים, דגלים דגלים, התחיל צווח, ואמר: אי לו לאותו האיש שכך הוציא מתחת ידו". **להגיפה:** לשון הגפה וסגירה. כלומר, ישראל נעשו כפרדס מוגן וסגור, וכנראה כוונתו להיקפי הזהב וענני הכבוד שהזכיר בהמשך. **ובזהבים שבעה מחופה:** ישראל חופו וכוסו בשבעה זהבים; וראה בגוף המאמר. | 3 **משכנה בגן מוחנן:** משכנם של ישראל במדבר נחשב לגן 'חנן', משובח, כי הקיפום עמוד האש וענני הכבוד, הנזכרים מיד בהמשך. ואולי 'גן' הוא אהל מועד (על-פי פסיקתא דר"כ, א א, עמ' 1), כלומר, משכנם של ישראל היה סביב אהל מועד; עי' במדבר ב ב. **ועמוד אש וענן:** הקדימו לפני ישראל והגנו עליהם; עי' במדבר יד יד ועוד. | 4 **וערפלות שבע מוענן:** שבעה עננים ('ערפלות', 'ערפל' בצורת רבים) הקיפם ('מוענן'). **למחנה סביב מוגנן:** סביב המחנה כדי להגן עליהם.

חידוש גדול משמיע פייטננו: כבר בשעה שישראל חנו במדבר סביב המשכן, היו מחופים וסוככים **בשבעה מיני זהב**, וחיפוי זה דמה לשבעת ענני הכבוד שסבבו את המחנה, הנזכרים מיד לאחר מכן. ואם כי העניין מעורפל למדי, שלא ברור כיצד שימשו שני החיפויים, זה של שבעת סוגי הזהב וזה של ענני כבוד, בכל אופן, קיומו של החיפוי העשוי משבעת מיני זהב סביב מחנה ישראל במדבר 'מכריח' בסבירות רבה את הופעתו בירושלים העתידית, שכן חלק נכבד ממוטיב חומות וחופות ירושלים העתידית מושתת על הרעיון, שאותן חומות וחופות הן כדוגמת ההיקפים שסביב מחנה ישראל במדבר!²⁴⁶

פרק יב: תשע או עשר חופות

ר' יוסף אבן-אביתור (ספרד-מצרים; ד'תש-תשפד, 940-1024), מגדולי פייטני דורו, התייחס למספר חומותיה של ירושלים העתידית בכמה מפיוטיו, והביא שתי דעות בעניין. בפיוט אחד, שהוא עיבוד של פיוט קדום יותר, הוא מציין **ארבע** חומות לעיר - של כסף, זהב, אבן יקרה ואש²⁴⁷, אבל בפיוט אחר שלו הזכיר: **"שְׁבַע מְחָצוֹת"** (חומות) לירושלים²⁴⁸, הזהות כנראה ל"חופות שְׁבַע תְּקִיף סְבִיבָה"²⁴⁹, סביב ירושלים, שהזכיר בפיוט נוסף, כי החופות משמשות גם בתפקיד של חומות²⁵⁰, וחופות אלו אפשר שתהיינה מאש, כדבריו בפיוט רביעי: **"חופות שְׁבַע קוֹמֵי מְאֵש"**

²⁴⁶ עי' לעיל, פרק ג, ועוד.

²⁴⁷ עי' לעיל, פרק ה, ובמיוחד ליד הערה 97.

²⁴⁸ לעיל, ליד הערה 122.

²⁴⁹ לעיל, ליד הערה 125.

²⁵⁰ עי' לעיל, ליד הערה 127.

צָרָב²⁵¹. אך נראה שאין זה סוף פסוק, ובפיוט נוסף שלו (חמישי!) הוא נוקב בסך חופות אחר. זה לשונו בזולת לסוכות (הלקוי בתחילתו):

שֶׁלֶשׁ וּשְׁלֹשִׁים תַּלְפִּיּוֹת מִצָּפָה
שְׁטִים גַּם עֶשְׂרֵה שׁוֹרֵשׁ וְגַם כָּפָה
תִּשַׁע חֻפּוֹת וְגַם בָּמוֹ זָהָב מְצֻפָּה
כִּי עַל כָּל כְּבוֹד חוּפָה²⁵².

ביאור: כל המחזרות מדברת על בית המקדש או ירושלים שלעתיד לבוא. | 1 **שֶׁלֶשׁ וּשְׁלֹשִׁים**: השווה יחזקאל מא ו: "וְהִצְלַעְתָּ צֶלַע אֶל צֶלַע שְׁלוֹשׁ וּשְׁלֹשִׁים פַּעַמִּים". **תַּלְפִּיּוֹת**: כינוי לבית המקדש, על-שם שיה"ש ד ד, ומדרשו בבבלי, ברכות ל ע"א. **מִצָּפָה**: לשון צופה ורואה. ושיעור הטור: בית המקדש ('תלפיות') יהיה נראה כשסביבו שלושים ושלוש צלעות. | 2 **שְׁטִים גַּם עֶשְׂרֵה**: כנראה: עשרה מיני ארזים, שאחד מהם הוא עץ שיטים, ישובו לירושלים העתידית. והוא על-פי ישעיה מא ט, ומדרשו בבבלי, ראש השנה כג ע"א: "עשרה מיני ארזים הם..." | 3 **תִּשַׁע חֻפּוֹת**: תהיינה בירושלים; ועי' עוד להלן, שם סע"א: "כל שיטה ושיטה שנטלו נכרים מירושלים עתיד הקב"ה להחזירין לה, שנאמר (ישעיה שם): 'אֶתָּן בְּמִדְבָּר אֶרֶז שִׁטָּה', ואין 'מדבר' אלא ירושלים...". **שׁוֹרֵשׁ וְגַם כָּפָה**: אולי: אותם עשרה מיני ארזים ישובו לירושלים בשלמותם, משורשיהם ועד ראשיהם (כיפת האילן). | 4 **כִּי עַל כָּל כְּבוֹד חוּפָה**: וגם תהיה מצופה בזהב. | 4 **כִּי עַל כָּל כְּבוֹד חוּפָה**: ישעיה ד ה.

למחזרות זו, המספרת בתפארתה של ירושלים העתידית, היא תהיה מחופה **בתשע חופות** וגם מצופה בזהב, וכנראה הציפוי בזהב הוא חופה **עשירית**²⁵³. במקורות חז"ל שלפנינו לא נזכרה דעה כזו, לא בנוגע לחופות שיפארו את ירושלים ולא בנוגע לחופות שיינתנו לצדיקים בשכרם בירושלים²⁵⁴. אמנם אפשר, שהפייטן אכן נתכוון

251 לעיל, ליד הערה 215.

252 מאגרים. תחילתו של הזולת חסר בכתב-היד, והטור הראשון של החלק ששרד הוא: "ועתיד הוא לשובכם בבוא לציון גואל". המחזרות שצוטטה כאן הובאה גם במאמרו של ע' פליישר, המשער, שפיוט זה שייך "לחלקה הספרדית של יצירתו", היינו, לפני שנת ד'תשמ"ה (1985), או יצא ממולדתו ספרד והיגר למצרים, שם עשה מרבית שנות חייו הבוגרים ושם היה עיקר פעילותו הפייטנית. ראה מאמרו: בחינות בשירתו של רבי יוסף אבן אביתור, אסופות, ד [תשנ], עמ' קנח והערה 105; וראה שם, עמ' קכח-קלד, על הגירתו של ר' יוסף אבן אביתור מספרד למצרים.

253 כן נראה מהסמכת ציפוי הזהב ("בָּמוֹ זָהָב מְצֻפָּה") לתשע החופות, אם כי הבנה זו אינה מחוייבת, שבכל זאת ניתן לומר, שהזהב לא יהיה כחופה אלא באופן אחר.

254 על מקורות חז"ל בנוגע לחופות העתידיות להיות בירושלים, עי' לעיל, פרק ח, ולהלן, נספח ו (בסופו).

איני נוטן משקל רב לגירסה המחודשת שהביא ר' יוסף הבא משושן הבירה, מקובל ספרדי מסוף המאה השלוש-עשרה, הכותב: "כמו שאמרו רבותינו ז"ל: עתיד הקב"ה לעשות **עשר חופות** לכל צדיק וצדיק, דכתיב: 'זָרָא יי על כל מכן הר ציון ועל מקראיה ענן' וגו', כנגד **עשר מדות** שהוא דבר אחד" (טעמי מצוות עשה לר' יוסף הבא משושן הבירה [נדפס בתוך: M. Meier, A critical edition of the Sefer Ta'amey ha-mizwoth (Book of reasons of the

לחופות שעתידים הצדיקים לקבל בשכרם, והוא למד את סכום חופותיהם מהקשתן לחופות אדם הראשון בגן עדן קודם חטאו²⁵⁵, שהיו תשע או עשר, לשתיים מן הדעות²⁵⁶, אלא פייטננו רצה לקיים את שתייהן, והסביר שאין כאן מחלוקת אלא "מר אמר חדא ומר אמר חדא ולא פליגי"²⁵⁷, שתשע מחופותיו של אדם הראשון היו מסוג אחד, מיני אבנים יקרות למשל²⁵⁸, והחופה העשירית מסוג שונה, וכך בדיוק – להבנת פייטננו – תהייה חופותיהן של הצדיקים לעתיד לבוא.

התפיסה ששכרם של הצדיקים יהיה כדוגמת עינוגו של אדם הראשון בחופותיו בגן עדן, וממילא סך חופותיהם יהיה זהה, מסתברת ומתקבלת על הדעת²⁵⁹, וגם מופיעה במקור קמאי, כשני דורות קודם ר' יוסף אבן־אביתור. הגאון הארצישראלי ר' אהרן ב"ר מאיר הכהן, באגרת ששלח לקהילות בבל בשנת ד'תרפג (923)

commandments) attributed to Isaac ibn Farhi, section I - positive
[commandments, Ph.D., Brandeis University 1974 מצוה נג, עמ' 219-220. לזמנו ומקומו של המחבר, ראה: א' אלטמן, 'לשאלת בעלותו של ספר טעמי המצות המיוחס לר' יצחק ׳ פרחי', קרית ספר, מ [תשכח], עמ' 256-276]. המאמר שהביא הוא בבבלי, בבא בתרא עה ע"א (הובא בשלמותו לעיל, ליד הערה 149), אך שם: "עתידי הקב"ה לעשות **שבע חופות** לכל צדיק וצדיק...", וכן בכל עדי הנוסח של הבבלי (ראה: 'הכי גרסינן' לבבא בתרא שם). נראה אפוא, שנפלה טעות סופר בדברי המקובל ויש לתקן כגירסתנו: "**שבע** חופות... כנגד **שבע** מדות", וכוונתו לשבע הספירות העיקריות. ושתי ראיות לתיקון זה: (א) בקטע שלפני המובאה המוצטטת כאן הזכיר המקובל ענייני שבעה בלבד: "ועוד רומז, אלו **שבעת** ימי סוכה, כנגד שכינה שנקרא **שבעה** בכל גוון וגוון סוכה, וזהו: 'כי על כל כבוד חופה', וכנגד **שבעה** רקיעים, ו**שבעי** ערבות אנו לוקחים ערבות מפני שאנו עולין לרקיע ערבות, לפיכך אנו לוקחין ערבות, מדה כנגד מדה, כמו כן, כנגד **שבע** כתות של צדיקים, על כל כת וכת חופה, כמו שאמר: 'כי על כל כבוד חופה'" (טעמי מצוות עשה לר' יוסף הבא משושן הבירה, שם, עמ' 219), וכאן מגיע הקטע המצוטט לעיל: "כמו שאמרו רבותינו...", שדבריו "**עשר** חופות... כנגד **עשר** מדות..." נוגדים, כמובן, לכל דבריו הקודמים. (ב) מקובל זה הביא במקום אחר בספרו את מאמר הבבלי המדובר, וכגירסא שלנו בדיוק: "ואלו ז' ימי הסוכות רומז ז' **חופות** שעתידי הב"ה לעשות עם כל צדיק וצדיק, דכתיב: 'על כל כבוד חופה'" (ל' זקס־שמואלי, 'ספר טעמי מצוות לא תעשה' לר' יוסף הבא משושן: מהדורה ביקורתית, ע"ד, ב, מצוה נג, עמ' 201).

על הבסיס הרעיוני־אגדתי להשוואת חופות הצדיקים לחופותיו של אדם הראשון, עי' להלן, ליד הערה 283.

לבראשית רבה, יח א, עמ' 162 [=להלן נספח ח, ליד הערה 361 ובה], נקשרו לאדם הראשון תשע חופות, ולמדרשים אחרים - עשר חופות; עי' להלן, שם, ליד הערות 360, 362, 364. לדעות נוספות בעניין, עי' להלן, נספח ח.

בהקשר להסביר כאן חשוב להעיר, שעשר חופותיו של אדם הראשון נזכרו בשתי יצירות אחרות של פייטננו, ר' יוסף אבן־אביתור (עי' להלן, נספח ח, ליד הערות 373, 374), בעוד שהדעות המדרשיות האחרות שנאמרו בעניין (תשע, אחת עשרה, שתיים עשרה או שלוש עשרה חופות) לא מצאתי בפיוטיו.

בבלי, בבא מציעא יא ע"א, ועוד.

כן מסתבר, כי כמעט כל החופות שנקשרו לאדם הראשון היו ממיני אבנים יקרות. עי' פסיקתא דר"ב, ד ד, עמ' 66-67 [=להלן, נספח ח, ליד הערה 360].

עי' להלן, ליד הערה 283.

במחלוקתו עם רב סעדיה גאון על הלוח העברי, מאחל לנמעני אגרתו לזכות בכל הגמול הטוב המזומן לצדיקים לעתיד לבוא, ובין היתר: "להתגונן בחופות י' שהוקשרו ליציר בעדן גנים"²⁶⁰. היינו, להיות סכוכים בעשר החופות שנקשרו לאדם הראשון. ברור לו לגאון ר' מאיר הכהן, שאותן עשר חופות שנקשרו לאדם הראשון הן הן החופות שהצדיקים עתידים להתעדן בהן בשכרם.

עשר החופות שיקבלו הצדיקים בשכרם נודעו גם ממקור קדום יותר, מפיוטו של ר' יהודה, פייטן ארצישראלי מהתקופה הקלאסית, 'יקר נוחלי דיברותיך הנחמדים' (מקדושתא 'אחודה ללמודי חידתי' לשבת 'שמעו'), אם כי הוא לא הדגיש שאותן חופות תהיינה בירושלים, בשונה מר' יוסף אבן-אביתור בפיוטו הנזכר²⁶¹. הפיוט המדובר מתאר את התמורה במעמדם של ישראל, ממועמדם המפואר והמכובד כשקיבלו את התורה למעמדם השפל והירוד אחרי שחטאו:

יקר נוחלי דיברותיך הנחמדים
אשר נעשה ונשמע' השיבו אחדים
ומתעלסים בם באהב רעים ודודים
נצרתה כבוד לנכבדים
5 אהבתה כלולות ידידים
גוריהם כמו היו מורדים
מתפארת הדיהם היו יורדים
חלף חופות עשר היו מתועדים
ומלאכי מרום כבני חופה וכעדים
10 נעשו כטמא וכבגד עדים²⁶².

ביאור: 1 יקר נוחלי דיברותיך הנחמדים: ישראל היקרים שנחלו את עשרת הדברות הנחמדים. והלשון על-פי תהלים יט יא: "הנחמדים מזֶהב". 2 | 'נעשה ונשמע' השיבו אחדים: השיבו ביחד 'נעשה ונשמע', עי' שמות יט ח: 'ויצענו כל העם יחד ונאמרו: כל אשר דבר יי נעשה ונשמע'. 3 ומתעלסים בם באהב רעים ודודים: עוסקים במצוות התורה

²⁶⁰ ח"י בורנשטיין, מחלקת רב סעדיה גאון ובן מאיר [...]: פרק מקורות סדר העבור בישראל, ואראש תרסד, עמ' 47. האגרת הותקנה גם במאגרים, ושם פוענת: "שהוקשרו", במקום "שהוקשרו" שבנדפס.

²⁶¹ לפי הסברי בדברי ר' יוסף אבן-אביתור; עי' לעיל, ליד הערה 255.

²⁶² הפיוט נדפס בעבודתו של ר' ו' ו' ו' בקום: W.J. van Bakkum, *The Qedushta'ot of Yehudah according to Genizah manuscripts*, Ph.D., Rijksuniversiteit Groningen 1988, p. 547. עבודה זו עובדה לספר אך נשמטו משם הקדושתאות לשבתות הפורענות והנחמה, ביניהן הקדושתא שלנו. ראה: W.J. Van-Bakkum, *Hebrew Poetry from Late Antiquity: Liturgical Poems of Yehudah Critical Edition with Introduction and Commentary*, Brill 1998. לזמנו ומקומו של הפייטן, ראה: אליצור, חידושים בחקר השירה, עמ' 182-183 והערה 14, ועמ' 186.

(המסומלים ב'נעשה ונשמע') מתוך אהבה. | 4 **נצרתה כבוד לנכבדים**: בשכר זאת נתת כבוד לישראל ('נכבדים'). | 5 **אהבתה כלולות ידידים**: אהבת את שלמות יופיים ('כלולות') של ישראל ('ידידים'). | 6 **גוריהם**: בניהם, צאצאיהם של מקבלי התורה. **כמו היו מורדים**: בשעה שמרדו בהקב"ה, שלא קיימו מצוות התורה, ו'כמו' משמעו בזמן, בשעה או מיד לאחר (ראה: בראשית יט טו ובמפרשים; קדרי, מילון העברית המקראית, ערך 'כמו', עמ' 515). הצעה אחרת: **כמו היו מורדים**: נחשבו כמורדים בהקב"ה, כאילו היו מורדים בו, כי ביחס להקב"ה אין כל מרידה והכעסה, כמו שנאמר באיוב לה ו-ז: "אם חטאת מה תפעל בו, ורבו פשעיך מה תעשה לו; אם צדקת מה תתן לו או מה מידך יקח". והשווה: ירמיה ז יט, ועוד. | 7 **מתפארת הודיהם**: מהורם המפואר. **היו יורדים**: מסתלקים. והשווה שמות לג, ה, אחרי חטא העגל: "ועתה הורד עדיך מעליך". | 8 **חלף חופות עשר היו מתועדים**: תחת להתוודע בעשר חופות, בשכרם על קיום המצוות. | 9 **ומלאכי מרום כבני חופה**: ומלאכי השמים ישמשו אותם כבני אדם הבאים לשמח בחופה. **וכעדים**: כמו עדים. וכנראה: כמו עדים המעידים על הקידושין והנישואין. | 10 **נעשו כטמא וכבגד עדים**: נעשו החוטאים טמאים ונמשלו לבגד בלוי. וכל הטור עלי פי ישעיה סד ה: "וַיְהִי כְטָמֵא כְלָנוּ, וּכְבָגֵד עֲדִים כָּל צִדְקֵינוּ".

הפייטן מוכיח את ישראל, שבמקום שבשכר מצוותיהם יתוועדו ויתעדנו בעשר חופות כשמלאכי מרום משמשים אותם "כבני חפה", הם מרדו וחטאו ו"נעשו כטמא וכבגד עדים". אפשר שתיאור המלאכים העומדים לפני הצדיקים "כבני חופה", נלקח מהמסופר במדרש על אדם הראשון: "**עשר חופות** עשה הקב"ה לאדם הראשון בגן עדן, וכולן של אבנים טובות ומרגליות ושל זהב... **והיו המלאכים מתופפים בתופים ומרקדים נקבות**, שנאמר (על פי יחזקאל כח יג): 'מְלֹאכֶת תְּפִיף וּנְקִיבָה הָיוּ בָּךְ'... **והיו מלאכי השרת כמו שושבינים המשמרים את החופות**"²⁶³. ומכאן ניתן לשער, אם כי לא בהכרח, שגם שכרם העתידי של הצדיקים ב"חופות עשר", מקורו משם²⁶⁴. ושוב נוכחנו אפוא, בפייטן המקביל את חופות הצדיקים לחופותיו של אדם הראשון וקובע בכך את סכומן לעשר²⁶⁵.

263 פרקי רבי אליעזר, פרק יב, דף [ט] ע"א.

264 מקורות מדרשיים אחרים הזכירו את שימושם של המלאכים לאדם וחווה בשמחת נישואיהן, ללא עניינן של עשר חופות או סך חופות אחר. ראה אבות דר"נ, נו"א, פרק א, עמ' 5 [=בבלי, סנהדרין נט סע"ב]: "אדם הראשון היה מיסב בגן עדן, ומלאכי השרת עומדין לקראתו, וצולין לו בשר ומצננין לו יין". ובאותיות דר"ע, נו"ב, אותיות ה'צ' (בתי מדרשות, ב, עמ' תיג): "זיוגה [הקב"ה את חווה] לאדם... שהביאה ברבבות אלפין של מלאכי השרת אל אדם הראשון בקול רנה ושיירה... שכל פמליא של מעלה ירדו עמהם לגן עדן, מקצתן היו אווזין בידם נבלים ומצלתיים וכינורות, ומשחקין לפניו כבתולות, וחמה ולבנה וכוכבים ומולות היו מרקדין לפניו כנערות". לכן מסתבר, שפייטנו המזכיר את שימושם של המלאכים "כבני חופה" בנוגע לעשר חופות, מקורו בפרקי רבי אליעזר, המקור המדרשי היחיד המזכיר שני פרטים אלו בחדא מחתא. גם ב'פרק גן החיים', אחד המדרשים הקטנים והמאוחרים על גן עדן, תוארו המלאכים המשמשים את הצדיקים בחופותיהם שבגן עדן, אך כמובן לא ייתכן שמדרש מאוחר זה (שזמנו אינו מוקדם למאה הארבע עשרה) הוא מקורו של פייטנו. במדרש זה נאמר:

סופו של דבר: לר' יוסף אבן-אביתור תהיינה בירושלים העתידיה תשע או עשר חופות מפוארות²⁶⁶, לפאר את ירושלים או כשכר הצדיקים, וגם הפייטן הקדמון ר' יהודה מכיר את עשר החופות – שגם כן תהיינה בירושלים, כפי הנראה – שיקבלו הצדיקים בשכרם²⁶⁷. ולפי שידענו, שהחופות נתפסות ומוחזקות כחומות, מפאת תבניתן וצורתן²⁶⁸, אפשר שמקורות אלו מונים לירושלים העתידיה **עשר חומות**, ולפיכך אם ביום מן הימים ייחשף מקור חדש הנוקב במפורש בסך חומות כזה, נדע על מה מבוססת שיטתו.

פרק יג: שלוש עשרה חומות או חופות

דעות לא מעטות שמענו בדבר מספר החומות המפוארות שיקיפו את ירושלים העתידיה: חומה אחת, שתי חומות, שלוש, ארבע, שבע, ואולי גם תשע או עשר חופות/חומות, ובכל זאת לא הגענו לתכליתו של עניין.

ר' הדותהו, מפייטני ארץ ישראל הקדומים (בן המאה הששית), מפייט בפיוטו 'אבן אשר קראתה' מקדושתא 'אברתך עלינו תחופך', למשמר חופה, את הדברים הבאים:

פֶּנֶת יִקְרֶת פֶּתַחִי שְׁעָרֶיהָ מְחוּזָּקָה וְלֹא רָפָא

צִיּוֹן יִרְכָּתִי עַד פֶּנֶה צוֹפֶה

קִרְיַת מֶלֶךְ רֵב שְׁלוֹשׁ עֶשְׂרֵה מוֹקְפָה

רְאֵה מְלָכִים כְּבוֹדָה תַּחַת הָיִוֶת רְדוּפָה²⁶⁹.

שבעה שערים יש בגן עדן, וכל השערים בתים ועליות... באותם חופות מתוקנים שם דיונסים וחדרים, וכל צדיק וצדיק מקומו מוכן לפניו, **ושם מלאכי השרת ומלאכי החסד לפניו**, ומרקדים לפניו ומזמרים, ואותם חופות מעוטרים בשמונה מאות וורדים... **וכל צדיק וצדיק יש לו חופה בפני עצמה, ומלאכים משמשים לפניהם**, וחמה ולבנה מרקדים לפניהם..." (פרק גן החיים, בית המדרש, ה, עמ' 42).

זמנו של קטע מדרשי זה אינו ברור, אך ודאי שאינו מוקדם למאה הארבע-עשרה, מאחר שכמסתבר הוא השתמש במדרש 'סדר גן עדן', שנתחבר בסוף המאה השלוש-עשרה. ראה: ל' זקס-שמואלי, סדר גן עדן: מהדורה מדעית ועיון [...] , ע"מ, רמת-גן תשעב, עמ' 1, 32-12. גם לדעת ספר הוזהר, מזוונות לשכר הצדיקים **עשר חופות**: "ומאן דלא אמר הכי, אפיק גרמיה **מעשרה חופות** דומין קודשא בריך הוא למעבד לצדיקא בעלמא דאת" (וזהר, ח"א, צד ע"ב). וגם כאן נקבע הדבר בעקבות השוואת חופות הצדיקים לעשר חופותיו של אדם הראשון, כמוכח מדברי הוזהר במקומות אחרים, ע' להלן נספח ח, הערה 366.

הספק במספר החופות, תשע או עשר, תלוי בהבנת אופיו של ציפוי הזהב שהזכיר הפייטן, אם הוא חופה או משהו אחר. ע' לעיל, הערה 253.

עשר החופות שיקבלו הצדיקים בשכרם נזכרו בפיוט נוסף, פיוט תרגום 'אאוגריה זילא סהדא שקרא', שאיני יודע זמנו: "לאַרבע פֿיטין מִסִּירִי גִנוֹא וְסִילְתָּא / לֹא בְעִיִּלִּי לִיגְנָא **עֶשְׂרֵה דְּכִיָּלְתָּא**", ובתרגום לעברית: "לארבע כיתות מסורים ענפים יבשים וקיסם / לא בהכנסה לשכון בעשר חופות" (מחזור שבועות, עמ' 535). כלומר, לארבע כתות, שאחת מהן היא כת שקרנים (בהם הפיוט עוסק), ינתנו חומרי בעירה לשורפם ולהענישם, והם לא ייכנסו לעשר החופות שיקבלו הצדיקים בשכרם.

ע' לעיל, ליד הערה 127.

ביאור: 1 פנת יקרת: כינוי לירושלים, על-פי ישעיה כח טז. פתחי שעריה מחזקה: שעריה יתחזקו. ו'פתחי שעריה' הוא סמיכות נרדפים. ולא רפא: ולא יהיו חלשים. 'רפא' הוא 'רפה', ההפך מחזק. | 2 ציון ירכתי: סמיכות הפוכה. כלומר, צדדי ציון, ירושלים. ו'רך' הוא צד. עד פנה צופה: עד פני דמשק תהיה צופה. והוא על-פי ספרי, דברים, פיסקא א, עמ' 7: "שערי ירושלים עתידים להיות מגיעים עד דמשק, וכן הוא אומר (שיר"ז ז ה): 'אפך כמגדל הלבנון, צופה פני דמשק'". | 3 קרית מלך רב: כינוי לירושלים, על-פי תהלים מז ג. שלוש עשרה מוקפה: תהיה מוקפת בשלוש עשרה פריטים, שלא נתפרש טיבם, ועי' להלן בגוף המאמר. | 4 ראו מלכים כבודה: יראו מלכי הגויים את כבודה של ירושלים; על-פי ישעיה סב ב. היות: אולי צ": "היותה". רדופה: נרדפת ובוזיה בגלות.

ובהמשך הפיטו הוא מפייט דברים דומים:

בְּרִיָּה חֲדָשָׁה בְּרוּתָהּ / לְיוֹם חִירוּתָהּ / [...] לְקִרְאָתָהּ

עֵנָּן לְחוּפָתָהּ / בְּשָׁלוֹשׁ עֶשְׂרֵה לְיִיפּוּתָהּ

לְטַהֲרָהּ בַּהּ [...] מְנִיפֵי תִנְפָּתָהּ / וְעַם שׁוֹמְרֵי מִשְׁמֶרֶתָהּ.²⁷⁰

ביאור: 1 בריה חדשה ברותה: לברוא את ירושלים כבירה חדשה, היינו, לבנותה מחדש. ליום חירותה: ביום שתצא לחרות מן הגלות. [...] לקראתה: איני יודע לפרש מפני הקיטוע. | 2 ענן לחופתה: ענן יהיה לה לחופה. בשלוש עשרה לייפותה: בשלוש עשרה פריטים, שלא נתברר טיבם, לייפות את ירושלים; וראה להלן בסמוך, בגוף המאמר. | 3 לטהרה בה. [...] מניפי תנפתה: לטהר בירושלים את הכהנים, מניפי התנופות בבית המקדש. ועם שומרי משמרתה: הלויים, עי' במדבר לא ל.

בקטע הראשון נאמר, שירושלים העתידית ('קרית מלך רב') תהיה מוקפת ב'שלוש עשרה' דברים שלא נתפרש טיבם אלא רק בקטע השני, המוסיף, שאותם 'שלוש עשרה' הם חופות²⁷¹, שייפו ויפארו את ירושלים העתידית. ונראה אפוא, שכוונת הפייטן לחומות! כלומר, שלוש עשרה חופות-חומות מפוארות יקיפו את ירושלים העתידית כדי ליפותה²⁷², שכבר ידענו על הזיקה ההדוקה בין חומות לחופות, שהחופות נחשבו גם לחומות²⁷³.

269 קדושתאות הדותהו, עמ' 200.

270 קדושתאות הדותהו, עמ' 200.

271 לשון היחיד שנקט הפייטן: "עֵנָּן לְחוּפָתָהּ", הוא כנראה רק משום החריזה, ובאמת כוונתו 'לחופות', לשון רבים.

272 גם מהדיר קדושתאות הדותהו, במבואו הכללי למהדורתו, פירש כן את הנאמר בקטע הראשון: "מספרו הסיפורי של המשמר [=משמר חופה] חוזר... ביחס ל"ג חומותיה של ירושלים: 'קרית מלך רב שלוש עשרה מוקפה'" (קדושתאות הדותהו, עמ' 64), אבל בפירושו לקדושתא על אתר פירש את הטור באופן שונה: "שלוש עשרה מוקפה: שלוש עשרה חופות שיקיפו את ירושלים לעתיד..." (שם, עמ' 213, ביאור לטור 73).

זאת ועוד, אין טעם בפירושו של המהדיר ל"בשלוש עשרה לייפותה", שבקטע השני, שהוא "על פי המדרש המונה שלושה עשר מיני ייפוי וקישוט ביחזקאל טז י אילך: 'אֶלְפִישָׁן רִקְמָה

עשרים וארבע קדושתאות על עשרים וארבעה משמרות הכהונה חזר הפייטן ר' הדותהו, קדושתא אחת לכל משמר כהונה. בכל קדושתא מבקש הפייטן על בניית המקדש והחזרת המשמר שבו עוסקת הקדושתא למכוננו ולעבודתו, ולשונה של כל קדושתא חוזרת שוב ושוב במשחקי לשון וברמיזות סביב שם המשמר, שם היישוב המיוחס לו, ולפעמים גם סביב מספרו של המשמר ברשימת המשמרות²⁷⁴. זו הסיבה שהפייטן כורך בקדושתא זו את הסכום **שלושה עשר** עם **חופה** או **חופות**, כי קדושתא זו היא כאמור למשמר **חופה**, שהוא השלושה עשר בסדר המשמרות!²⁷⁵ מקורות חז"ל הידועים לנו לא הזכירו שבירושלים העתידית תהיינה שלוש עשרה חופות או יקיפיה שלוש עשרה חומות²⁷⁶. ניתן לטעון, ששלוש עשרה החומות שהזכיר הפייטן הן **שבע** בלבד, שהוא מנה גם את ששת האוירים, שבין החומות, כדי להגיע לסכום שלושה עשר, מספרו של משמר חופה אשר לו נתייחדה קדושתא זו, ואין כאן אפוא שיטה חדשה בדבר סכומן של חומות ירושלים העתידית אלא רק חזרה – בסגנון מסולסל וחדשני – על השיטה ששבע חומות יקיפיה. אולם קשה לקבל טיעון זה, שדוחק וחדוד משמשים בו בערוביה. כי הפייטן מדבר על שלושה עשר היקיפי כבוד ויופי, והיקפים של אויר בלבד קשה להגדירם ככאלו. ועוד, חישוב האוירים לצורך השלמת סכום מסוים הוא נדיר מאוד בדברי חז"ל, ולא ידועה ממנו אלא היקרות אחת בלבד²⁷⁷, ולא מסתבר שהפייטן ישתמש בגישה חריגה כזו.

ואנעלך תחש...", והוא מציין לתנחומא, תרומה, ה (ראה: קדושתאות הדותהו, עמ' 214, ביאור לטור 77). כי שלושה עשר מיני ייפוי אלו נעשו **ליוצאי מצרים**, כמפורש במקרא ובמדרש ("כנגד שלושה עשר דברים **שעשיתי לכם במצרים**, ואלו הן: 'ואלבישך רקמה ואנעלך תחש'..."), ואין מדובר בפארה של ירושלים לעתיד לבוא.

273 עי' לעיל, ליד הערה 127.

274 ראה: קדושתאות הדותהו, מבוא, עמ' 2-3, 53, 55 ועוד. עשרים וארבעה המשמרות כסדרם נמנו בדה"א כד ז-יח.

275 כן גם הסביר מהדיר הפיוטים. ראה: קדושתאות הדותהו, מבוא, עמ' 64.

276 מהדיר הקדושתא טוען (קדושתאות הדותהו, עמ' 213, ביאור לטור 73), שמקורו של הפייטן ב"שלוש עשרה מוקפה" שבקטע הראשון, הוא תנ"כ, תרומה, ד:

[אמר הקב"ה לישראל:] שלושה עשר דברים שהפרשתם לי [בתרומת המשכן]...

לעתיד לבא אני גומל לכם כנגד שלושה עשר דברים הללו, מה שנאמר (ישעיה ד ה-ו):

'ובקרא יי על כל מכון הר ציון וגו', 'וסקה תהיה לצל יומם מחרב' וגו'.

אך אין דבריו של מהדיר נכונים! במדרש זה נאמר, שלעתיד לבוא הקב"ה יגמול לישראל "שלושה עשר דברים הללו" שנמנו בפסוקים שהובאו במדרש, אך רק אחדים משלושה עשר דברים אלו הם 'חופה', 'סוכה' ו'צל', ואין במדרש כל אמירה על שלוש עשרה חופות או חומות. בפסוקי ישעיה שם נאמר: 'ובקרא יי על כל מכון הר ציון ועל מקראתה, ענן יומם, וענן וגנה אש להבה לילה, כי על כל קבד חפה. וסקה תהיה לצל יומם מחרב, ולמחסה ולמסתור מזגם וממטרם'. קשה לדעת לאלו "שלושה עשר דברים" נתכוון המדרש, ואולי הם: מכון הר ציון, מקראתה, ענן, עשן, גוגה, אש, להבה, כבוד, חופה, סוכה, צל, מחסה, מסתור.

277 בבלי, מנחות לט סע"א: "תאנא: הפוחת לא יפחות משבע, והמוסיף לא יוסיף על שלש עשרה. הפוחת לא יפחות משבע – כנגד שבעה רקיעים, והמוסיף לא יוסיף על שלש עשרה – כנגד שבעה רקיעין וששה אוירין שביניהם".

ולפי שקשה לומר, שפייטננו יחדש מדעתו סכום של שלוש עשרה חומות או חופות רק כדי להזיקו למשמר חופה, השלושה עשר ברשימת המשמרות, יש להניח שעמד לפניו מקור מדרשי אבוד שנקב בסכום חומות או חופות זה. וככל הנראה, קטע מן הפיוט 'ארשה לפתוח פה', לפייטן אנונימי שפעל בסמיכות זמן לר' הדותהו, מסייע לדבר:

חבויים לסעודת יום נחמות
טכס זיו וליתן ובהמות
יכרו עליו הבחורים מאמות
כלולים בשלוש עשרה חופות מרקמות
להובילם שיר ושי לרקמות²⁷⁸.

ביאור: 1 **חבויים**: שמורים; כלומר, הדברים המפורטים בטור הבא שמורים **לסעודת יום נחמות**: לסעודת הצדיקים שתתקיים לעתיד לבוא, כשינחם הקב"ה את ישראל. | 2 **טכס**: הקב"ה הכין וזימן. **זיו וליתן ובהמות**: בעלי חיים משובחים שהוכנו לסעודת הצדיקים לעתיד לבוא, עי' תנ"ב, בשלח, כד, ועוד. | 3 **יכרו**: יסעדו, עליפי איוב מ ל. **הבחורים מאמות**: ישראל שנבחרו מכל האומות. | 4 **כלולים בשלוש עשרה חופות מרקמות**: המעוטרים בשלוש עשרה חופות מקושטות. | 5 **להובילם שיר ושי לרקמות**: על-פי תהלים מה טו. כלומר, כדי לענגם ולשעשעם.

לדברי הפייטן, **בשלוש עשרה חופות** מקושטות ומפוארות יסבו הצדיקים לעתיד לבוא ויקבלו את שכרם. אך גם סך חופות זה שבשכרם של הצדיקים אינו מופיע במדרשים שלפנינו, אלא סכומים אחרים (חופה אחת, כמה חופות או שבע חופות)²⁷⁹, אין זאת אלא ששני עניינים עלומים אלו כרוכים זה בזה ומעידים זה על זה, ומדרש אבוד אחד הוא מקור שניהם. כי מאחר שעתידיים הצדיקים לקבל את

278 ע' פליישר, 'מחזורי פיוט מתוך קדושתא ליום כיפור המיוחסת ליוסי בן יוסי', קבץ על יד, סדרה חדשה, ספר ז (יז), ירושלים תשכח, עמ' 45. קטעים מסדרת פיוטים אלו, ובהם הטורים המצוטטים, נדפסו קודם לכן בידי מ' זולאי וא"מ הברמן. ראה: מ' זולאי, מפי פייטנים ושופכי שיח, בעריכת ש' אליצור, ירושלים תשסח, עמ' מא (מתוך: 'הארץ', מיום ה באדר שני תש; א"מ הברמן, ברן יחד: ילקוט שירי תפלה עתיקים גם חדשים, ירושלים תשה, עמ' ז. וראה גם: זולאי, עיוני לשון, עמ' 521-522.

זולאי, הברמן ופליישר ייחסו את כל סדרת הפיוטים ליוסי בן יוסי, אם כי האחרון נוהר שלא "לקבוע בו מסמרים" (פליישר, שם, עמ' 16), אבל א' מירסקי, פיוטי יוסי בן יוסי, ירושלים תשנא, עמ' 88-90, שלל את הייחוס ולא הכלילם בספרו ואפילו לא במדור המסופקים, אך אין חולק שהפייטן היה ארצישראלי ופעל במאה השביעית לכל המאוחר.

279 על מספר החופות שבשכר הצדיקים לעתיד לבוא שזכרו במקורות חז"ל שלפנינו, ראה לעיל, פרק ח, ולהלן, נספח ו (בסופו). וכמוכן, שהמעשה ברבי יהושע בן לוי שראה את רבי שמעון בן יוחאי "דהוה יתיב על תלת עשר תכטי פיזא" בגן עדן (בבלי, כתובות עז ע"ב), אינו נוגע לעניין **שלוש עשרה חופות** הנידון כאן, שהרי 'תכטי' אינו חופה אלא סוג מושב, ראה: פירוש רש"י, כתובות שם, הלועז את 'תכטי': "פלדישטול", שהוא כסא מתקפל או כורסא (ראה: הרב מ' קטן, אוצר לעזי רש"י, ב, כתובות שם, ירושלים תשס, עמ' 94, סעיף 1175).

חופות שכרם בירושלים העתידית²⁸⁰, הרי ששלוש עשרה חופות אלו תהיינה בירושלים, ואפשר אפוא, שאותו מקור מדרשי עלום, שעליו מתבססים שני הפייטנים המדוברים, הזכיר רק את קיומן של שלוש עשרה חופות בירושלים העתידית, וכל אחד מן הפייטנים הבינו כרצונו. לדעת ר' הדותהו, אותן חופות הן לתפארתה של ירושלים, ולפיכך דיבר על "שלוש עשרה חופות" את ירושלים, בשלוש עשרה חופות, הנחשבות גם לחומות - "שלוש עשרה חופות", ואילו הפייטן האנונימי הבין, שהמדרש מדבר על חופות הצדיקים שעתידיים לקבל בשכרם בירושלים.

גם ר' פינחס הכהן, פייטן ארצישראלי מאמצע המאה השמינית, הזכיר את שלוש עשרה החופות בהקשר לירושלים שלאחרית הימים, אך אין לדעת אם כוונתו לחופות שנועדו לפאר את ירושלים או לחופות שיינתנו לצדיקים בשכרם. וכן הוא מפייט בשבעתא 'אנא מלטינו מבושה וחרפה':

פָּרָה וּמִכְרָסָם הָדוּפָה

יֵאבְדוּ סוּנְאֵינוּ בְּמוֹ סוּפָה

נִחְזָה בְּגוֹרֵל יֵג חוּפָה

חוּסָן בְּרָכָה וְחַיִּים וְשָׁלוֹם לָנוּ תִתְּכִיפָה²⁸¹.

ביאור: 1 פרה: ישמעאל (עי' בראשית טז יב), כינוי למוסלמים. ומכרסם: כינוי לאדום (המזוהה עם הנוצרים), על-פי תהלים פ' יד: "יכרסמנה חזיר מיער", ומדרשו על עשוי-אדום בבראשית רבה, סה א, עמ' 713, ועוד. הדופה: הדוף, סלק. | 2 סונאינו: שונאינו. במו סופה: בסערת אף הקב"ה. | 3 נחזה בגורל: נראה את נחלת. יג חופה: שלוש עשרה החופות שתהיינה בירושלים העתידית. | 4 חוסן: תוקף. לנו תתכיפה: תמחר להביא לנו.

גם שבעתא זו הוקדשה למשמר חופה, ואין ספק שמשום כך הזכיר בה הפייטן את "יג חופה", כמשחק לשוני לשמו של המשמר ולמקומו בסדר המשמרות, אך כאמור לעיל, לא ברור אם הוא נתכוון לחופות/חומות שנועדו לפאר את ירושלים העתידית או לחופות שיינתנו לצדיקים בשכרם.

אמנם יש לסייג במקצת את קביעתי דלעיל, שבדברי חז"ל שלפנינו לא נזכר סך שלוש עשרה החופות שיקבלו הצדיקים בשכרם, שכן אפשר שהעניין נרמז בדבריהם: "שלוש עשרה חופות קשר לו הקב"ה לאדם הראשון בגן עדן"²⁸², קודם

²⁸⁰ עי' להלן, נספח ו.

²⁸¹ פיוטי ר' פינחס הכהן, עמ' 608.

²⁸² ויקרא רבה, כ ב, עמ' תמו. וכך בפסיקתא דר"ב, ד ד, עמ' 66; תנ"ב, אחרי מות, ג. וראה גם: תנ"ב, חיי שרה, ב. שלוש עשרה חופות אלו נלמדו משלושה עשר מיני אבנים יקרות שנמנו ביחזקאל כח יג, המתאר את פארו וגדולתו של אדם הראשון, שכל אחת מן החופות נעשתה מאחד מסוגי האבנים: "בַּעֲדָן גֵּן אֱלֹהִים הָיְיָ, כָּל אֶבֶן יְקָרָה מִסִּקְתָּהּ, אֲדָם, פִּטְדָה וְיִהְלֵם, תְּרִשִּׁישׁ, שֹׁהַם וְיִשְׁפָּה, סִפִּיר, נֶפֶךְ וְבִרְקָת וְזָהָב, מְלֹאכֶת תְּפִיד וְנִקְבִיד בָּר, בְּיוֹם הַבְּרָאָה כוֹנֵנוּ". על הדעות השונות במספר החופות שנקשרו לאדם הראשון בהיותו בגן עדן, ראה להלן, נספח ח.

שחטא. כי לפי שבגאולה העתידה ישוב העולם לשלמותו כהיותו קודם חטאו של אדם הראשון²⁸³, ישובו אותן שלוש עשרה חופות מפאורות ויזכו בהן הצדיקים בשכר מצוותיהם.

ובנוגע לכך חשוב לציין: חסידי אשכנז הזכירו כמה פעמים, שהצדיקים עתידים לקבל בשכרם שלוש עשרה חופות²⁸⁴, אך מקורם אינו ברור. ייתכן שהם הגיעו לקביעה זו מפני שדימו את שכר הצדיקים להתענגותו של אדם הראשון בשלוש עשרה חופות²⁸⁵ או לשלושה עשר ענני הכבוד שהקיפו את מחנה ישראל במדבר²⁸⁶. אך אפשר, שחסידי אשכנז הכירו בדרך כלשהי את המסורת המדרשית הארצישראלית בדבר שלוש עשרה חופות הצדיקים לעתיד לבוא המשתקפת בדברי

283 ראה תנ"כ, בראשית, יח: "אלה תולדות השמים והארץ בהבראם... כל 'תולדות' שבתורה חסרין ו', חוץ משנים שהן מלאין - 'אלה תולדות פרץ' (רות ד יח), 'אלה תולדות השמים', שניהן מלאים... כנגד ששה דברים שחיסר את אדם הראשון, ואלו הן: זיו פניו וקומתו, וחיוו, ופירות הארץ, וגן עדן, וחמה ולבנה... אבל לעולם הבא הקב"ה מחזירן"; ספרא, פרשת בחוקותי, א א (ג), דף קי ע"ד: "ונתנה הארץ יבולה" (ויקרא כו ד), לא כדרך שהיא עושה עכשיו אלא כדרך שעושה בימי אדם הראשון, ומנין שהארץ עתידה להיות נזרעת ועושה פירות בן יומה, תלמוד לומר: 'זכר עשה לנפלאותיו' (תהלים קיא ד), וכן הוא אומר (בראשית א יא): 'תדשא הארץ דשא עשב', מלמד שבו ביום שהיתה נזרעת, בו ביום עושה פירות". וראה עוד שם בהמשך, וגם בבלי, חגיגה יב ע"א: "אור שברא הקב"ה ביום ראשון - אדם צופה בו מסוף העולם ועד סופו, כיון שנסתכל הקב"ה בדור המבול ובדור הפלגה וראה שמעשיהם מקולקלים - עמד וגזר מהן... ולמי גזר? לצדיקים לעתיד לבא...".

284 ראה למשל, ספר רוקח, הלכות סוכה, סימן רכא, פאנו רסה, עמ' [80] ראש טור ב; ירושלים תשכז, ראש עמ' קכג: "...וי"ג כתיבות בלוחות, יזכו [ל] שלשה עשר חופות בגן עדן"; סידור הרוקח, עמ' תקע-תקעא: "...כנגד יעקב וי"ב שבטים שהם בכסא, נגדם י"ג חופות לכל צדיק יש בגן"; פירוש הרוקח על המגילות, קהלת ב כו, עמ' קד: "כ'י לְאֶדָם שְׁטוּב לְפָנָיו, בְּתֵן חֶמְדָּה וְדַעַת וְשִׁמְחָה". **ושמחה** [אותיות] **ושם חה**, כלומר, שם י"ג חופות, כמנין **חה**"; פירוש הרוקח על המגילות, אסתר א ו, עמ' טז: "כי עתיד הקב"ה לעשות לכל צדיק י"ג חופות"; שם, אסתר ח ט, עמ' עח-עט: "[ל]יהודים היתה אורה ושמחה", **ושמחה** [אותיות] **ושם חה**, ושם בגן עדן יש י"ג חופות לכל צדיק, וי"ג נהרות, כמנין **חה**"; פירוש הרוקח על המגילות, שיר השירים ב ד, עמ' קיד: "[ו]דגלו עלי אהבה", **אהבה** [=13] חופות יהיה לצדיקים".

המקורות שהובאו כאן לא הדגישו שמדובר בשכרם ש"לעתיד לבוא" (כהקפדתם של המקורות שהובאו להלן, הערות 285-286), ונראה אפוא, שנתכוונו למתן שכרם של הצדיקים **לאחר פטירתם מן העולם**, שכבר אז יקבלו בשכרם שלוש עשרה חופות מפאורות, בעוד שענייננו הוא שכר הצדיקים שיקבלו **באחרית הימים**, כחלק מתהליך הגאולה (על שני הזמנים שבהם יקבלו הצדיקים את שכרם, עי' לעיל, ליד הערה 153 ובה). אכן, נראה, שחסידי אשכנז לא הבדילו בין שני הזמנים (אע"פ שכנראה ידעו עליהם, כמוכח מהדוגשתם "לעתיד לבוא" במובאות האחרות), ולהבנתם, בשני הזמנים יקבלו הצדיקים שכר זהה, ואם המקורות הזכירו שלוש עשרה חופות בשכרם לעתיד לבוא, זה אומר שהם יקבלו אותן גם בשכרם שלאחר פטירתם מן העולם.

285 סידור הרוקח, עמ' תסו: "ולעתיד יעשה שלוש עשרה חופות לישראל כמו **לאדם**".

286 ראה פירוש רבינו אפרים, א, פרשת נח (ל'יקוטים'), עמ' מז: "ועתידה ירושלים שתהא נבנית בגן עדן... **ועושה הקב"ה לכל צדיק י"ג חופות, כמו שעשה במדבר י"ג עננים**"; שם, פרשת ויחי (מכתיבה אשכנזית'), עמ' קנז-קנח: "י"ג עננים היו לישראל, וכן לצדיקים לעתיד לבוא י"ג חופות".

הפייטנים הנזכרים (שלא היו יודעים להם!)²⁸⁷, כי יש לא מעט סימנים על היכרותם של חסידי אשכנז עם מסורות מדרשיות ארצישראליות ששוקעו בפיטטים קדומים, גם בשעה שאותם פיטטים לא נתקבלו במנהגי קהילות אירופה וכמובן גם לא נודעו לחסידי אשכנז²⁸⁸, ושמא אפוא כן ארע גם בעניין שלפנינו.

לפי סברה זו יש לומר, שחסידי אשכנז השוו את שלוש עשרה חופות הצדיקים לשלוש עשרה החופות של אדם הראשון או לשלושה עשר ענני הכבוד (עי' לעיל, ליד הערות 285-286 ובהן) רק מפאת שלא מצאו מקור מפורש למסורתם על שלוש עשרה חופות הצדיקים לעתיד לבוא, ולכן ניסו לאתר מקור חלקי לעניין ואפילו בדרך של אסמכתא רחוקה למדי, כמו השוואתן לשלושה עשר כסאותיו של רבי שמעון בגן עדן (עי' לעיל, הערה 279), שהיא כמובן השוואה רחוקה. על השוואה זו ראה תוספות השלם, ז, שמות יג כא, אות ו, עמ' קעה: "היו ישראל מהלכים בחופות עננים... והיו י"ג עננים, כמו חופת צדיקים בגן עדן וחופת אדם הראשון, וכתבי: 'עליו חסידים בכבוד', כבוד בגימטריא י"ג וי"ג חופות, וכאמרם: אשכחיה לר' שמעון דיתבי אי"ג תכתבי דפיא... וכדר' אליעזר בן פדת, י"ג נהרות אפרסמון, כדאיתא בתענית". קטע זה הוא מקובץ דרשני ברוחם של חסידי אשכנז, כמובח מתוכנו. השוואה זו מופיעה גם בפירוש התורה של ר' בחיי אבן-חלאווה, בן ספרד: "הקבורה הוא ענין גניזה והצפנה שיתפרש הכתוב כלפי הנפש... שגנו והצפינו בתוך שלש עשרה חופות שבהן מתעננים הצדיקים בגן עדן, וכמו שאמרו על רבי שמעון בן יוחאי, דהוה יתיב על תליסר תכתבי פיא" (רבינו בחיי: ביאור על התורה, ג, דברים לד ו, מהדורת הרב ח"ד שעוועל, ירושלים תשל"ב, עמ' תצו). וכנראה ר' בחיי אבן-חלאווה שאב את דבריו, בעקיפין, מתורת חסידי אשכנז, שכבר נודעה גודל השפעתם העקיפה עליו. ראה: I. Pinto, 'Letters and Livelihood: R. Bahya ben Asher's Commentary on the Recitation of the Manna Story', *JTP*, 31 (2023), pp. 5-12. זיקתו המשמעותית של ר' בחיי לתורת חסידי אשכנז ניכרת ממקומות רבים במחקרו של ע' פינטו, רבנו בחיי בן אשר אבן חלאווה: האיש, כתביו ותורתו, ע"ד, אוני' תל-אביב (בהכנה). תודתי למר עידן פינטו על שתי ההפניות האחרונות.

ככוונתי לכתוב מחקר מפורט בעניין, בעזרת האל, ולעת עתה ראה מאמרי: "וישחטו שער עזים" כנגד 'עורות גדיי העזים', סגולה, גליון 29 (יט בכסלו תשפג), עמ' 5.

נספחים

נספח א: פירושי יפת בן עלי לפסוקי חומות ירושלים העתידית

יפת בן עלי פעל בירושלים במחצית השנייה של המאה העשירית, ובה חיבר בערבית־יהודית את תרגומיו ופירושיו לכל ספרי המקרא²⁸⁹. על אף היותו קראי, הוא עשה שימוש רב בחיבוריהם של חז"ל ושילב מדבריהם בפירושיו²⁹⁰, הוא גם שאב מפירושיו של רב סעדיה גאון, בן דורו המבוגר²⁹¹. ומאידך, כמה חכמים רבניים המאוחרים לו השתמשו לא מעט בפירושיו, אם בהעלמת שמו ואם באזכור המפורש, כן נהגו ר' אברהם אבן־עזרא, ר' יצחק ב"ר שמואל הספרדי (אב"ד בפוסטאט במחצית השנייה של המאה האחת־עשרה), וכנראה גם ר' דוד קמחי, רד"ק²⁹². ואחרי שהתירו פרושים את הדבר, לא משכתי את ידי מלהביא את דבריו הנוגעים לחומות ירושלים העתידית, שחלקם נובעים ממקור חז"לי שאבד²⁹³. בנספח זה הבאתי שלושה קטעים מפירושיו, הנוגעים לעניינן של חומות ירושלים העתידית, שני קטעים מפירושו לספר ישעיהו, והשלישי מפירושו לספר זכריה. עד עתה לא נדפסו פירושים אלו וגם לא תורגמו לעברית, והקטעים דלהלן פוענחו עבורי מכתב־היד ותורגמו לעברית על־ידי ידידי הרב יהודה זייבלד²⁹⁴, ותודתי נתונה לו.

[א] ישעיה ד ה: "וּבְרָא יְיָ עַל כָּל מְכוֹן הָרַ צִיּוֹן וְעַל מְקָרְאָהּ - עֲנֵן יוֹמָם וְעֶשֶׂן, וְנִגַּה אֵשׁ לְהִבֶּה לְיָלֵה; כִּי עַל כָּל כְּבוֹד - חָפָה".

מקור	תרגום
ערף פצ'ילה הר הקודש עלי סאיר ארץ ישראל במא יחד'ת א"ת עליהא מן אלעננים ואלכבוד נט'יר אלענן אלד'י כאן עלי אלמשכן פי וקת חט'יטה אלד'י כאן מעלק עליה, כקו' כן יהיה תמיד הענן יכסנו. ואכ'ר'גה בלשון	הודיע את יתרון הר הקודש על שאר ארץ ישראל בכך שיחדש ה' ית' עליה מהעננים והכבוד, על דרך הענן שהיה על המשכן בזמן חנייתו, שהיה נקשר עליו, כמו שנאמר: כן יהיה תמיד הענן יכסנו. וביטא אותו בלשון בריאה, כיון

289 ראה: פירוש יפת להושע, מבוא, עמ' 10-11, ובספרות שנרשמה בהערות שם.

290 ראה: פירוש יפת להושע, מבוא, עמ' 84-92; ש' בוטבול, 'פירושו של יפת בן עלי הקראי למגילת רות', ספונות, סדרה חדשה, ח (כג), תשסג, עמ' 462; נדלר־עקירב, פירוש יפת לספר עמוס, עמ' 119-129.

291 ראה: פירוש יפת להושע, מבוא, עמ' 92-96; בוטבול, פירושו של יפת למגילת רות (לעיל), הערה (290), עמ' 462-463; נדלר־עקירב, פירוש יפת לספר עמוס, עמ' 129-140.

292 ראה: פירוש יפת להושע, מבוא, עמ' 97-100; נדלר־עקירב, פירוש יפת לספר עמוס, עמ' 140-150.

293 עי' להלן, הערה 295.

בריאה לאנה שי לא יכון נט'ירה פי זמאן עבר.	שהוא דבר שלא היה כיוצא בו בזמנים שעברו.
---	---

[ב] ישעיה כו א: "ביום ההוא יוֹשֵׁר הַשִּׁיר הָזֶה בְּאֶרֶץ יְהוּדָה, עִיר עֹז לָנוּ, יְשׁוּעָה יִשְׂרָאֵל, חוֹמוֹת וָחַל".

מקור	תרגום
וקו' ישועה ישית ערף אן אלישועה לאתפארק אסוארהא ופצילהא כקו' מוצ'ע אכ'ר וקראת ישועה וג'. וד'כר הד'א אלמעני פי הד'א אלשיר ליורי אלפרק בין ירושלם ובין ג'ירהא מן מנאבר אלמלון כקו' פי אלפסוק אלמתקדם ומבצר משגב חומותיך השח השפיל.	ומה שאמר: ישועה ישית , הודיע בזה שהישועה היא להצלת חומותיה וחיליה, כמו שאמר במקום אחר: וקראת ישועה וג' . והזכיר את העניינים הללו בשיר הזה, כדי ללמד על ההבדל בין ירושלים ובין שאר ערי המבצר של המלכים, כמו שאמר בפסוק לעיל: ומבצר משגב חומותיך השח השפיל .
וקו' חומות וחיל מן חית' אן לירושלם אסואר, והי ת'לתה ענד בעץ' אלעלמא, סור דאיר באלקדס עלי אלמגרש כקו' חומה לו סביב סביב, וסור ידור באלמדינה פיה אתני עשר באב תדכ'ל אלאסבאט ת'לתה מן כל ג'הה' כקו' ושערי העיר על שמות בני ישראל, ת'ם סור בראני ענד אלרביץ'. פלד'לך קאל חומות וחל.	ומה שאמר: חומות וחיל , הוא כיון שיהיו לירושלים חומות, והן שלוש, לדעת חלק מהחכמים: ²⁹⁵ חומה המקפת את בית המקדש על המגרש, כמו שנאמר: חומה לו סביב סביב ; וחומה המקפת את העיר, ויש בה שנים עשר שערים שבהם נכנסים השבטים, שלושה מכל צד, כמו שנאמר: ושערי העיר על שמות בני ישראל . ועוד חומה חיצונית סמוך לחצרות. ועל כן אמר: חומות וחל .

294 שני הקטעים הראשונים הם מכת"י סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית EVR I 568 (מתכ"י: F35623), דפים A51, A256-א2, והקטע השלישי הוא מכת"י סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית EVR ARAB I 298 (מתכ"י: F54886), דף A249-א2. ב. מילים בעברית שבמקור הערבי הודגשו בגופן עבה בתרגום העברי.

295 במקור הערבי: "ענד בעץ' אלעלמא", וכוונתו לחז"ל. ראה פירוש יפת להושע, מבוא, עמ' 85-86: "במקרים אחרים, עם זאת, יפת אינו מסתיר את המקור הלקוח מחז"ל, אך מייחס אותו בגלוי ל'**אחד החכמים**' (במקור: '**בעץ' אלעלמא**'). נראה, כי **המונח 'עלמא'**, להבדיל מהמונחים 'מעלמין' (מורים) ו'מפסרין' (פרשנים), **משמש בפירושו של יפת ככינוי לחז"ל**, וכי הוא אף מבטא את הכבוד שרכש כלפיהם כפרשני מקרא, במקרים שבהם הפתרון שהציעו נשא אופי פשטי ביסודו, המתיישב עם המשמעות הלשונית הקשרית של הפסוק".

[ג] זכריה ב ח-ט: "ויאמר אלו: רץ דבר אל הנער הלז לאמר, פרוזות תשב ירושלים, מרב אדם ובהמה בתוכה. ואני אהיה לה, נאם יי, חומת אש סביב, ולכבוד אהיה בתוכה".

מקור	תרגום
וקו' ואני אהיה לה נאם יי חומת אש סביב, קיל פיה תפסירין, אחדהא אנה קול עלי ט'ארהרה והו אנה יכון סור מן נאר דאיר בירושלים ובארבאצ'הא, ויקוי הדא אלתפסיר קול סיד ישעיה ע"ה וברא יי על כל מכון הר ציון וגו'. ואלב' קיל אנה יריד בה אני אכון עאני בירושלם ואמנע ענהא כל עדו יקצדהא פאכון להא מקאם סור מן נאר אלד'י לא יקדר אחד יקרב מנהא.	ומה שאמר: ואני אהיה לה נאם יי חומת אש סביב , נאמרו בו שני פירושים. האחד, שהוא נאמר לפי פשוטו, והוא שתהיה חומה מאש מקיפה את ירושלים ואת חצרותיה. ומה שמחזק את הפירוש הזה הוא מאמר האדון ישעיה ע"ה: וברא יי על כל מכון הר ציון וגו' . והשני, יש אומרים שכוונתו בו לומר: אני אתן את השגחתי בירושלים, וארחיק ממנה כל שונא המכוון לעלות עליה, ואהיה לה במקום חומה מאש, שאין אף אחד יכול להתקרב אליה.
וקו' ולכבוד אהיה בתוכה יחתמל אנה ישיר בה אלי אלענן אלד'י הו מקאם אלסוכה עלי ירושלם, כקו' על כל כבוד חופה, וקאל וסוכה תהיה לצל יומם מחרב.	ומה שאמר: ולכבוד אהיה בתוכה , יתכן שהוא רומז על הענן שהוא במקום הסוכה על ירושלים, כמו שאמר: על כל כבוד חופה , ואמר: וסוכה תהיה לצל יומם מחרב .
וקו' פרוזות תשב ירושלם קאל בעץ' אלמפסרין אן לם תכון ירושלם מדינה ד'את סור ואנמא תכון שביה אלארבאץ' לאן אלסור יכון בסבב אלכוף מן אלעדו ואד'א כאן אללה להא מקאם סור מן נאר פליס תחתאג' אלי סור. ואד'א קיל לה פאיש יפיד קו' ובנו בני נכר חומותיך, קאל אן תלך הי אסואר אלקדס. ואקרב מן הד'א אלקול אן יכון להא סור ללחסן ואלג'מאל.	ומה שאמר: פרוזות תשב ירושלם , אמר אחד מהמפרשים, שירושלים לא תהיה עיר בעלת חומה, אלא תהיה דומה לפרוזות, שהרי החומה נעשית מחמת פחד האויבים, וכיון שה' יהיה לה במקום חומה מאש, הרי לא תצטרך לחומה. וכאשר אמרו לו, כיצד יפרש את משמעות מה שנאמר: ובנו בני נכר חומותיך , אמר, שזוהי חומת בית המקדש. והיותר נראה ממאמר זה, שתהיה לה חומה ליופי ופאר.

נספח ב: העברת מוטיבים מירושלים לבית המקדש ולהיפך

תופעה שכיחה היא במדרשים, שעניינים שונים מאירועי אחרית הימים הועברו מירושלים לבית המקדש ולהיפך. כלומר, מדרש אחד יאמר שדבר מסוים, ניסי ומפואר בדרך כלל, עתיד להיות בירושלים של אחרית הימים, אבל מדרש אחר יאמר את אותו הדבר על בית המקדש העתידי, ובדרך כלל בשני המקורות נדרש העניין מאותו פסוק ולפעמים גם שם האומר זהה. כל זאת מלמד, שאין להתאמץ על מנת ליישב 'סתירות' מעין אלו, כי באמת שני המדרשים לדבר אחד נתכוונו.

אביא כאן, כדוגמא בעלמא, כמה היקרויות לחילופי מקדש/ירושלים בנוגע לאירועי אחרית הימים, ואין ספק שיש להוסיף עליהן כהנה וכהנה:

[א] פסיקתא דרב כהנא, כ ד, עמ' 321: "ר' פנחס בשם ר' ראובן אמר: עתיד הקב"ה להביא סיני ותבור וכרמל, ולבנות בית המקדש על גבי ראשיהם. ומה טעמה? וְהָיָה בְּאַחֲרֵית הַיָּמִים, נִכּוֹן יְהוָה הָרַב בֵּית יִי בְּרָאשׁ הַהָרִים (ישעיה ב ב)". אבל במדרש תהלים, לו ו, עמ' 251: "אמר ר' פנחס בשם ר' ראובן: עתיד הקב"ה להביא סיני ותבור וכרמל, וליתן ירושלים עליהם, בראשם, שנאמר: 'נכון יהיה הר בית יי בראש ההרים'. ושם, פז ג, עמ' 378: "'יסודתו בהרי קדש' (תהלים פז א), יסודתו של עולם ירושלים, בזכות שני הרים קדושים - הר סיני והר המוריה. אמר ר' פנחס בשם ר' ראובן: עתיד הקב"ה להביא לסיני ולתבור ולכרמל, וליתן ירושלים בראשם, שנאמר: 'נכון יהיה הר בית יי בראש ההרים' וגו'"²⁹⁶.

[ב] ספרי, דברים, פסיקא א, עמ' 7: "'מִשָּׂא דָּבָר יִי בְּאַרְץ חֲדָרָךְ וְדִמְשֶׁק מִנְחָתוֹ' (זכריה ט א) ... מניין שעתידה ירושלים להיות מגעת עד דמשק, שנאמר: 'ודמשק מנוחתו', ואין מנוחתו אלא ירושלים, שנאמר (תהלים קלב יד): 'זאת מנוחתִי עַד־עַד'..." וכך בפסיקתא דר"כ, כ ז, עמ' 316-317, ועוד. אבל בפרק משיח, דף [9] סע"א: "ובית המקדש יהא רחב עד דמשק, שנאמר: 'משא דבר יי בארץ חדרך ודמשק מנוחתו'. ואילו מסגנונו של פרק משיח כת"פ, עמ' קפב, נראה שוב שמדובר בירושלים.

[ג] פסיקתא דר"כ, נספח ה (מדרש 'מה נאוו'), עמ' 466: "'מָה נָאוּוּ עַל הַהָרִים רִגְלֵי מִבְּשָׁר' (ישעיה נב ז), ללמדך, שעתיד הקב"ה להוריד ירושלים בנויה מן השמים ולהעמידה על ארבעה ראשי הרים". וכך בספר אליהו, דף [4] ע"א: "'עיר נאה וגדולה יורדת מן השמים כשהיא בנויה, שנאמר: 'ירושלם הבנויה, כעיר שחוכרה לה יחדיו', בנויה ומשוכללת, ועמה יושב בתוכה". אבל בפרק משיח, דף [9] ע"א [=פרק משיח כת"פ, פ, עמ' קפב]: "מה נאה בית המקדש, יורד ונבנה על תילו, שנאמר (ירמיה ל יח): 'ונבנתה עיר על תילה'". זאת על אף, שהפסוק עצמו מדבר על ירושלים ולא על המקדש.

[ד] פסיקתא דר"כ, יח ה, עמ' 297: "'וְשַׁעְרֶיךָ לְאַבְנֵי אֶקֶדָח' (ישעיה נד יב), ר' ירמיה

בשם ר' שמואל בר יצחק: עתיד הקב"ה לעשות **שער מזרחי של בית המקדש**, הוא ושני פשיפשו, אבן אחת של מרגלית...". אבל בבבלי, בבא בתרא עה ע"א: "ושעריך לאבני אקדח", כי הא דיתיב רבי יוחנן וקא דריש: עתיד הקב"ה להביא אבנים טובות ומרגליות שהם שלשים על שלשים, וחוקק בהן עשר על עשרים ומעמידן **בשערי ירושלים**".

[ה] בבלי, בבא בתרא עה ע"א: "עתיד הקב"ה לעשות סוכה לצדיקים מעורו של לויתן... והשאר פורסו הקב"ה על **חומות ירושלים**, וזיוו מבהיק מסוף העולם ועד סופו...". אבל בפרק משיח, דף [9] ע"ב - [10] ע"א: "...ומה שמשיר ממנו, פורסין אותו על גב **בית המקדש** וזיוו מזהיר מסוף העולם ועד סופו"²⁹⁷.

[ו] שמות רבה, לו א: "כשם שהשמן מאיר, כך **בית המקדש** מאיר לכל העולם, שנאמר (ישעיה ס ג): '**ההלכו גוים לאורך**'. אך במדרשים אחרים נדרש כך, מאותו פסוק, על **ירושלים** העתידית. ראה פסיקתא דר"כ, כא ד, עמ' 322: "עתידה **ירושלם** לעשות קסילפנס לאומות העולם, והם מהלכין לאורה, ומה טעמא, '**ההלכו גוים לאורך**' וגו'"; שמות רבה, טו כא: "שהוא בונה את **ירושלים** באבן ספיר... ואותן אבנים מאירות כשמש, ועובדי כוכבים באין ורואין בכבודן של ישראל, שנאמר: '**ההלכו גוים לאורך**'. והשווה בבלי, בבא בתרא עה ע"א: "השאר פורסו הקב"ה על חומות **ירושלים**, וזיוו מבהיק מסוף העולם ועד סופו, שנאמר: '**ההלכו גוים לאורך**, ומלכים לנוגה זרחך".

נספח ג: 'סכת להבים'

לדבריי בגוף המאמר²⁹⁸, ש'עמוד האש' שליווה את ישראל במדבר נחשב לחומת אש, ניתן לכאורה להביא ראיה משמעותית משבעתא לסוכות 'הללויה אומרת', לר' אלעזר בירב קליר:

בצאת לחופש עם, עת קץ הסכים / באברתו היו סוכים
בספת להבים מסככים / חתולים שבעה מוסכים²⁹⁹.

כלומר: בעת שישאל יצאו ממצרים לחופש, במועד שנסתכם בו קץ גאולתם, היו סוכים באברתו של הקב"ה³⁰⁰, מסוככים "בספת להבים" וכרוכים ("חתולים") בשבעת ענני הכבוד שהקיפום.

פייטננו מוציא את עמוד האש בלשון "ספת להבים", משמע, שעמוד האש לא היה 'עמוד', כהוראתה הפשוטה של המילה, אלא **חומה** ארוכה שהקיפה את כל מחנה

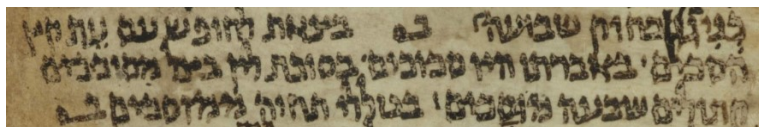
²⁹⁷ בפרק משיח כ"פ, אין את כל העניין.

²⁹⁸ לעיל, ליד הערה 61.

²⁹⁹ פליישר, מבנים סטרוניים, עמ' 208.

³⁰⁰ על-פי דברים לב יא: "פרש כנפיו יקחהו, ישאהו על אברתו".

ישראל. ההוראה העיקרית של 'סוכה', בהטויה השונות, היא: 'מכסה', 'גג חיפוי'³⁰¹, ומפני שלא שמענו שעמוד האש שימש כגג על-גבי מחנה ישראל, הרי שהפייטן נתכוון ל**מחיצות** הסוכה, ונמצא כי "בְּסֶכֶת לְהָבִים" ביאורו: חומות של אש. הוה אומר, **עמוד** האש ששימש במדבר נחשב כ**מחיצה וחומה**! אכן לאמתו של דבר, הראיה כולה מבוססת על פיענוח מוטעה של מהדיר הפיוט! הקטע הפייטני הנזכר צוטט כאן במהדורתו של ע' פליישר, על-פי כת"ק קמברידג', האוניברסיטה T-S H7.9, דף 2א (מספרו בפרויקט פרידברג לחקר הגניזה: C244292), ושם מפורש: "בסוכת **לין בצל** מסוככים", ולא "בסוכת **להבים** מסוככים"³⁰², וגם בשאר עדי הנוסח של השבעתא (שבחלקם המהדיר הנזכר לא השתמש) אין את הנוסח "בסוכת **להבים**"³⁰³. אין להאשים את פליישר על שיבוש זה. למהדורתו הוא השתמש בפוטוסטטים שבמכון לתצלומי כתבייד עבריים בירושלים, וכפי שהוא הודיע, כתב-היד "דהוי ומטושטש ביותר וקשה לפענוח"³⁰⁴, ורק כיום, בסריקה הצבעונית והאיכותית שבפרויקט פרידברג לחקר הגניזה, שפליישר לא זכה לה, ניתן לפענח בוודאות את הכתוב: "לין בצל", ולא "להבים".

צילום מתוך כת"ק קמברידג' (באדיבות פרויקט פרידברג לחקר הגניזה)

היה מן הדין להתעלם לחלוטין משגגתו של פליישר, אך כדי שלא יבוא תלמיד ויטעה להביא ראיה לדבריי מן הפיוט הזה (כפי שאני עצמי ביקשתי לעשות כן בתחילה!...) הוצרתי להבהיר את הדבר.

נספח ד: מהי 'חופה'

המונח 'חופה' מופיע במקרא שלוש פעמים ובספרות חז"ל פעמים רבות, ופשוטו: דבר החופה ומכסה מלמעלה ו**מכל הצדדים**. כן מתברר מן המקרא וממקורות חז"ל, בשונה מההבנה המקובלת היום, ש'חופה' הוא גג ומכסה **מלמעלה בלבד**.

³⁰¹ עי' רש"י, סוכה ב ע"א, ד"ה 'ושחמתה': "על שם הסכך קרויה 'סוכה'"; שם, ד"ה 'דלא שלטא': "וסוכה היינו סכך, כשמו". ועי' מילון ב"י, ערך 'סוכה', עמ' 4035.

³⁰² ראה להלן בסמוך, בצילום קטע הגניזה. גם מפענחי 'מאגרים' השתמשו בכת"ק קמברידג' הנזכר, ופענחו: "בסוכת לין בצל מסוככים". פליישר (מבנים סטרופיים, עמ' 208 ביאור לטור 8) עצמו העיר, שהנוסח "להבים" (לקריאתו) מופיע רק בעד נוסח אחד (כת"ק קמברידג' הנזכר, שנקבע לנוסח היסוד במהדורתו) ואינו בעד נוסח שני של הפיוט (כת"ק לינגרד, אוסף אנטונין 661, דף 2ב; ראה: פליישר, שם, עמ' 207 הערה 60).

³⁰³ ראה: פיוטי הקלידי לסוכות, פיוט 'הלליה אומרת' (א), שינויי נוסחאות לטור 8. תודתי לפרופ' ש' אליצור על עזרתו בעניין הנוכחי.

³⁰⁴ פליישר, מבנים סטרופיים, עמ' 207 הערה 60.

במקרא נאמר: "יצא חתן מחדרו וכלה מקפתה" (יואל ב טז), משמע, ש'חופת' הכלה זהה ל'חדרו' של החתן³⁰⁵, ו'חדר' הוא כמובן מקום המוקף כתלים וגג³⁰⁶. גם ממדרשי חז"ל ברור, ש'חופה' הוא כדוגמת חדר, המכסה מלמעלה ומן הצדדים, ואביא כמה מאמרים בעניין:

[א] בראשית רבה, יח א, עמ' 162: "ר' לוי ור' סימון; חד אמר: תשע. וחרנא אמר: עשר. מאן דאמר עשר כרבנין, ומאן דאמר תשע, הדין 'הב' דהכא לית הוא חופה? אתמהא! ר' אחא בר חנינא אמר: עשה כתלים שלזהב ותיקירות שלאבנים טובות ומרגליות". היינו, כותלי החופות שעשה הקב"ה לאדם הראשון היו של זהב, וגגיהן של אבנים טובות.

[ב] בראשית רבה, כח ו, עמ' 265: "[משל] למלך שהיה משיא בנו ועשה לו חופה, סיידה וכיירה וציירה. כעס המלך על בנו והרגו, נכנס בחופה התחיל לשבר בקנים ומכפיע בחיצאות ומקרע בליות"³⁰⁷. היינו, המלך שבר את הקנים המעמידים את החופה, הפקיע את המחיצות ('חיצאות') וקרע את הווילונות ('בליות') של החופה³⁰⁸. הוה אומר: בחופה יש מחיצות וווילונות, שכנראה גם כן משמשים כמחיצות.

[ג] דברים רבה, א י: "למה הדבר דומה, לכלה שהיתה עומדת בתוך חופתה ונתפחמו ידיה, אם מקנחת היא אותם בכותל - הכותל מתפחם וידיה אין מתנקות; ואם בפסיפס - הפסיפס מתפחם וידיה אין מתנקות; ואם מקנחת היא בשערה - שערה מתנאה וידיה מתנקות". שוב ברור, שהחופה היא בעלת כתלים.

כיוצא בזה משתמע ממקורות חז"ל נוספים³⁰⁹. ולא זו בלבד אלא, שכמה וכמה מאמרי חז"ל מלמדים, שהחופה היא "מקום הסתרת הכלה עם החתן"³¹⁰, בה נתייחדו החתן והכלה ושם קיים החתן את חובתו³¹¹, ובהכרח אפוא שהחופה היתה

305 כן בפירוש רד"ק, יואל שם: "יצא חתן מחדרו וכלה מחופתה", אפילו החתן שהיה לו לשמוח עם אשתו יצא מחדרו, וכן הכלה תצא מבית חופתה, והוא החדר שזכר".

306 שתי ההופעות המקראיות הנוספות של 'חופה' אין בהן כדי להכריע בהבנת המונח: "והוא קחתן יצא מקפתו" (תהלים יט ו); "כי על כל קבוד חפה" (ישעיה ד ה).

307 בסגנון קצת שונה במדרש תהלים, עט ג, עמ' 360: "משל למלך, שהיה לו בן והיה קשה, ולא היה שומע לו. מה עשה המלך, כיון שנתמלא חימה, נכנס לחופתו של בנו, והיה מחתך ומקרע ומשליך את הוילאות עד שנקרעו כולם והשליכן. אמר המלך: לא יפה עשיתי שקרעתי חופתו של בני...".

308 ראה: פירוש מנחת יהודה לבראשית רבה שם.

309 ראה: הרב ב"ש המבורגר, 'בית חופה', זכור לאברהם: בענייני נישואין, בעריכת הרב א' ברגר, חולון תשס"ה, עמ' שכ-שכ"ה; ובנוגע למונח 'חופה' שלא במשמעות של חדר, ראה: הרב ב"ש המבורגר, 'חופת טלית', בספרו: שרשי מנהג אשכנז, ג, בני ברק תשס"ב, עמ' 428-432.

310 ר' דוד קמחי (רד"ק), ספר השרשים, ערך 'חפה', ברלין תר"ו, עמ' רכד.

311 ראה על כך: הרב המבורגר, בית חופה (לעיל, הערה 309), עמ' שכ-שכ"ה, ויש להוסיף על מקורותיו כמה נוספים, כמו: (א) בבלי, ברכות כה ס"ב (המוסגר מפירוש רש"י): "רב אחאי איעסק ליה לבריה בי רב יצחק בר שמואל בר מרתא, עייליה לחופה ולא הוה מסתייעא מילתא

מקום צנוע, בעל ארבעה כתלים, גם אם הם נעשו מחומרים ארעיים, כקנים או וילנות.

סיכומו של דבר: בלשון מקרא ובלשון חכמים, 'חופה' היא בעלת תקרה וכתלים, בדומה לחדר, וכך גם בלשונם של הפייטנים³¹². ואם כי ניתן למצוא אצל הפייטנים, לעתים רחוקות, 'חופה' בהוראה של גג ותקרה בלבד, אין להשליך זאת על הכלל, כי באותם מקומות הגדירו הפייטנים באופן חריג את הכתלים כטפלים לגג, שכן מחיצות החופה נעשות אנב פריסת הגג, ששולי הגג יורדים מטה ויוצרים את הכתלים, ולכן התירו לעצמם הפייטנים – באופן נדיר – לנקוט 'חופה' במשמע של גג בלבד. אך ברור, שאין מקום להבנה המקובלת היום, ש'חופה' הוא גג ומכסה בלבד. זו הבנה מוטעית, שכנראה נובעת מהמנהג האשכנזי המאוחר יחסית, להעמיד לנישואין 'חופת כלונסאות', יריעה הנפרסת על ארבע כלונסאות בלא ששולי היריעה יורדים כלפי מטה עד הקרקע³¹³.

[דנישואין, שלא היה יכול לבעול]". (ב) בבלי, כתובות ד ע"א: "הרי שהיה פתו אפוי וטבחו טבוח ויינו מזוג, ונתן מים על גבי בשר, ומת אביו של חתן או אמה של כלה, מכניסין את המת לחדר ואת החתן ואת הכלה לחופה, ובוכל בעילת מצוה ופורש, ונוהג שבעת ימי המשתה...". (ג) שם נו ע"א: "בעי רבין: נכנסה לחופה ולא נבעלה, מהו?..." משמע, שבדרך כלל, מקום הזיווג היה בחופה. (ד) תנחומא, כי תשא, ב: "היה מתאוה לראות עצמו בתוך חופתו, לפי שאין לו יום בעולם חביב ממנו, שהוא שמח עם אשתו. מה עשה, הוציא הוצאות הרבה, הציע חופתו, בא להזקק עמה, אמרה לו: כשושנה אדומה ראיתי. פירש הימנה, זה הופך פניו לכאן וזה הופכת פניה לכאן...". (ה) מדרש תהלים, יט יב, עמ' 170: "והוא כחתן יוצא מחופתו" (תהלים יט ו), מה חתן זה נכנס טהור ויוצא טמא, כך השמש נכנס טהור ויוצא טמא". היינו, החתן יוצא טמא מחופתו. (ו) מסכת כלה, א טז, מהדורת מ' היגר, ניו יורק תרצו, עמ' 148: "אמרה לו: כשנכנסתי לחופה, נדה הייתי, ופירש ממני בעלי ובה עלי שושביני, והיה לי בן זה, נמצא התינוק ממזר וכן הנדה". דוגמא נאה לכך בקדושתא לסוכות 'בסוכה אשען', לר' יהושע הכהן (המחצית השנייה של המאה השביעית):

בְּסוּכָה יִצְיֵאת נֹחַ חוּפָה

הִיָּתָה בְּשִׁבְעָה עֲנָנִים מִחוּפָה

(פיוטים לר' יהושע הכהן, עמ' 79).

ביאור: **בסוכה יציאת נוח חופה**: ביציאה ממצרים ('נוף'; על-פי ישעיה יט יג) היו ישראל מסוככים בחופה וסוכה, **משבעה עננים**.

כלומר, שבעת העננים יצרו 'חופה' אחת, משמע, 'חופה' היא כוז שיש לה גם ארבע דפנות.

דוגמא נוספת בקדושתא לחנוכה (שראשה קטוע) לר' אלעזר בירבי קליר:

חֻפָּה עַל כָּל כְּבוֹד גִּלְעָד [ו] קָשָׁן

חֲתוּלֹת שָׁבַע קָאז לְהַלְבִּישָׁן

(פיוטי הקלירי לחנוכה, עמ' 94).

כלומר, לעתיד לבוא תהיה חופה על כל ארץ ישראל ('גלעד ובשן' הם מוטגימיה לארץ ישראל), וחופה זו תהיה משבעה עננים, כדוגמת שבעה העננים שחפפו אותם בצאתם ממצרים ('כאז להלבישן'). היינו, שבעה עננים יוצרים חופה אחת.

על מנהג מאוחר זה, המתועד בפולין מזמנו של ר' משה איסרליש (רמ"א), ראה: הרב ב"ש המבורגר, 'יריעה על גבי כלונסאות', בספרו: שרשי מנהג אשכנז, ג, בני ברק תשסב, עמ' 487 ואילך.

לסיום אוסיף כהערת אגב, שבאופן חריג משמש 'חופה' גם במשמע: **אחת** מדפנות החופה, היינו, **אחד ממרכיבי החופה**. כן לדבריו של אחד הפייטנים המתאר את **שבעת העננים** שהקיפו את ישראל במדבר **כשבע חופות**³¹⁴, בעוד שלאמיתו של דבר, אותם שבעה עננים יצרו היקף (חופה) אחד בלבד. הוה אומר, ש'חופה' כאן משמעו, **אחד ממרכיבי החופה**, היינו, אחת מדפנות החופה בלבד! וכן נתפייט בקדושתא 'אמנם שבע חופות' לחנוכה, לר' יהודה (פעל בחוץ לארץ במאה העשירית):

אֲמָנָם שְׁבַע [חֹ]פֹת הַסִּבִּיב אֲבוֹת וְעֲדָרֵיהֶם
מוֹל שְׁבַעַה כּוֹכָבִים וְשְׁבַעַה נְרוֹת בְּמִנּוֹרַת סְדָרֵיהֶם
בְּתַחֲלִילָה חֹפֶה רִאשׁוֹנָה מוֹל חֲמָה וְנֶר רִאשׁוֹן וְסִידוּרֵיהֶם
וְיִסַּע עֲמוּד הָעֵנָן מְפִינֵיהֶם וְיַעֲמֵד מֵאַחֲרֵיהֶם³¹⁵.

ביאור: 1 **אמנם**: אכן, באמת. וזו מילת מילוי. **שבע חופות**: שבעה עננים שיצרו צורת חופה. **הסביב**: סובב, הקיף. **אבות**: את אבותינו, יוצאי מצרים, בלכתם במדבר. **ועדריהם**: ומשפחתם. | 2 **מול**: כנגד. **ושבעה נרות במנורת סדריהם**: ושבעת הנרות הסדורים במנורת המקדש. | 3 **חופה ראשונה**: הענן הראשון. | 4 **ויסע עמוד הענן מפניהם ויעמד מאחריהם**: שמות יד יט.

לדברי הפייטן, 'שבע חופות'³¹⁶ שהקיפו את ישראל בהיותם במדבר הם כנגד שבעת הכוכבים ושבעת נרות המנורה, והוא משווה בפרוטרוט כל אחת מן ה'חופות' לכוכבו

314 על שבעת העננים שהקיפו את ישראל בהיותם במדבר, ראה מכילתא דר' ישמעאל, בשלח, מסכתא דויהי, פתיחתא, עמ' 81: "נמצאת אומר שבעה עננים הם... ארבעה - מארבע רוחותיהם, אחד - למעלה, ואחד - למטה, אחד - שהיה מהלך לפניהם, כל הנמוך מגביהו וכל הגבוה משפילו... והיה מכה נחשים ועקרבם מכבד ומרביץ לפניהם". ועי' שם, בהערה לשו' 10, למקבילות הדרשה.

315 הקדושתא נדפסה ב: W.J. Van-Bekkum, *Hebrew Poetry from Late Antiquity: Liturgical Poems of Yehudah Critical Edition with Introduction and Commentary*, Brill 1998, p. 124, והובאה כאן בהשוואה להתקנתה ב'מאגרים'. לזמנו ומקומו של הפייטן, ראה: אליצור, חידושים בחקר השירה, עמ' 190; הנ"ל, סוד משלשי קודש, עמ' 37 הערה 158. אליצור מבחינה בין שני פייטנים החותמים 'הודה' שפיוטיהם נדפסו בידי ון'יקום (בספרו הנוכח, ובעבודתו שקדמה לספרו, שנרשמה לעיל, הערה 262), שייחס את כולם למחבר אחד: הראשון, פייטן ארצישראלי מהתקופה הקלאסית (ממנו הבאתי כמה פעמים במחקרי הנוכחי, עי' לעיל, ליד הערות 231, 262), והשני - בן חוץ לארץ שפעל כמה מאות שפעל כמה מאות שנים מאוחר יותר, במאה העשירית, והפיוט הנוכחי הוא ממנו, כפי שמעידים סימני האיתור שיש בו (מחרוזות מרובעות עם סיומות מקראיות, מניין הפריטים הנספרים לאורך הפיוט ועוד).

316 אם כי תיבת 'חופות' קטועה חלקית בכתב-היד, ששרדו ממנה רק אותיות 'פות' ואות 'פ' קריאתה מסופקת, ברור שיש להשלים כהצעת המהדיר: '[חן]פות', ולא באופן אחר (למשל: '[חן]מות!'), כי בהמשך הפיוט מונה הפייטן את שבעת העננים בנפרד (כדי להקביל כל אחד מהם לכוכבו ולנרו) באופן כזה: 'חופה ראשונה', 'חופה שניה', '[חופה שלישית]', 'חופה רביעית', וכן הלאה.

ונרו: 'חופה ראשונה' מול 'חמה' והנר הראשון; 'חופה שנייה' מול כוכב אחר והנר השני, וכן הלאה³¹⁷. וכל זאת למרות העובדה, שלא כל אחד ואחד משבעת ענני הכבוד נעשה כחופה שהקיפה וחופפה את ישראל אלא **כולם יחד** נעשו כחופה!

נספח ה: שבע חופות הצדיקים כחלק ממאורעות אחרית הימים

בגופו של מאמר כתבתי³¹⁸, שכמה פייטנים קדומים הזכירו את שבע החופות שעתידים הצדיקים לקבל בשכרם בכלל ענייני אחרית הימים. ובכן, כן עולה מכל הפיוטים הקדומים שהבאתי להלן, נספח ו, כפי שיראה המעיין בהם, ועליהם יש להוסיף את הפיוטים הבאים:

[א] קדושתא לסוכות 'בסוכה אשען', לר' יהושע הכהן (המחצית השנייה של המאה השביעית):

בְּסוּכָה יִצְיֵאת נֹחַ חוּפָה
הִיתָה בְּשִׁבְעָה עֲנָנִים מְחוּפָה
בְּלוּלָב וְסוּכָה שְׁבַעָה כֵּן תִּתִּיפָה
עֲתִידָה לְ[שִׁבְעָה] חוּפּוֹת כְּבוֹד חוּפָה³¹⁹.

ביאור: 1-2 בסוכה יציאת נוח חופה / היתה בשבעה עננים מחופה: בזמן שכנסת ישראל יצאה ממצרים ('נוף', על-פי ישעיה יט יג) סוכו (בסוכה) עליה כחופה שבעת ענני כבוד. | 3 בלולב וסוכה שבעה כן תתייפה: כן בזמן הזה תתייפה בארבעת המינים ('בלולב') ובישיבת הסוכה שבעה ימים. | 4 עתידה לשבע חופות כבוד חופה: לעתיד לבוא תתכבד בשבע חופות.

[ב] ברכת מזון מפויטת לסוכות '...[ע]י בפרשון', לפייטן לא ידוע:

בְּשִׁבְעָה סֻכּוֹת יִסְתּוּ[כְּכוּ הַמּוֹנִי]
אֶרְבָּעָה מִיָּנִים לְדָר בְּמַעוֹנֵי³²⁰.

ביאור: 1 בשבע סוכות: שבע החופות שיקבלו הצדיקים בשכרם. יסתוככו המוני: המוני ישראל. והמוסגר הוא השלמות המהדיר. | 2 ארבעה מינים: יקיימו את מצות ארבעת המינים. לדר במעונו: להקב"ה, השוכן במעונו, בבית המקדש.

317 ראה במהדורת ון-בקום לקדושתא (לעיל, הערה 315). ואע"פ שחלק מהקדושתא קטוע, אין ספק בתבניתן של ההקבלות.

318 לעיל, ליד הערה 155.

319 פיוטים לר' יהושע הכהן, עמ' 79-80. את ההשלמה "ל[שבע]" הציעה המהדירה (שם, עמ' 85, ביאור לטור 12), והיא מסתברת, שכן הטור מוביל לשרשרת פסוקים שהראשון שבהם הוא: "וּבְרָא יי עַל כָּל מְכוּן הָרַ צִיּוֹן...", הנדרש כאמור לעניינן של שבע חופות אלו, ולפי השלמה זו, הטור הנוכחי ממשיך את הטורים הקודמים החוזרים על ענייני שבעה.

320 שמידמן, ברכות מזון מפויטות, עמ' 478.

[ג] פיוט 'נא שבע סוכות' מקדושתא לסוכות 'וארץ ארעיל בפצח', לר' שלמה סולימן אלסנג'ארי:

נא שבע סוכות תחיש כאור צהרים
קול שבעה עננים כהקפתה ליוצאי מצרים³²¹.

ביאור: 1 נא: בבקשה. שבע סוכות: שבע חופות שעתידיים הצדיקים לקבל בשכרם. תחיש: תמהר להביאן. כאור צהרים: כנראה: נראה חופות אלו בבירור כאור הצהרים. | 2 קול: כנראה: כפי שצוית בקולך. שבעה עננים כהקפתה ליוצאי מצרים: ששבעה ענני כבוד יקיפו את ישראל בצאתם ממצרים.

[ד] סילוק 'את מי נועצת' מקדושתא 'אורות שנים' לשבת חנוכה, לר' ישועה ב"ר יוסף הכהן:

טובות תבשרנה במרבית שלומים
חופות שבע תקומם כניאומים³²².

ביאור: 1 טובות תבשרנה: את כנסת ישראל. במרבית שלומים: בשלום רב. | 2 חופות שבע: שהצדיקים עתידיים לקבל בשכרם. תקומם: תקים. כניאומים: כפי שהבטת.

[ה] נוסח ראשוני של סילוק 'את מי נועצת', הנזכר:

ראשם לפאר כחתן וככלה בקישורים מרקמים
שבנע [חופות תתלה בטורי אבן מיוחדים מוח] [...] ³²³.

ביאור: 1 ראשם: של ישראל. לפאר: לקשט. בקישורים: בגדי נוי. השווה: ישעיה ג כ. | 2 תתלה: כנראה: תרים בגובה האויר. בטורי אבן מיוחדים: עם שורות אבן מחודשות ונאות, והכוונה לאבנים טובות ומרגליות; השווה לעיל, ליד הערה 170.

בכל פיוטים אלו, וגם בפיוטים שיובאו להלן, נספח ו, נזכרו שבע החופות כחלק מבקשת הגאולה העתידה וכחלק ממאורעות אחרית הימים, שיבת העם לארצו, בניינה המחודש של ירושלים והשבת סדר העבודה לבית המקדש³²⁴.

321 קדושתאותיו של רש"ס אלסנג'ארי, ב, עמ' 288.

322 ש' אליצור וט' בארי, 'פיוטי ר' ישועה בירבי יוסף הכהן השופט', קבץ על יד, סדרה חדשה, ספר כב (לב), תשעד, עמ' 38. פייטן זה פעל במצרים באמצע המאה האחת-עשרה, ראה שם, עמ' 3-4.

323 אליצור-בארי, 'פיוטי ר' ישועה בירבי יוסף (לעיל, הערה 322), עמ' 14. קטע זה הוא מתוך נוסח ראשוני של הסילוק 'את מי נועצת'; ראה שם, עמ' 14-15.

324 אזכורי שבע החופות בפיוטים שהובאו בשני נספחים אלו (הנוכחי וזה שלאחריו) מתייחסים לחופות שעתידיים הצדיקים לקבל בשכרם, כי אזכורים אלו מתארים את שבע החופות כדבר הנוגע לכל ישראל. ואם כי ניתן לטעון, שמקצת הפיוטים נתכוונו לשבע חופותיו של המשיח, ש"מיד הקב"ה עושה לו למשיח שבע חופות של אבנים טובות ומרגליות" (פסיקתא רבתי, פיסקא לו, דף קסג ע"א; צוטט במלואו לעיל, הערה 152), ובמיוחד אם הפיוט מתאר את שבע החופות כעשויות מאבנים טובות ומרגליות (עי' להלן, ליד הערה 323 ובה), אין טיעון זה אפשרי אלא כלפי הפיוטים המאוחרים (שכן פיסקא לו היא מהשכבה המאוחרת של פסיקתא רבתי, מסביבות המאה התשיעית; עי' לעיל, הערה 152), ואינו משפיע על התמונה הכללית העולה מן הפייטנות.

לסיום אוסיף, שבפיוט 'אדיק בבעו' לתשעה באב, פיוט ארמי קדום למדי, מבקש הפייטן על חופותיה של ירושלים העתידית, בהשמטת שני הפרטים החשובים לנו - סך החופות (שבע) ועבור מי הן נועדו (הצדיקים), אך בכל זאת, למען שלמות העניין אצטט:

אֲדִיק בְּבֵעוּ עַל צִיּוֹן
בְּרַחֲמֵי תִבְנֵי יְרוּשָׁלַיִם
גְּנוּנֵי תַתְּפֵן בְּצִיּוֹן
דָּרְתָּא דְדוּיד יְרוּשָׁלַיִם
הוֹדָא וְהִדְרָא תִלְבֵּשׁ לְצִיּוֹן
וּתְנַחֵם יְרוּשָׁלַיִם³²⁵.
תרגומו:
השקף נא על ציון
ברחמים תבנה ירושלים
חופות תתקין בציון
חצר דוד ירושלים
הוד והדר תלביש את ציון
ותנחם את ירושלים³²⁶.

עוד אעיר, ובמאמר מוסגר, שהנאמר בפיוט 'קדוש קדוש קדוש קדוש' (הוספה לקדושתא של סוכות, לפייטן בשם יהודה שלא נודעה זהותו, שכנראה פעל במאה העשירית או האחת-עשרה), אינו עניין לא לשבע החופות של שחר הצדיקים ולא עניין לשבע החופות-סוכות-חומות שיחפפו את ירושלים העתידית³²⁷. בהוספה אנונימית זו נתפייט כן:

קְדוֹשׁ קְדוֹשׁ קְדוֹשׁ | קְדוֹשֵׁי בְּשֵׁשׁ סְכוֹת הַנִּיחָה
קְרוֹב יָקָם שְׁבִיעִית בָּהּ לְהַפְצִיחָה
קוֹל שְׁשׁוֹן וְקוֹל שְׁמָחָה³²⁸.

325 שירת בני מערבא: שירים ארמיים של יהודי ארץ ישראל בתקופה הביזנטית, מהדורת י' יהלום ומ' סוקולוף, ירושלים תשנט, עמ' 164.

326 התרגום לעברית על-פי שירת בני מערבא, שם, עמ' 165, בשינויים קלים. מהדירי הפיוט תרגמו את "גנונין" - 'מקדשים', אך באמת התרגום הנכון הוא 'חופות', כפי שהעירו מ' קיסטר ומ' בר-אילן. ראה, בהתאמה: מ' קיסטר, 'שירת בני מערבא: היבטים בעולמה של שירה עלומה', תרביץ, עו (תשסז), עמ' 163 הערה 308; מ' בר-אילן, 'פיוטים ארמיים מארץ ישראל ואחיותם במציאות' (בכתובים), סעיף 25 (מאמר זה כולל דיון לשוני וספרותי, ולעת עתה התפרסם חלקו הספרותי בלבד [ראה: מ' בר-אילן, 'פיוטים ארמיים מארץ ישראל ואחיותם במציאות', מהות, כג (תשסא), עמ' 167-188], בעוד חלקו הלשוני, שעניינו תיקוני לשון ותרגום, נותר בכתובים, והמחבר בטובת עינו מסרו לעיוני).

327 עי' לעיל, פרקים ז-י.

328 פליישר, עיונים באופיים הפרוזודי, עמ' 582, סימן ב.

ע' פלישר שהדפיס את הפיוט, מבאר: "הפיוט מיוסד, כנראה, על מאמר חז"ל בבבא בתרא עה א: 'עתיד הקב"ה לעשות שבע חופות לכל צדיק וצדיק'"³²⁹. אולם לפירוש זה לא מובן מדוע נחלקו שבעת ה'סוכות' לשתי קבוצות ולשני זמנים: "בְּשֵׁשֶׁת סֻכּוֹת" בלשון עבר, ו"יָקָם שְׁבִיעִית בָּהּ" בלשון עתיד. לפיכך נראה, שבאמת נתכוון הפייטן לשבעת בתי המקדש, ששה שהיו בעבר והשביעי העתיד להיבנות³³⁰.

נספח ו: שבע חופות של שחר הצדיקים בירושלים

בבבלי, בבא בתרא עה ע"א: "אמר רבה אמר ר' יוחנן: עתיד הקב"ה לעשות שבע חופות לכל צדיק וצדיק, שנאמר (ישעיה ד ה): 'וּבָרָא יי' עַל כָּל מְכוֹן הָרַ צִיּוֹן וְעַל מִקְרָאָהּ, עֲנֵן יוֹמָם, וְעֶשֶׂן וְנִגְהַ אֵשׁ לְהִבָּה לְיִלָּה'". והערתי בגופו של מאמר³³¹, שמהסתמכות המאמר על המקרא: "וּבָרָא יי' עַל כָּל מְכוֹן הָרַ צִיּוֹן וְעַל מִקְרָאָהּ..."³³², המדבר על בית המקדש וירושלים שלאחרית הימים, משתמע, ששם תהיינה אותן שבע חופות, כפי שגם נראה מכמה פיוטים קדומים. בגופו של מאמר לא היה בידי להביא את אותם פיוטים, מפני קוצר המצע, ואבוא כאן להתמים ולהשלים את הדברים³³².

הפייטנים בדבריהם שיובאו כאן, כורכים את שבע החופות – שלפעמים נתכנו בכינויים שונים: 'אהלים', 'עננים', 'מעטה' ועוד – בכינונה ובניינה של ירושלים העתידית ובהקמתו המחודשת של בית המקדש, עד שההקשר של דבריהם מלמד, ששם, בירושלים המתחדשת, יעמדו שבע החופות של שחר הצדיקים. וכדי להציג את ההקשר הרחב של דברי הפייטנים הבאתי לפעמים את דבריהם שלא בצמצום.

והנה גופם של פיוטים, שנסדרו כרונולוגית, עד כמה שניתן היה לדקדק:

[א] פיוט 'אוי סוכת דוד' (מקדושתא 'ארחץ בנקיון כפות'), לר' אלעזר בירבי קליר:

טָסִים וְעֵשִׂים בְּקָצוֹת יִקְרֶיהָ

נִסְכָּכִים בְּשֶׁבַע קְרֹא מִקְרָאֶיהָ

יֹאגְדוּ מִמֶּרְחֵק כָּל קְרֹאֶיהָ

כְּתוּרִים לְמִכּוֹן הָרַ צִיּוֹן וּמִקְרָאֶיהָ³³³.

ביאור: תיאור התכנסות הצדיקים לירושלים לעתיד לבוא. | 1 טסים ועשים בקצות

329 פלישר, שם, ביאור לסימן ב.

330 ראה על כך: מאמרי 'ששה סוכות והסוכה השביעית' (בכתבים).

331 לעיל, ליד הערה 154.

332 לא הבאתי פיוטים המאוחרים לרב סעדיה גאון, שגם בהם נזכר העניין כמה פעמים, כמו פיוט התרגום 'אקדמות מילין ושריות שותא', לר' מאיר ב"ר יצחק ש"צ בוורמייא (מחזור שבועות, עמ' 391-392).

333 פיוטי הקלירי לסוכות, קדושתא 'ארחץ בנקיון כפות', פיוט ג, טורים 65-68; מחזור סוכות, עמ' 116.

יקריה: צדיקי ישראל ('יקריה') ממהרים ('טסים ועשים') מקצות הארץ לשוב לירושלים. | 2 **נסככים בשבע קרוא מקראיה:** הצדיקים הנאספים אליה ('קרוא מקראיה') יסתככו בשבע חופות. | 3 **יואגזו ממרחק:** ייקבצו ממרחקים ויהיו לאגודה אחת. **כל קרואיה:** כל הצדיקים, המזומנים לעלות לירושלים. | 4 **כתורים:** כשהם עטורים בפאר, הם יעלו **למכון הר ציון ומקראיה:** לירושלים ולמקדש, והוא על-פי ישעיה ד ה.

[ב] סילוק 'כי אקח מועד' (מקדושתא הנוכרת), 'לר' אלעזר בירבי קליר:

פי אקח מועד

לבוא לקץ ולמועד

כמאז לדבר מאהל מועד

לישב בהר מועד

בירכתי צפון קרית מועד

5

קדושים בתוכה לוועד

למועד מועדים ויחצי מועד

להתהלך בתוכם ולהינעד

להשיכם באהלים כימי מועד³³⁴.

ביאור: הבטחת הקב"ה לכנסת ישראל להביא את הגאולה. 1 **אקח מועד:** אקבע זמן. | 2 **לבוא:** להתגלות ולגאול את ישראל. **לקץ ולמועד:** לזמן הגאולה. | 3 **כמאז לדבר מאהל מועד:** כפי שבעבר התגליתי ודברתי באהל מועד למושה. | 4 **לישב בהר מועד:** להשיב את השכינה לירושלים ולמקדש. | 5 **בירכתי צפון קרית מועד:** כינויים לירושלים ולבית המקדש. | 6 **קדושים:** את ישראל. **לוועד:** לכנס. | 7 **למועד מועדים וחצי מועד:** לזמן הגאולה; על-פי דניאל יב ז. | 8 **להתהלך בתוכם:** על-פי ויקרא כו יב: "והתהלכתי בתוכם..." ומדרשו בספרא, בחוקותי, פרשה א, פרק ג (ג), דף קיא רע"ב: "עתיד הקב"ה מטייל עם הצדיקים בגן עדן לעתיד לבוא". **ולהינעד:** להתגלות ולהיות עם ישראל. | 9 **להשיכם באהלים:** הם שבע חופות הצדיקים. **כימי מועד:** כפי שישראל ישבו בסוכות בימי החג. ולשון הטור על-פי הושע יב י.

[ג] יוצר 'אאמירך אדון מיוחד', 'לר' חדותא בירבי אברהם (איטליה; המאה התשיעית):

תסוככינו בה בכנוי כמו רמים

תשכנו שם לעולם

ונהלך לילות וימים

תשובנו בחפז בית מקדשך

תעלסנו בשבע ספות מקדשך

5

וכאופני מעלה נקדישך³³⁵.

334 פיוטי הקלידי לסוכות, קדושתא 'ארחץ בניקיון כפות', פיוט ה, טורים 196-204; מחזור סוכות, עמ' 126.

ביאור: 1 **תסוככינו:** תסך ותגן עלינו. **בה:** בבית המקדש. **בבנוי כמו רמים:** כינוי לבית המקדש, על-פי תהלים עח סט: "יִבְנֶן כְּמוֹ רָמִים מִקְדָּשׁוֹ". | 4 **תשובנינו:** תנהלנו במנוחה וברוגע. **בחופות בית מקדשך:** בחופות-סוכות (הנזכרות בטור הבא) שתהיינה בבית המקדש. | 5 **תעלסינו:** תשמחנו. **בשבע סכות:** שבע החופות שיקבלו הצדיקים בשכרם. **מקדשך:** שתהיינה בבית המקדש ובירושלים. | 6 **וכאופני מעלה:** וכמלאכי השמים.

[ד] שם, המשכו של היוצר:

אֲמַצִּינוּ מַעְדִּינָה / וְרַעֲינוּ בְשִׁמְנָה
בְּיַד שְׁבַעָה וּשְׁמוֹנָה / תְּשׁוּכְכִינוּ בְּשִׁבְעַת סָכוֹת³³⁶.

ביאור: 1 **אמצינו:** חזקנו. **מעדינה:** כינוי לאדום, על-פי ישעיה מז ח. **בשמנה:** בארץ ישראל, על-פי נחמיה ט לה. | 2 **שבעה ושמונה:** על-פי מיכה ה ד: "וְהִקְמוֹנוּ עָלֵינוּ שִׁבְעָה רוּעִים וּשְׁמוֹנָה נְסִיכֵי אָדָם". **תשוככינו:** תסוכך ותגן עלינו. **בשבע סוכות:** בשבע סוכות-חופות שיקבלו הצדיקים בשכרם.

[ה] ברכת מזון מפויטת לנישואין ' [...] בעתיר כעת לטובה', לפייטן לא ידוע:

פָּאָר אֹם נוֹשְׁעָה
צִהְלִם בְּעֲנָנִים שְׁבַעָה
קוֹמֶם וְרָנָן בֵּית מַ[וּשָׁ]עָה
שְׁמֶרֶם תְּמַכֶּם רָצֶם בְּרָכֶם ב[...]³³⁷.

ביאור: 1 **פאר:** תפאר, תרומם. **אום נושעה:** כינוי לישראל, על-פי דברים לג כט. | 2 **צהלם:** תשמח אותם. **בעננים שבעה:** הם כנראה שבע החופות שיקבלו הצדיקים בשכרם. | 3 **קומם:** תקים, תבנה מחדש. **בית מושעה:** בית ישועתם, והכוונה לבית המקדש.

[ו] יוצר (שראשו קטוע) לפרשת בחוקתי, לרב סעדיה גאון:

יִזְיִם אֲבִיהֶן לְעֶלְצִם / שְׁלוֹשׁ [מֵאוֹת] וְאַרְבָּעִים וְשְׁלוֹשׁ לְהַעֲרִיצִם
לְהַכְהוֹת חֲמָה אֲמָרְצִם / בְּדִבְרֵי, וְשֵׁם אֲרָצִם
חֲסִידֵי קִבְּץ אֲקִבְצִם / בְּשִׁבְעַת מַעֲטֵי אֲשִׁבְצִם
אֲנִי אֲרַעָה צִאֲנִי וְאֲנִי אֲרַבִּיצִם³³⁸.

ביאור: דברי הקב"ה לישראל. 1 **זיזים:** מראה פניהם של ישראל. ראה: זולאי, עיוני לשון, עמ' 478. **לעלצם:** לשמחם. השווה ספרי, דברים, פיסקא י, עמ' 18: "לשבע שמחות פניהם של צדיקים דומים לעתיד לבוא: לחמה, ללבנה, לרקיע, ולכוכבים, ולברקים, לשושנים ולמנורת בית המקדש". **שלוש מאות וארבעים ושלוש:** אורם

335 זולאי, פיוטים חדשים, עמ' 270.

336 זולאי, פיוטים חדשים, עמ' 271.

337 שמידמן, ברכות מזון מפויטות, עמ' 665.

338 ' טובי רב סעדיה גאון: מהדורה מדעית (של היוצרות) ומבוא כללי ליצירתו, ב, ע"ד, ירושלים תשמ, עמ' 55.

של הצדיקים יהיה כפול 343 מאור החמה. ועי' ביאורו של טובי (לעיל, הערה 338), עמ' 180, למקור העניין. **להעריצם:** לחזקם. | 2 **להכהות חמה:** יופיים והבהקת פניהם יכה את אור החמה. **אמרצם:** אגיעם, אביאם אל. **בדברי:** בבית המקדש. **ושם ארצם:** על-פי יחזקאל כ מ: "כִּי בְהָר קָדְשִׁי, בְּהָר מְרוֹם יִשְׂרָאֵל, נָאִם אֲדֹנִי יְיָ, שָׁם יַעֲבֹדְנִי כָּל בֵּית יִשְׂרָאֵל כְּלָה בְּאֶרֶץ, שָׁם אֶרְצֵם..." | 3 **חסידי:** ישראל. **בשבעת מעטי אשביצם:** בשבעת כיסויי אקשט אותם. | 4 **אני ארעה צאני ואני ארביצם:** יחזקאל לד טו.

כל הפיוטים שצוטטו כאן, כורכים את שבע חופות הצדיקים בבניינה של ירושלים העתידית³³⁹, משמע, ששם הן תהיינה ושם יתעדנו בהן הצדיקים. אכן, למדרשים **ארצישראליים** מובהקים, כל צדיק יקבל בשכרו **חופה אחת** בלבד: "עתיד הקב"ה לעשות לכל צדיק וצדיק **חופה** מענני כבוד"³⁴⁰; "כל אחד ואחד מן הצדיקים יש לו **חופה** בפני עצמו"³⁴¹, ולכל היותר: "**חופות**"³⁴², בלא לפרש שמדובר **בשבע חופות**, שסכום זה נזכר רק בתלמוד **הבבלי** ובשני מדרשים מאוחרים ששאבו ממנו³⁴³, שלא היו מוכרים – באופן ישיר, לכל הפחות – לפייטני ארץ ישראל הקדומים³⁴⁴. מסתבר אפוא, שמסורת שבע חופות הצדיקים היתה מצויה גם במקור ארצישראלי שאבד³⁴⁵, ומשם הכירוה הפייטנים הארצישראליים הקדומים והזכירוה ביצירותיהם³⁴⁶.

339 לאור חשיבות הדבר (השווה להלן בסמוך, ליד הערות 345-346), אצטט כאן מדברי פייטן קלאסי נוסף שהזכיר את שבע החופות שעתידים הצדיקים לקבל, הגם שלא קישר אותן לירושלים העתידית. כן מפיט ר' פינחס הכהן בשבעת טל (הקטועה בראשה): "נועם ברכת שלומי יַעֲטֹר לְבֹדֵי שְׁבַע חֻפּוֹת" (פיוט ר' פינחס הכהן, עמ' 283). כלומר: הקב"ה יעטר את 'נועם ברכת שלומי' לצדיקים נוחלי ('זבדי') שבע חופות.

340 תנחומא, פינחס, יד. ומשם למדרש המאוחר, במדבר רבה, כא כב.

341 תנ"ב, צו, טז (תנחומא, צו, יב).

342 עי' ויקרא רבה, כה ב, עמ' תקע: "עתיד הקב"ה לעשות **צל וחופות** לבעלי המצות אצל בני תורה בגן עדן". אך יש עדי נוסח: "צל (ו) **חופה**" (עי' שם, שינויי נוסחאות לשו' 1). ראה גם פסיקתא רבתי, פסיקא לא, דף קמה ע"א: "לעתיד לבא עתיד הקב"ה לעשות **אהלי חופות** של כבוד לצדיקים כל אחד ואחד לפי כבודו".

343 הם מדרש 'חופת אליהו' ו'פרק משיח'. עי' לעיל בגופו של מאמר, פרק ח, בתחילתו.

344 לעת עתה לא הוכח שפייטני ארץ ישראל הקלאסיים הכירו את התלמוד הבבלי. לכל היותר הם הזכירו מסורות המתועדות בבבלי שמקורן עשוי להיות ארץ ישראל. ראה על כך: ר"ש ליברמן, 'חזונות יניי', סיני, ד (תרצט), עמ' רמג; צ"מ רבינוביץ, הלכה ואגדה בפיוט יניי, תל-אביב תשכ"ה, עמ' 23-28; הכהן, אימנתה תעל לנמהרים, עמ' 14-16.

345 תן לבך, שבעל השמועה בתלמוד הבבלי הוא ר' יוחנן, מגדולי אמוראי ארץ ישראל.

346 כוונתי לר' אלעזר בירבי קליר, בפיוט 'אוי סוכת דוד הנופלת' (לעיל, ליד הערה 333), ור' יהושע הכהן, בקדושתא לסוכות 'בסוכה אשען' (לעיל, ליד הערה 319). על שימושם של פייטנים ארצישראליים בחומרים מדרשיים ארצישראליים שנשתמרו לפנינו רק במקורות בבליים, כותבת ש' אליצור: "פיוט הקלירי לראש השנה, כיתר פיוטיו, נשענים על מקורות מקראיים ועל מדרשי חז"ל... בין מקורות חז"ל המתפייטים לפנינו בולטים המשנה, התוספתא, הירושלמי ומדרשי אגדה ארץ ישראלים קדומים... לעתים אנו מוצאים מסורות מדרשיות המופיעות

נספח ז: אזכורים פייטנים נוספים לאגדת התרוממותה של ירושלים

בגופו של מאמר ציטטתי את דברי המדרש: "עתידיה ירושלים להיות רמה ועולה, עד שתהא מגעת לכסא הכבוד"³⁴⁷, והערתי שאגדה זו נזכרה בקרב הפייטנים והבאתי כדוגמא ארבעה קטעים מיצירותיו של ר' אלעזר בירבי קליר.

אכן, ר' אלעזר בירבי קליר הזכיר אגדה זו פעמים נוספות, ולא רק הוא אלא גם פייטנים קדומים ומאוחרים לו. אכנס אפוא כאן את יתר דברי הפייטנים שלא הובאו בגופו של מאמר, ככל אשר מצאתי, להשלים את היריעה.

כמעט כל הפיוטים שיצוטטו כאן הזכירו, שירושלים עתידה להתרומם "למעלה למעלה", "עד מרומים", "לענני רומה", וכיוצא בזה בסגנונות דומים, בלא להדגיש שהיא תתרום "עד שתהא מגעת לכסא הכבוד", אך אין ספק שזו כוונתם. והנה לשון הפיוטים, שהובאו כסדרם הכרונולוגי, עד כמה שהתאפשר:

[א] פיוט 'אבן אשר קראתה' מקדושתא 'אברתך עלינו תחופך' למשמר חופה, לר' הדותהו (ארץ ישראל, המאה הששית):

טבור טבעה טסה טטף לטופפה
ילכו לאורה יבואו לנרה יפי יפיה
פתרה כוננה לארבע תהא כתפה
למעלה למעלה, לארץ ולרחב, טל לה [ניפה]
מיקבי המלך ועד ים אחרון מרחיפה
נטויות חומותיה ובעננים מניפה³⁴⁸.

5

ביאור: כל הקטע מתאר את תפארתה וגדולתה של ירושלים לעתיד לבוא. 1 **טבור טבעה**: הקב"ה 'טבע' (קבע) את ירושלים בטבור הארץ. השווה: תנ"כ, קדושים, י. **טכסה**: קישטה. **טטף**: טוטפת, וכאן במובן של תכשיט. **לטופפה**: כדי לעטר אותה. | 2 **ילכו לאורה יבואו לנרה**: עליפי ישעיה ס ג: "והלכו גוים לאורך, ומלכים לנגה ורחף". **יפי יפיה**: מיופיה של ירושלים. | 3 **כתרה**: לשון כתר, כלומר, תפאר אותה, את ירושלים. **כוננה**: תייסד ותבנה אותה. **לארבע תהא כתפה**: לארבע רוחות השמים תהיה ותתפרס. ו'כתפה' הוא לשון צד, רוח, עי' מל"א ז לט. | 4 **למעלה למעלה**: ירושלים תתרום למעלה, לרקיע. **לאורך ולרחב**: ותתפרס לאורכה ולרוחבה של ארץ ישראל. **טל להניפה**: להוריד עליה טל (להניפה) הוא לשון הורדה, עליפי תהלים סח י, והוא סמל לברכה ושפע. השווה גם תהלים קלג ג: "קטל חרמון שירד על הררי ציון". | 5 **מיקבי המלך**: כינוי לאוקיינוס; עי' זכריה יד י. **ים אחרון**: הים המערבי, עי' שם, פסוק ח. **מרחיפה**: מתרחבת. כלומר, ירושלים

לפנינו בשכבות מאוחרות יותר של המדרשים או בתלמוד הבבלי. מסתבר שאף אלו מסורות ארץ ישראליות קדומות, ורק במקרה הן לא שרדו אלא בבבלי או במדרשים המאוחרים" (רבי אלעזר בירבי קליר: פיוטים לראש השנה, מהדורת ש' אליצור ומ' רנד, ירושלים תשעד, מבוא, עמ' 144).

347 פסיקתא דר"ב; עי' לעיל, ליד הערה 185.

348 קדושתאות הדותהו, עמ' 200.

תתרחב באופן מופלג. והוא על-פי פסיקתא דר"כ, כ ז, עמ' 317-318 (צוטט יותר בשלמות לעיל, ליד הערה 185): "עתידה ירושלים להיות מתרחבת ועולה, והגליות באות ונינוחות תחתיה... הרי לאורך, לרוחב מנין? 'ממגדל חננאל עד יקב' הַמֶּלֶךְ' (זכריה יד י). ר' ברכיה אמר: עד אוקיינוס... הרי לאורך ולרוחב". | 6 **נטויות חומותיה:** בנויות לגבוה, זקופות. **ובעננים מנופפה:** מורמת ונישאת עד העננים.

[ב] שבעתא' [...] בלשכת הקודש פדיון יקובל' לפרשת שקלים, לר' אלעזר בירבי קליר (תחילת המאה השביעית):

בית אלהינו קדשו יציץ משמימה

על חמשה הרים מִסֵּד מְשַׁכֵּל נטוע באדמה

רחופים מרגליותיו מבהיקים, עם ענני רומה³⁴⁹.

ביאור: 1 **בית אלהינו קדשו:** בית קודשו של אלהינו, כלומר: בית המקדש המקודש. **יציץ:** יופיע. **משמימה:** בית המקדש ירד בנוי מן השמים. השווה מדרש מה נאוו (בתוך: פסיקתא דר"כ, נספח ה, עמ' 466), בנוגע לירושלים: "עתיד הקב"ה להוריד ירושלים בנויה מן השמים". | 2 **על חמשה הרים מִסֵּד מְשַׁכֵּל:** בית המקדש יבנה בראש חמשה הרים. עי' מדרש תהלים, סח ט, עמ' 318; מאמרי: על כמה הרים. | 3 **רחופים:** במקור: 'רחופף', ותיקנתי כהצעת ש' אליצור, מהדירת הפיוט. כלומר: מתעופפים יהיו בהופיעם. **מרגליותיו:** האבנים הטובות שממן יהיה בנוי. **עם ענני רומה:** בית המקדש יתרומם עד שישכון עם ענני השמים.

[ג] שבעתא 'ליל אשר לאב הוחץ' לליל ראשון של פסח, לקלירי:

תלו יתעלה / ואתו נתעלה

וכהלכה לחגג נעלה / תחלה בחג המעלה³⁵⁰.

ביאור: 1 **תלו:** ירושלים, על-שום ירמיה ל יח: "ונבנתה עיר על תלה". **יתעלה:** יתרומם לשמים. **ואתו נתעלה:** ועם 'תלו' (ירושלים) נתרומם ונתעלה גם אנחנו, עם ישראל. | 2 **וכהלכה:** וכפי המצווה עלינו. **לחגג נעלה:** נעלה למקדש לחגיגת שלושת הרגלים. **תחלה בחג המעלה:** ונתחיל בעלייה בחג הפסח, שהוא הראשון לשלושת הרגלים.

[ד] סילוק 'ותנחם אום' מקדושתא 'אתי מלבנון' לשבת נחמו, לקלירי:

ותלל ונגבה הר ציון

וממרחקים יצפיהו במחז ראיון

ויענו ויאמרו: חנה ציון

וכבוד יי ישכון בציון³⁵¹.

349 בתודה ושיר: שבעתות לארבע הפרשיות לרבי אלעזר בירבי קליר, מהדורת ש' אליצור, ירושלים תשנא, עמ' 49.

350 ש' אליצור, 'סדרי פסוקים בפיוטים ובתפילות ישראל', גנוי קדם ה (תשסט), עמ' 39-40.

351 קדושה ושיר, עמ' 30, בהשלמה ותיקונים על-פי 'מאגרים'. אפשר שבמקום נוסף בקדושתא זו

ביאור: 1 ויתלל ויגבה: יתגבה ויתרומם. הר ציון: ירושלים או בית המקדש. | 2
ציפופה: יצפו בו. במחו ריאיון: במחזה (לשון ראייה) והסתכלות. | 3 ויענו ויאמרו:
הצופים בהר ציון ממרחק יאמרו זה לזה. חזה ציון: הבט וראה בגדולת ציון. | 4
וכבוד יי ישכון בציון: הלשון על-פי שמות כד טז בצירוף יואל ד כא.

[ה] סילוק 'אותו היום אשר יבוא משיח', לפייטן לא ידוע (המאה השביעית):

וְנָחָה עָלָיו רוּחַ יְיָ

וּבְנֵי נֶכֶד יִהְיוּ אֶפְרַיִם לְעַם יְיָ

וְיֹאמְרוּ לָכֵן וְנַעֲלָה אֵל הָרַיְי

וְיִבְנֶה בֵּית עוֹלָמִים

וְיִכְוֶנְנוּ עַד מְרוֹמִים

אָרְכוּ שָׁלֹשׁ מֵאוֹת לְעוֹלָמִים

וְרָחֲבוּ אַרְבַּע מֵאוֹת תְּמִימִים³⁵².

5

הזכיר הפייטן את התרוממות ירושלים או בית המקדש לעתיד לבוא: "זְבֻלִי אֲנֵשׂא מִכָּל סְבִיבוֹתָיו" (פיוט ג' אבל חפית ראש' מהקדושה הנזכרת, נדפס: קדושה ושיר, עמ' 16). כלומר: הקב"ה אומר: את זבולי (ירושלים או בית המקדש) ארומם ואנשא מכל סביבותיו. תיאורו של ר' אלעזר בירבי קליר, שבאחרית הימים יביטו ישראל ממרחקים על הר ציון שיתרומם למעלה ויאמרו זה לזה "חֲזֹה צִיּוֹן", אינו ידוע ממקור אחר, אך הוא ופייטנים אחרים תיארו אירוע דומה שאירע בעֶבֶר, במעמד מתן תורה, או התרומם הר סיני באויר העולם וישראל הצביעו עליו ואמרו: "זה סיני". כן הוא מפייט בסילוק 'אלה החוקים אשר הם ניתנו משחקים' לשבועות:

וְכִדְבָרוֹ בְּפִרְהֶסְיָה מְרֹאשׁ סִינִי / בְּלִשׁוֹן מִצְרַיִת 'אַנְכִי יְיָ'

הָרִים נִזְלוּ מִפְּנֵי יְיָ / כְּרָמָל וְתִבּוֹר וְחֶרְמוֹן נַעֲשׂוּ גִנִּי / כִּי נִתְגָּאוּ לִפְנֵי יְיָ

וְעָלָה וְנַעֲלָה הָרַיְי / וּמִרְחוֹק סְקִירוֹהוּ הַמוֹנִי / וּבֶאֱצָבַע נָמוּ 'זֶה סִינִי'

וּבִשְׁמֹחָה וַיֵּרֶד יְיָ עַל הָרַיְי / לְגִלּוֹת לְעֵינָיו צְפוֹנוֹת לִפְנֵי

(קדושתאות ליום מתן תורה, עמ' 240-241).

ביאור: 1 וכדבריו: בשעה שהקב"ה דיבר ואמר את עשרת הדברות. בפרהסייה: במדבר, במקום גלוי. מראש סיני: מראש הר סיני. בלשון מצרית 'אנכי יי': השווה פסיקתא דר"כ, יב כד, עמ' 223: "מהו 'אנכי'? לשון מצרי הוא". | 2 הרים נזלו מפני יי: שופטים ה. גניי: גנאי. כי נתגאו לפני יי: באומנם שהתורה צריכה להינתן עליהם. | 3 ועלה ונתעלה: הוגבה והתרומם. ומרחוק סקרוהו המוני ובאצבע נמו זה סיני: ישראל התבוננו מרחוק בהר שהוגבה, והורו עליו באצבע ואמרו 'זה סיני'. | 4 וירד יי על הר סיני: שמות יט כ. לענין: למשה. צפונות לפני: את סודות התורה הצפונים לפני ולפנים.

אגדה מופלאה זו, על מעמד הר סיני, מופיעה בעוד כמה פיוטים קדומים (ראה מאמרי: התגבהותו של הר סיני, עמ' 31-32), ואין ספק שיש קשר הדוק בין שתי האגדות, שכבר נודעה הזיקה ההדוקה בין מעמד הר סיני שבעֶבֶר לאירועי אחרית הימים שלעתיד לבוא, עד שכל מה שהיה בעֶבֶר, במעמד הר סיני, עתיד להיות בגאולה העתידה (ראה לעיל, הערה 33), כך גם התרוממותו של הר סיני ואמירת 'זה סיני' כנגדו מקבילה להתרוממותו העתידית של הר ציון ואמירת 'חזה ציון' זה לזה.

352 'ה' יהלום, 'על תוקפן של יצירות ספרות כמקור לבידור שאלות היסטוריות', קתדרה, 11 (תשלט), עמ' 133. לאנונימיות הפייטן ולזמנו, ראה המסוכם במאמרי: על כמה הרים, עמ' 10 הערה 33.

ביאור: 1 ונחה עליו רוח יי: על המשיח. והטור מישעיה יא ב. | 2 ובני נכר יהיו אכרים לעם יי: מתיאורי הגאולה העתידה, עליפי ישעיה סא ה. | 3 ויאמרו לנו ונעלה אל הר יי: אמונת העולם יבקשו לעלות לירושלים לעבוד את הקב"ה; עליפי ישעיה ב ג. | 4 בית עולמים: בית המקדש. | 5 ויכוננו: ייסד אותו. עד מרומים: עד השמים. | 6-7 ארכו... תמימים: מידות בית המקדש העתידי. אך לא ברור לאיזו יחידת מדידה כוונתו, והשווה מאמרי: על כמה הרים, עמ' 10 הערה 33.

[ו] סילוק '[...] איש ימינך' לשבת איכה, לפייטן לא ידוע (אמצע המאה השמינית):

ויבנה בית עולמים

בראש ההרים הרמים

וחומותיו נגדו תמיד רשומים

וההיכל נעלה עד מרומים³⁵³.

ביאור: 1 בית עולמים: בית המקדש. | 2 בראש ההרים הרמים: השווה פסיקתא דרב כהנא, כא ד, עמ' 321: "עתיד הקב"ה להביא סיני ותבור וכרמל, ולבנות בית המקדש על גבי ראשיהם". ועי' מאמרי: על כמה הרים. | 3 נגדו תמיד רשומים: כנגד הקב"ה 'רשומים', כביטוי לחיבה. והוא עליפי ישעיה מט טז: "הן על כפים תקתיך, חומתך נגדי תמיד". | 4 וההיכל נעלה עד מרומים: בית המקדש יתרומם עד השמים.

[ז] זולת 'אוהלך נשא ועמך שעשעם' לפייטן אנונימי (זמנו לא ידוע):

זקוף ארמונם ולמעלה ירום

חנכו ברכו משמי רום³⁵⁴.

ביאור: בקשת הפייטן מהקב"ה: 1 זקוף ארמונם: תקים ותרומם את ארמונם של ישראל, את בית המקדש. ולמעלה ירום: ויתרומם למעלה, לשמים. | 2 משמי רום: משמי השמים.

[ח] זולת 'אליהוא מתושבי גלעד', לרב סעדיה גאון (ארץ ישראל ובבל; ד'תרמב-

תשב, 882-942):

קריה אשר נחרבה כבוד במלאהו

[...]

רחבה ונסבה למקום זה אלי ואנוהו³⁵⁵.

ביאור: 1 קריה אשר נחרבה: העיר ירושלים אשר נחרבה. כבוד במלאהו: עתידה להמלא בכבוד. | 2 רחבה ונסבה: עתידה להתרחב ולהתרומם. למקום זה אלי ואנוהו: לשמים, מקומו של הקב"ה (המכונה 'זה אלי ואנוהו' על-שום שמות טו ב).

353 י' יהלום, 'חילופי מלכיות בארץ ישראל עליפי תפיסתם של פייטנים ודרשנים', שלם, 1 (תשנב), עמ' 20.

354 נדפס: ש' אליצור, 'על פיוטי חתנים והפסטרות חתנים', מסכת, א (תשסב), עמ' 68. את "חנכו ברכו" ניקדתי כהצעת המהדירה בביאור שם.

355 נדפס: אליצור, פיוטי זולת להפטרות, עמ' 206.

[ט] פיוט 'ארץ הנקראת אבן שתיה', לפייטן אנונימי (איטליה?); המאה השתים-עשרה, לכל המאוחר):

סַכַּת דָּוִד הַנוֹפֶלֶת וְהַשּׁוֹמֶמֶת

[...]

עוד לְמַעַלָּה לְמַעַלָּה תִּהְיֶה מְרוֹמָמֶת³⁵⁶.

ביאור: 1 סַכַּת דָּוִד הַנוֹפֶלֶת וְהַשּׁוֹמֶמֶת: ירושלים. והכינוי על-פי עמוס ט יא. | 2 עוד לְמַעַלָּה לְמַעַלָּה תִּהְיֶה מְרוֹמָמֶת: תתרום למעלה עד לשמים.

[י] פיוט 'מתי אבוא' לשביעי של פסח, לר' מנחם ב"ר יעקב מוורמייזא (אשכנז); המחצית השנייה של המאה השתים-עשרה):

מְתִי אֲבֹא וְאֶרְאֶה פָּנֵי אֱלֹהִים לְהַקְבִּילָהּ

נֹי חוֹמוֹת מְגִיעוֹת כָּסָא כְּבוֹד לְמַעַלָּה³⁵⁷.

ביאור: דברי כנסת ישראל: 1 מְתִי אֲבֹא וְאֶרְאֶה פָּנֵי אֱלֹהִים: תהלים מב ג. לְהַקְבִּילָהּ: להקביל את פניו. | 2 נֹי חוֹמוֹת: חומות ירושלים הנאות. מְגִיעוֹת כָּסָא כְּבוֹד לְמַעַלָּה: מתנשאות למעלה ומגיעות עד כסא הכבוד.

[יא] פיוט 'פורה תדרוך לבדך', לר' פסח (ב"ר אברהם?) הכהן (אשכנז); נהרג בשנת ד'תתקצ"ה, (1235):

כְּלִילֵת קָרְיָה נֶאֱמָנָה / לְמַעַלָּה לְמַעַלָּה תְּרוֹמָמָנָה

לְחוֹמוֹת אֵשׁ סָבִיב אֶתָּה / עֲתִיד לְהִיּוֹת לְכוֹנָנָה³⁵⁸.

ביאור: 1 כְּלִילֵת קָרְיָה נֶאֱמָנָה: ירושלים, והכינוי על-פי איכה ב טו, וישעיה א כו. | 2 לְחוֹמוֹת אֵשׁ סָבִיב: על-פי זכריה ב ט.

נספח ח: מספר החופות שנקשרו לאדם הראשון בגן עדן

בפסיקתא דרב כהנא הובאו שלוש דעות על מספר החופות שנקשרו לאדם הראשון בהיותו בגן עדן:

ר' לוי בשם ר' חמה בר' חנינה: **שלוש עשרה חופות** קשר לו הקב"ה בגן עדן, הדה היא דכתיב (יחזקאל כח יג): 'בְּעֶדֶן גֵּן אֱלֹהִים הָיִיתָ, כָּל אֹכֵל יִקְרָה מִסְכָּתָךְ, אָדָם פִּטְדָה וְיֵהָלֵם, תִּרְשִׁישׁ שֶׁהֶם וְיִשְׁפָּה, סָפִיר נָפֶךְ וּבִרְקָת וְזָהָב'. ר' שמעון בן לקיש אומר: **אחת עשרה**. ורבנן אמרין: **עשר**. ולא פליגין. מן³⁵⁹ דעבד להון תלת עשרה, עביד 'כָּל אֹכֵל יִקְרָה מִסְכָּתָךְ' תלת; ומן דעבד

356 נדפס במאמרי: 'פיוט 'ארץ הנקראת אבן שתיה' למוצאי שבת', סגולה, גליון 14 (י בתמוז תשפ), עמ' 5.

357 מחזור פסח, עמ' 353.

358 לקט פיוטי סליחות, סימן רלט, עמ' 523.

359 =מאן.

להון אחת עשרה, עבד להון חדה; מן דעבד להון עשר, לא עבד חדה מנהון³⁶⁰.

מחלוקת זו הובאה, בסגנון שונה, במדרש בראשית רבה, בתוספת דעה רביעית: **"תשע חופות"**³⁶¹. אבל מקורות מדרשיים אחרים הזכירו רק חלק מן הדעות שנאמרו בפסיקתא דרב כהנא ומקבילותיו: בתלמוד בבלי, **עשר או אחת עשרה חופות**³⁶²; במדרש תנחומא - **שלוש עשרה חופות**³⁶³; בפרקי רבי אליעזר ובמדרשים נוספים - **עשר חופות**³⁶⁴.

360 פסיקתא דר"כ, ד ד, עמ' 66-67 (ניקוד הפסוקים והשלמת הפסוק במוסגר הם ממני), וכך במדרשים מקבילים, ראה: ויקרא רבה, כ ב, עמ' תמו-תמו; קהלת רבה, ח ב; תנ"ב, חוקת, יז; פסיקתא רבתי, פסיקא יד, דף סב ע"א.

361 ראה בראשית רבה, יח א, עמ' 162. מדרש זה הובא (בסגנון קצת שונה) גם בנוסח ארוך של מדרש תנחומא לפרשת בראשית שנדפס עלי ידי 'מאן, קטעי מדרשים מכתבי יד הגניזה, א, עמ' כז.

362 בבלי, בבא בתרא עה סע"א: "אמר רבי חמא ברבי חנינא: **עשר חופות** עשה הקב"ה לאדם הראשון בגן עדן, שנאמר: 'בעדן גן אלהים היית, כל אבן יקרה' וגו'. מר זוטרא אמר: **אחת עשרה**, שנאמר: 'כל אבן יקרה', אמר רבי יוחנן: וגרוע שבכולן זהב, דקא חשיב ליה לבסוף".

363 תנ"ב, חיי שרה, ב: "אמרו רבותינו: **שלוש עשרה חופות** עשה הקב"ה לאדם ולחוה, שנאמר: 'בעדן גן אלהים היית' וגו', והפחות שבהן היה של זהב, שכן כתיב: 'זרבת וזהב', הרי שלוש עשרה חופות שנעשו לאדם ולחוה; תנ"ב, אחרי מות, ג: 'ר' לוי בשם ר' חמא בר חנינא אמר: שלוש עשרה חופות קשר לו הקב"ה לאדם הראשון בגן עדן, שנאמר: 'בעדן גן אלהים היית, כל אבן יקרה מסוכתך'. ראה גם אבות דר"ג, נו"א, פרק ג, כת"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים 5848 (מתכ"י: F35174): 'ר' יהודה בן תימא אומר: אדם הראשון היה מסיב בגן עדן, ומלאכי השרת נותנין לפניו כל מיני תענוגים, וקושרין לו **שלוש עשרה חופות בגן עדן**, שנאמר: 'בעדן גן אלהים היית, כל אבן יקרה מסוכתך...' (מאגרים; אבות דרבי נתן: מהדורה סינפטית של שתי הגירסות, טייבנג 2006, עמ' 19). אבל בנוסח הנדפס, עמ' 5 (צוטט לעיל, הערה 264), נשמט לגמרי עניין החופות.

364 פרקי רבי אליעזר, פרק יב, דף [ט] ע"א: "עשר חופות עשה הקב"ה לאדם הראשון בגן עדן, וכולן של אבנים טובות ומרגליות ושל זהב... שנאמר: 'בעדן גן אלהים היית, כל אבן יקרה' וגו', הרי אלו עשר חופות". וכך במדרש זו היא שנאמרה ברוח הקודש, קטעי מדרשים מן הגניזה, א, עמ' נו: "כשברא הקב"ה את האדם [=האדם], נתנו בגן עדן... ועשה **בית חופות עשר**, שנאמר: 'בעדן גן אלהים' וגו'". גם בתוספתא תרגומית לתרגום, יחזקאל כה יג: "חמיטא בענך **עשרתי גננאן** דעבדית לאדם קדמאי: סמקן, ירקן וסבהלום, כרום ימא רבא, בירולין ואפנטיר, שבזיז ואיזמורד וברקן ודהב טב" (תוספתות תרגום לנביאים, יחזקאל שם, סימן 130, עמ' 198). ובתרגום לעברית: "אית בעניך את עשר החופות שעשית לאדם הראשון: אודם, פטדה ויהלום, תרשיש, שוהם וישפה, ספיר ונופק וברקת וזהב טוב" (שם, עמ' 276).

ראה גם אגדת בראשית, פרק סב ב, מהדורת ש' בובר, קראקא תרסג, עמ' 125: "דבי אומר: **שלוש עשרה פלטיות** בגן עדן ו**עשר חופות**, שנאמר: 'בעדן גן אלהים' וגו'". ובנוסח אחר (שם, הערה ד): "אמר אליהו: **עשר פלטיות ועשרה חופות** היו לו לאדם הראשון בגן עדן, ולא לן אפילו באחד מהן, שנאמר (תהלים מט יג): 'אדם ביקר ולא ילין', ונאמר: 'בעדן גן אלהים היית, כל אבן יקרה מסוכתך' וגו'". 'פלטיות' ו'פלטיות' הן ארמונות, וסכומם של הארמונות - עשרה או שלושה עשר, הקרוב לסך החופות, מלמד שגם סך הארמונות נלמד מאותו פסוק - 'בעדן גן אלהים היית'...". המונה כמניין ויותר של פריטים, שהמקורות נחלקו בדרך חלוקתם.

דעה אחרת מופיעה במדרש אותיות דר' עקיבא: "זהו גן שנטע הקב"ה בעדן לשום בתוכו שנים עשרה חופות של אבנים טובות ומרגליות בשביל אדם"³⁶⁵. סיכומו של דבר: במדרשים נאמרו חמש שיטות במספר החופות שנקשרו לאדם הראשון: תשע, עשר, אחת עשרה, שנים עשרה ושלוש עשרה³⁶⁶. וחילוקי הדעות מקורם בשאלה כיצד יש למנות את האבנים היקרות שנתפרטו בפסוק המתאר את אדם הראשון בהיותו בגן עדן: "בַּעֲדָן גֵּן אֱלֹהִים הָיְיָ, כָּל אֶבֶן יָקָרָה מִסְכָּתָהּ, אֲדָם פִּטְדָה וַיְהִלֶם, תְּרִשִׁישׁ שָׁהֶם וַיִּשְׁפֶּה, סִפְרֵי נֶפֶךְ וּבִרְקַת וַיִּהְבֵּ". ומן המדרש אל הפיוט, הרגיל להימשך אחר אביו-מולידו. אצטט – ככל שהשיגה ידי – מן הפייטנות הקדומה והמאוחרת³⁶⁷ את הקטעים המתייחסים לסך חופותיו של אדם הראשון³⁶⁸, מן המרובה אל המועט ועל-פי סדרם הכרונולוגי:

365 אותיות דר"ע, נו"ב, אות גר' (בתי מדרשות, ב, עמ' תיב).
 366 דעה מחודשת על מספר חופותיו של אדם הראשון הביא ר' אהרן הכהן מנרבונה, ארחות חיים, ב, הלכות קידושין, סימן כא, ברלין תרסב, עמ' 66 [=ספר כלבו, ה, סימן עה, מהדורת הרב ד' אברהם, ירושלים תשסא, עמ' ככ]: "ושבע ברכות אלו [שבנישואין], כנגד שבע חופות שעשה הקב"ה לאדם הראשון בגן עדן". וכן בספר הזוהר, ח"ב, רמז ע"א: "זכאה חולקא דילך, אדם קדמא, בריא דכל נבראין דקיימין בעלמא, דרבי לך קודשא בריך הוא על כלא, ואעיל לך בגנתא דעדן ואתקין לך שבע חופות ביה לאשתעשעאה בענווגא דנעם עלאה...". אמנם במקומות אחרים בספר הזוהר (בלי להתייחס לחלקיו השונים) הובאה הדעה המדרשית המקובלת, שעשר חופות נעשו לו. ראה מדרש הנעלם לשיר השירים (זהר חדש, מהדורת הרב ר' מרגליות, ירושלים תשיג, דף סז ע"ג): "כד ברא קב"ה לאדם הראשון... ועבד ליה עשר חופות, כגוונא דאינון חופות דזמין קב"ה למעבד לצדיקים בגן עדן; מדרש רות (זהר חדש, הנ"ל, דף עט ע"ד): "כשברא הקב"ה אדם הראשון... נטלו משם והכניסו לגן עדן, ועשה לו עשר חופות, כדוגמת עשר חופות שעתידי הקב"ה לעשות לצדיקים בגן עדן לעתיד לבוא".
 עד סוף המאה האחת-עשרה.

367 הבאתי רק פיוטים הנוקבים במספר חופותיו של אדם הראשון, ולא פיוטים שנקטו בלשון סתומה "חופות" או "חופה", שאין בהם נגיעה לענייננו, כמו: (א) יוסי בן יוסי, סדר עבודה 'אתה כוננת עולם ברב חסד': "זִבְכְּתוּ כְבוֹדָה / בתוך חופת צֶדֶן / בְּפֹז וְאֶבֶן יָקָרָה / יִצְעוּ יְפִית" (פיוטי יוסי בן יוסי, מהדורת א' מירסקי, מהדורה שנייה, ירושלים תשנא, עמ' 182). כלומר, נתת לחלקו ('זבדתו') של אדם הראשון את חוה ('כבודה') בחופת עדן של פז ואבן יקרה, שם ייפית את מקום משכבו ('יצעו'). (ב) אנונימי (קדום לקלירי), יוצר 'אומץ קצות דרכיך' לסוכות: "חותם יצור טבעתה / חדר גן רעננה / חופפת פסקה" (פליישר, לתפוצתן של קדושות העמידה, עמ' 269). כלומר, יצרת וטבעת את אדם הראשון ('יצור'), והכנסתו לגן עדן ('גן רעננה'), שם חפפת עליו כסוכה, כחופה. (ג) ר' יוחנן הכהן בירבי יהושע, קדושתא 'אריקא הרעיש איוס' לשבועות: "כי הוא בידו ויקמו והשביחו / ... ובמלון חופת צֶדֶן הניחו / לעבדה ולשקמה, להיות בה שיחו" (פיוטי ר' יוחנן הכהן, עמ' 35). (ד) ר' פינחס הכהן, קדושתא 'אש ואש' לחתן: "ידודון קושרים לה חופה מִצָּה" (פיוטי ר' פינחס הכהן, עמ' 742). כלומר, המלאכים ('ידודון') קשרו חופה לחוה, וכך היא 'ממצאה' לאדם הראשון. (ה) ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי, סדר עבודה ליום הכיפורים: "מִחֻפַּת מִשִּׁי / גִּרְשׁוֹ קְדוּשִׁי" (סדר עבודה לרש"ס אלסנג'ארי, עמ' 19). כלומר, אחרי שאדם הראשון חטא, גירשו הקב"ה ('קדושי') 'מחופת משי'. (ו) רב סעדיה גאון, סדר עבודה ליום הכיפורים: "דְּגָלִים הָעֹלִים בְּאַהֲבָה וְעִדְגָם בְּחֻפַּת גָּהּ / דְּבָר צָנֹם וְהִמְרִי, וְגִרְשׁוֹ מִמֶּנָּה דָלִים" (ע' פליישר, 'תשלום סדר עבודה לרב סעדיה גאון מעזבונו של א' וילסקר ז"ל",

ביאור: כבדו וכללו: הקב"ה כיבד את אדם הראשון ועשאו כליל יופי ('וכללו').

כִּיּוֹן שְׁתֵּימִם עֲשֶׂרָה חֲפֹת מָלֹן

בביאור: 1 כּוּן: ברא (ראה: ח' ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א, עמ' 418). **מלון**: ללון
 לששם, לשהות. והפייטן נקט לינה, ע"פ תהלים מט יג, הנדרש על אדם הראשון. | 2
של אדם פטדה זהב תרשיש ויהלום: החופות נעשו ממניי אבנים יקרות. | 3 **והכריזו**
לו מלאכים: בואך לשלום: איני יודע מקור להכרזה זו.

תרביץ, נח [תשמט], עמ' 199; בצירוף תקנון של פליישר בתיבת 'העלם'. (1) אנונימי, סדר עבודה 'או באין כל': "כל אָבן יִקְרָה סִתְמָה דִּירוֹתוֹ וְיִצְפֶּתָה חֲדָרָיו בְּבִהָק אֲבָיו בְּחֵן / כִּיפֶת אֵשׁ חֲפֹתוֹ הֵימָּה / וְעַל גְּחָלֵי אֵשׁ הִלְכְּתָה צַעְדָּיו" (או באין כולל: סדר העבודה הארץ ישראלי הקדום ליום הכיפורים, מהדורת ר' ילולם, ירושלים תשנ"ו, עמ' 94-95). (2) ר' יוסף ב"ר חיים אלברדאני, סדר עולם א[... ..] עליוות: "יצרתי אדם בלי לאות / ... / חפזת המתנאות / לחספז בנן יאות" (החזן הגדול אשר בבגדאד, עמ' 508). וכיוצא בזה בהרבה פיוטים אחרים. קדושתאות ליום מתן תורה, עמ' 181. ביצירה אחרת שלו הוזכר ר' אלעזר בירב קליר "עשר חופות", אך לא ברור אם כוונתו לאלו של אדם הראשון או של אירוע אחר. אביא אפוא את דבריו, שמא אחד מן הולמים יפעת את כוונת הדברים, וזה לשונו בקינה "אשא דעי למרוחק" לתשעה באב (נדפסה על-ידי ב' לפלר, "אשא דעי למרוחק": קינת השלמה לקרובות "אאבך", של אלעזר בירב קליר, תרביץ, נו' [תשמז], עמ' 506-513, והמצוטט כאן הוא בעמ' 510-511):

אֲזָלָה חֲטָאִית מֶה אֶפְעֵל לָךְ
אֲנֹהוּ עַל חֲלָצִים סְפוּד עַל פְּעֻלָּךְ
אֲאָגֵד בְּנֵי אִישׁ שׁוּר מִפְּעֻלָּךְ
אֲאֹר יוֹם בְּכַפֵּךְ עֶשֶׂר חֳפוֹת מְבוֹסָה לְהוֹעִילָךְ
עַל כֵּן אֲמַרְתִּי בְּגֻעֲלָךְ
לְמַה שְׁמַתְנִי לְמַפְגַּע לָךְ.

בכל הקטע פונה כנסת ישראל אל הקב"ה בלשון נוכח: 1 **אאלה:** אקון. **חטאת:** אפדל. **אפדל קל:** איז ז.כ. 2 | **אאוז:** אקון, אספור. **ספור על פעל:** אספור על בית המקדש (פעלו של הקב"ה, ע"י שמות טו ו"ו) שנחרב. 3 | **אאנד בני איש:** אאגוד (אאסוף) המון בני אדם. **שור מופעל:** שיראו את מעשיך שעוללת לי. 4 | **אאור יום:** אאקאל את יום. **בכפך שור חופות מכוסה להועיל:** איני יודע פירוש. 5 | **בגעל:** על שגעולת ומאסות. 6 | **למה שמחתי למעצב לך:** איז ז.כ.

שמצא "עשר חופות" בקינה זו הוא כינוי לבית המקדש, על־שום אחד מכיוויי המשכן שהיה מורכב מ"עשר יריעות" (עי' שמות כו א), וכבר מופיע כינוי כזה למקדש/משכן בקינה 'אהלי אני עעבטת' לקלירי: 'אַהֲלִי אֲנִי עֵבֶטְתִּי בְּדַבּוּר סֵרָה / וְגֹדְדוּ יִרְיעוֹת עֶשֶׂר בְּמוֹאֲסֵי עֶשְׂרָה' (מחזור איטאליאני, א. דף קעז ע"ג; מתוקן על־י 'מאגרים'). כלומר, את המקדש ('אהלי') משכנתי ('עבטת') בגלל שזיכרתי רעה, ונקצצו ('גודדו') עשר יריעות המשכן, והכוונה לבית המקדש, כשמאסתי מלקיים את עשרת הדברות, את התורה.

[ג] יוצר 'אומץ דר חזקים' לשבת, לר' שלמה הבבלי (אמצע המאה העשירית):

הכין קרוץ מחומר

קדימה הכניסו לשמר

טיכוס חופת עשר טללו מגלה טמר³⁷¹.

ביאור: 1 הכין: הקב"ה יצר. קרוץ מחומר: את האדם. | 2 קדימה: לגן עדן; עליפי בראשית ב ח. הכניסו לשמר: עליפי בראשית ב טו: 'ויקח יי אלהים את האדם וינחהו בגן עדן, לעבדה ולשמרה'. | 3 טיכוס: בפאר. חופת עשר: עשר חופות. בכמה כתיב ייד הנוסח: "חופות עשר" (עי' פיוטי ר' שלמה הבבלי, עמ' 229, שינויי נוסחאות לשו' 69), ואולי הוא הנוסח המקורי. טללו: סיכך עליו. מגלה טמר: הקב"ה שהוא מגלה טמירין.

[ד] סילוק 'או מני עד חוללת', לאנונימי (המחצית השנייה של המאה העשירית):

גמרתם בששה בפנות דברים עשרה

דבקות זוג ראשון וּתְבִיאִם בְּגִנוֹת עֲשֶׂרָה³⁷².

ביאור: 1 גמרתם: סיימת את 'עשרה מאמרות' (שנזכרו בפיוט קודם לכן), כלומר, סיימת לברוא את העולם. בששה: ביום שישי. בפנות: בפנות היום; בערב שבת בין השמשות. דברים עשרה: נבראו עשרה דברים המנויים במשנת אבות, ה. ו. | 2 דבקות: זיווג. זוג ראשון: אדם וחוה. בגנות עשרה: בעשר חופות.

[ה] ברכת מזון מפויטת 'אחד אשר עשה', לר' יוסף אבן־אביתור:

יציר כפו לימד דעת ומועצות

כללו בעשר חפות משבצות³⁷³.

ביאור: 1 יציר כפו: לאדם הראשון, מעשה ידי הקב"ה. לימד דעת ומועצות: העניק לו הקב"ה תבונה וחכמה. | 2 כללו: פיארו, עיטרו. משבצות: משובצות באבנים יקרות.

[ו] יוצר 'אנצחה שוכן שמי ערץ' לנישואין, לר' יוסף אבן־אביתור:

טוב אפדם בחפות עשרת

וישית מסוכתם יהלום דר וסוחרת³⁷⁴.

ביאור: 1 טוב: הקב"ה. אפדם: קישטם, והכוונה לאדם וחוה, בהם העניין עוסק. בחפות עשרת: בעשר חופות. | 2 וישת מסוכתם: יסד את סוכתם, והכוונה לאותן חופות. יהלום דר וסוחרת: מיני אבנים יקרות.

370 שירי אמתי, מהדורת י' דוד, ירושלים תשלה, עמ' 49.

371 פיוטי ר' שלמה הבבלי, עמ' 229.

372 ע' פליישר, 'לקדמוניות ספר יצירה': על העדות הקילירית ומסביבה, תרביץ, עא (תשסב), עמ' 408. בכתב־היד יוחס הפיוט לר' אלעזר בירבי קליר, אך הייחוס מוטעה, והפיוט נתחבר בידי פייטן אנונימי שפעל אחרי רב סעדיה גאון, היינו, במחצית השנייה של המאה העשירית או בתחילת המאה האחת־עשרה. ראה על כך: פליישר, שם, עמ' 416 ואילך.

373 שמידמן, ברכות מזון מפויטות, עמ' 756; י' גרנט וא' שמידמן, "אשר אחד עשה": ששת ימי הבריאה ושישה סדרי משנה בברכת מזון מפויטת ליוסף אבן אביתור/ גנוי קדם, א (תשסה), עמ' 104.

[ז] סדר עולם 'אדני רגובה' (מקדושתא 'ארוכה מארץ מדה'), 'לר' בנימין ב"ר שמואל (תחילת המאה האחת-עשרה):

טילול מסוכים עשרה ספך חפתו³⁷⁵.

ביאור: טילול: סיכוך (על-פי 'טלל' בארמית). מסוכים עשרה: עשר סוכות, חופות.

[ח] ברכת מזון מפוייט 'אדם תחילה' לנישואין, לפייטן אנונימי:

אדם תחילה צרתה כחתן

בעשר חפוז עזרתו בכלה

גן בעדן כלליתה כחפה לחתן

דגן ומאכל ומשתה לו וכלה³⁷⁶.

ביאור: 1 אדם תחילה: בתחילה נברא אדם, שהוא קדם לחוה. צרתה: יצרת. | 2 עזרתו בכלה: נתת לו את 'עזרתו' (על-פי בראשית ב יח: "עזר כנגדו"), היא כלתו. | 3 דגן ומאכל ומשתה לו וכלה: תיאור משתה הנישואין של אדם וחווה. השווה בבלי, סנהדרין נט סע"ב: "אדם הראשון מיסב בגן עדן היה, והיו מלאכי השרת צולין לו בשר, ומסננין לו יין".

[ט] שיר תהלה 'עמדתי אשא וארשה', 'לר' עלי הכהן (אמצע המאה האחת-עשרה):

ידעם שכל והמשילם

יחד עשרה הכלילם³⁷⁷.

ביאור: 1 ידעם: הודיעם, את אדם וחווה, שבהם עוסק הפיוט כאן. והמשילם: על כל בעלי החיים. | 2 עשרה: עשר חופות. הכלילם: עיטר אותם, את אדם וחווה.

יגעתי הרבה כדי לאתר מקורות פייטניים המציגים את סך חופותיו של אדם הראשון, אך מצאתי מעט מאוד, תשעה פיוטים בלבד ועוד אחד שיצוטט להלן בסמוך. הנתונים שנאספו כאן מציפים שתי תמיהות: (א) כיצד בכל הפייטנות הקדם-קלאסית והקלאסית – העצומה ורחבה מאוד – מופיע ענייננו פעם אחת ויחידה, באחד מפיוטיו של ר' אלעזר בירבי קליר (סעיף א בלבד), בשעה שאין ספק שפייטני התקופה הכירו היטב את המקורות המדרשיים הקדומים של העניין³⁷⁸,

374 הובא אצל: גרנט-שמידמן, אשר אחד עשה (לעיל, הערה 373), עמ' 86 הערה 32.

375 מחזור שבועות, עמ' 336.

376 שמידמן, ברכות מזון מפויטות, עמ' 640.

377 ע' פליישר, 'קוים חדשים לדמותו של רב דניאל בן עזריה נשיא וגאון', שלם, א (תשלד), עמ' 65. השיר נכתב ביום (או לכבוד יום) אסרו חג פסח ד'תתיב (1052), ראה שם, עמ' 56.

378 חוץ מפרקי רבי אליעזר, מדרש אותיות דרבי עקיבא וכנראה גם התלמוד הבבלי (ע' לעיל, בהתאמה, הערות 364, 365, 362), שאותם פייטנים קדומים לא הכירו. אך במקורות מאוחרים או בבליים אלו מופיעה בענייננו רק דעה אחת שאינה במדרשים הארצישראליים הקדומים, והיא שיטת מדרש אותיות דרבי עקיבא (לעיל, ליד הערה 365), ששתיים עשרה חופות נעשו לאדם הראשון.

כפי שמוכיחים אזכוריהם לעניין חופות אדם הראשון בלא נקיבת סכומן³⁷⁹; וכי פייטנים אלו העדיפו לעמם את סך החופות כחלק מהחידתיות הפייטנית? (ב) מדוע **שבעה** הפיוטים המאוחרים (מאמצע המאה העשירית ועד סוף המאה האחת-עשרה) הזכירו אך ורק את הדעה **שעשר חופות** נקשרו לאדם הראשון והתעלמו לחלוטין מן הדעות המדרשיות האחרות³⁸⁰, ואילו **שני** הפיוטים הקדומים יותר (פיוטיהם של ר' אלעזר בירבי קליר ור' אמתי בירבי שפטיה) הביאו דווקא את הדעות המדרשיות האחרות - שלוש עשרה או שתיים עשרה חופות, ולא התייחסו לאותה דעה מדרשית שעתידיה להיות נודעת ומקובלת מאוד בקרב הפייטנים שיבאו אחריהם, מה פשר המהפך הקיצוני הזה?

אין בידי מענה לתמיהות אלו, אולם בזיקה אליהן נכון להביא את שיטתו של ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי, המתווכת ומפשרת בין שתי הדעות המדרשיות - עשר חופות ושלוש עשרה חופות, כלומר, בין הדעה שזוכרה בפייטנות הקדומה (בפיוטו של ר' אלעזר בירבי קליר) לדעה היחידה שרווחה אך ורק בפייטנות המאוחרת, ממש כפי שרש"ס אלסנג'ארי עצמו נחשב כחוליה מקשרת בין הפיוט הקלאסי לפיוט המאוחר!³⁸¹

זה לשונו של רש"ס אלסנג'ארי בפיוט סדר עולם 'אז קדם נבראים' לשבועות:

לְחַנְנוּ בְיוֹפֵי מַכְלָלִים / אוֹדֵם פִּטְדָּה וַיְהִי לָהֶם כְּלוּלִים / תְּרִישִׁשׁ שׁוֹהֵם וַיִּשְׁפֹּה
הַמְּכַלָּלִים

לְפִתּוֹ בְּסִפּוֹר נֹפֶךְ אֱהָלִים / וּבִרְקַת זֶהָב נֶאֱהָלִים / אֱלֹי עֶשֶׂר חֲפּוֹת מֶאֱהָלִים
לוֹ הוֹסִיף שְׁלוֹשׁ טְלוּלִים / אֲבָן יִקְרָה מְסוּכֹת טְלוּלִים / עַל שְׁלוֹשׁ עֶשְׂרֵה
נְטִלָּהִים.³⁸²

ביאור: כל הקטע מתאר את בריאת אדם הראשון. | 1-2 לחננו: את אדם הראשון. **ביופי מכללים:** ביופי מושלם. **אודם פטדה ויהלום ... וברקת זהב:** האבנים הטובות ששימשו לחופותיו של אדם הראשון. **כלולים:** מעוטרים. **המכללים:** המעוטרים. **אהלים:** לחופות. בכתב-היד: "ואהלים", ותיקנתי כהמלצת המהדיר. **נאהלים:** משמשים כחופות. **אלו:** האבנים הטובות שנמנו למעלה. | 3 לו: לאדם הראשון. **הוסיף שלוש טלולים:** הוסיף עוד שלוש חופות ('טלולים' הם חופות, סוכות, מ'טלל' הארמי). **אבן יקרה מסוכת טלולים:** סוכות אלו היו מאבן יקרה. **נטללים:** מסוככים.

379 ע' לעיל, הערה 368.

380 על הפייטנים יש להוסיף גם את הגאון הארצישראלי, ר' אהרן ב"ר מאיר הכהן, בן מחלוקתו של רב סעדיה גאון על הלוח העברי, הכותב באגרתו בשנת ד'תרפג (923): "להתגונן בחופות י' שהוקשרו ליציר בעדן גנים" (לעיל, ליד הערה 260).

381 ראה: קדושתאותיו של רש"ס אלסנג'ארי, א, עמ' 241-247; יוצרות רש"ס אלסנג'ארי, מבוא, עמ' 220 ואילך.

382 קדושתאותיו של רש"ס אלסנג'ארי, ב, עמ' 143, בצירוף תקוני המהדיר עלי-פי כתבי-יד מקבילים.

הפייטן מפשר ומתווך בין שיטת המדרש ש"שלש עשרה חופות עשה הקב"ה לאדם ולחוה"³⁸³, לדעה מדרשית אחרת ש"עשר חופות עשה הקב"ה לאדם הראשון"³⁸⁴, ומסביר, שבתחילה עשו לו עשר חופות, ולאחר מכן "הוסיף שלוש טלולים", ובסך הכל: "שלש עשרה נטללים"³⁸⁵. ולא מצאתי חבר לשיטה זו.

383 תנ"ב, חיי שרה, ב (=לעיל, הערה 363), ועוד.

384 בבלי, בבא בתרא עה סע"א (=לעיל, הערה 362), ועוד.

385 כפי שהעיר מהדיר הפיוט (קדושתאותיו של רש"ס אלסנג'ארי, ב, עמ' 143, ביאור לטור 348), הלשון "על שלוש עשרה" קשה.

רשימת החיבורים וקיצוריהם

מקורות

אבות דר"נ

אבות דרבי נתן, מהדורת ש"ז שכתר, וינה תרמז

בית המדרש

בית המדרש: בו [...] מדרשים קטנים ומאמרים שונים, חדרים א-ו, מהדורת א' ילינק, לייפציג-וינה תריג-תרלח

במדבר רבה

מדרש במדבר רבה, מהדורת ראם (בתוך: מדרש רבה על חמשה חומשי תורה וחמש מגלות, ב), ווילנא תרע-

בראשית רבה

מדרש בראשית רבא [...] עם שינויי נוסחאות [...] ופירוש מנחת יהודה, מהדורת י' תיאודור וח' אלבק, הדפסה שנייה, ירושלים תשכה

בתי מדרשות

בתי מדרשות: עשרים וחמשה מדרשי חז"ל על-פי כתבייד מגניות ירושלים ומצרים, א-ב, מהדורת הרב ש"א והרב א"י ורטהיימר, ירושלים תשמט

דברים רבה (ליברמן)

מדרש דברים רבה [...] על-פי כת"י אוקספורד קובץ 147 [...], מהדורת ש' ליברמן, ירושלים תש

דברים רבה

מדרש דברים רבה, מהדורת ראם (בתוך: מדרש רבה על חמשה חומשי תורה וחמש מגלות, ב), ווילנא תרע-

החזק הגדול אשר בבגדאד

החזק הגדול אשר בבגדאד: פיוטי יוסף בן חיים אלברדאני, מהדורת ט' בארי, ירושלים תשסג

הכי גרסינן

הכי גרסינן: גרסאות התלמוד הבבלי, שעלידי 'פרויקט פרידברג לחקר הגניזה' ו'אגודת פרידברג לכתבייד היהודיים' (מאגר אלקטרוני)

ויקרא רבה

מדרש ויקרא רבה: ע"פ כתבייד ושרידי הגניזה, עם חילופי נוסחאות, הערות וביאורים, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תשיג-תשכ

יצירות ר' שמואל השלישי

יצירות רבי שמואל השלישי: מראשי ההנהגה בירושלים במאה העשירית, מהדורת י' יהלום ונ' קצומטה, ירושלים תשעד

יצירות רש"ט אלסנג'ארי

מחזור היוצרות של ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי לפרשות השבוע, מהדורת ע' הכהן, ירושלים תשעט

יל"ש

ילקוט שמעוני, א-ב, ווילנא תרכד

ילקוט מדרשים

ילקוט מדרשים: אוצר מדרשי חז"ל, א-ח, מהדורת הרב ע' דשא, צפת תשסג-תשפ

כתבי הקדש בארמית

כתבי הקדש בארמית, א-ה, מהדורת א' שפרבר, לידן תשיט-תשלג

לקט פיוטי סליחות

לקט פיוטי סליחות מאת פייטני אשכנז וצרפת, מהדורת ד' גולדשמידט וא' פרנקל, ירושלים תשנ

מאגרים

מאגרים שעלידי מפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית: האקדמיה ללשון העברית (מאגר אלקטרוני)

מדרש תהלים

מדרש תהלים, מהדורת ש' בובר, וילנא תרנא

מדרשי גאולה

מדרשי גאולה: פרקי האפוקליפסה היהודית מחתימת התלמוד הבבלי ועד ראשית האלף הששי, בעריכת י' אבן־שמואל, מהדורה שנייה מורחבת, ירושלים ותל־אביב תשד

מחזור איטאליאני

מחזור כל השנה כפי מנהג ק"ק איטאליאני יצ"ו, א-ב, מהדורת ש"ד לוצאטו, ליוורנו תרטז

מחזור סוכות

מחזור סוכות שמיני עצרת ושמחת תורה: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, מהדורת ד' גולדשמידט וי' פרנקל, ירושלים תשמא

מחזור פיוטי רבי ינאי

מחזור פיוטי רבי ינאי לתורה ולמועדים, א-ב, מהדורת צ"מ רבינובין, תל־אביב תשמה-תשמז

מחזור פסח

מחזור פסח לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, מהדורת י' פרנקל, ירושלים תשנג

מחזור שבועות

מחזור שבועות לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, מהדורת י' פרנקל, ירושלים תשס

מכילתא דר' ישמעאל

מכילתא דרבי ישמעאל, מהדורת ח"ש הורוויץ וי"א רבין, פרנקפורט ענ"מ תרצא

מכילתא דרשב"י

מכילתא דרבי שמעון בן יוחאי, מהדורת י"נ אפשטיין וע"צ מלמד, ירושלים תשטז

מנורת המאור לר"י אלנקאווה

מנורת המאור לר' ישראל אלנקאווה, א-ד, מהדורת ה"ג ענעלאו, ניו־יורק תרפט-תרצב

סדר עבודה לרש"ס אלסנגאר'י

N. Katsumata, *Seder avodah for the Day of Atonement by Shelomoh Suleiman Al-Sinjari*, Tübingen 2009

סידור הרוקח

ר' אלעזר ב"ר יהודה מוורמייזא (ה'רוקח'), פירושי סידור התפילה לרוקח, מהדורת הרב מ' הרשור, ירושלים תשנג

סידור רומניא רע

סדר תפלות השנה למנהג קהלות רומניא, קושטא רע (בעותק המקורי אין ספרור עמודים, וציינתי לפי הספרור הידני שנוסף בעותק הדיגיטלי הקיים במאגר 'אוצרות התורה')

סינופסיס לספרות ההיכלות

סינופסיס לספרות ההיכלות (*Synopse zur Hekhalot-Literatur*), בעריכת פ' שפר, טיבינגן 1981

ספר אליהו

ספר אליהו הנביא זל ופרקי משיח ופרקי בן עזאי עם מעשיותיו, פראא [שטן], דפים [2] ע"א - [4] ע"ב (ספרור הדפים נוסף ידנית בעותק שבספרייה הלאומית בירושלים, מס' 10117 FI)

ספר הריזם

ספר הריזם: הוא ספר כשפים מתקופת התלמוד, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תשכז

ספר זרובבל, נוסח קושטא

זה ספר בן סירה עם מעשיות שבתלמוד: עם מדרש מגלת אסתר [...] וספר זרובבל [...], קושטנטינה רעט, דפים 42א-44ב (ספרור הדפים על־פי הספרור שנוסף בעפרון בעותק הדיגיטלי שנשרק על־ידי הספרייה הלאומית בירושלים, מספר מערכת: 990011875210205171)

ספרא

ספרא דבי רב, מהדורת א"ה וייס, ווינא תרכב

ספרי, דברים

ספרי על ספר דברים, מהדורת א"א פינקלשטיין, ברלין תש

פיוטי הקלירי לחנוכה

אלעזר בירבי קליר: פיוטים לחנוכה (מוסף פעמים 4), מהדורת א' מינץ־מנור, ירושלים תשפב

פיוטי הקלירי לסוכות

רבי אלעזר בירבי קליר: פיוטים לחג הסוכות, שמיני עצרת ושמיחת תורה, מהדורת ש' אליצור (בדפוס); תודת לפרופ' ש' אליצור על הרשות להשתמש במהדורתה טרם הופעתה)

פיוטי ינאי

פיוטי ינאי: מלוקטים מתוך כתבי הגניזה ומקורות אחרים, מהדורת מ' זולאי, ברלין תרצח

פיוטי ר' יוחנן הכהן

פיוטי יוחנן הכהן בירבי יהושע: מהדורה מדעית ומבוא, ע"ד, מהדורת נ' ויסנשטרן, ירושלים תשמד

פיוטי ר' פינחס הכהן

פיוטי רבי פינחס הכהן, מהדורת ש' אליצור, ירושלים תשסד

פיוטי ר' שלמה הבבלי

פיוטי שלמה הבבלי, מהדורת ע' פליישר, ירושלים תשלג

פיוטים לר' יהושע הכהן

שבעה פיוטים לר' יהושע הכהן: הדפסה ראשונה, ההדרה, ביאור ומבואות על־פי כתבי־יד מן הגניזה, ע"ס, מהדורת מ' בארי, ירושלים תשעט

פירוש הרוקח על המגילות

ר' אלעזר ב"ר יהודה מוורמייזא (ה'רוקח'), פירוש הרוקח על המגילות, א-ב, מהדורת הרב י' קלוגמאנן, בני־ברק תשמח

פירוש יפת להושע

פירוש יפת בן עלי לספר הושע, מהדורת מ' פוליאק וא' שלוסברג, רמת־גן תשסח

פירוש רבינו אפרים

ר' אפרים ב"ר שמשון וגדולי אשכנז, פירוש רבינו אפרים על התורה, א-ב, מהדורת הרב י' קלוגמאנן, ירושלים תשנב

פסיקתא דר"כ

פסיקתא דרב כהנא, מהדורת ד' מנדלבוים, ניו־יורק תשמז

פסיקתא רבתי

פסיקתא רבתי, מהדורת מ' איש־שלום, וינא תרמ

פרק משיח

ספר אליהו הנביא ול פרקי משיח ופרקי בן עזאי עם מעשיותיו, פראא [שטו], דפים 4] ע"ב - [12] ע"א (ספרור הדפים נוסף ידנית בעותק שבספרייה הלאומית בירושלים, מס' FI 10117)³⁸⁶

386 בהדפסות מאוחרות נתכנה החיבור: 'פרקי משיח' (ראה: בית המדרש, ג, עמ' 65), או: 'פרק המשיח' (ראה: מדרשי גאולה, עמ' 387 ואילך), אבל שמו הנכון הוא 'פרק משיח', כמו בדפוס

פרק משיח כתי"פ

'ענין גוג ומגוג', מהדורת הרב ע' דשא, בספרו: ילקוט מדרשים, ד, צפת תשסו, עמ' קעט-קפג 387

פרקי רבי אליעזר

פרקי רבי אליעזר, קושטא רעד (בנדפס לא מוספרו הדפים, וצינתי על-פי הספרור הידני שנוסף בעותק האלקטרוני שבמאגר 'אוצר החכמה', מס' 24636)

קדושה ושיר

קדושה ושיר: קדושתאות לשבתות הנחמה לרבי אליעזר בירבי קיליר, מהדורת ש' אליצור, ירושלים תשמח

קדושתאות הדותהו

קדושתאות הדותהו לכ"ד משמרות הכהונה ולשונן, ע"ד, מהדורת י' עזיין, באר"שבע תשעז

קדושתאות ליום מתן תורה

רבי אליעזר בירבי קיליר: קדושתאות ליום מתן תורה, מהדורת ש' אליצור, ירושלים תשס

קדושתאותיו של רש"ס אלסנג'ארי

קדושתאותיו של ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי למועדי השנה, ע"ד, א-ב, מהדורת ע' הכהן, ירושלים תשסד

קטעי מדרשים מכתבייד הגניזה

קטעי מדרשים מכתבייד הגניזה, מהדורת י' מאנן, בספרו: J. Mann, *The Bible as read and preached in the old synagogue*, I-II, Cincinnati 1940-1966

שמות רבה

מדרש שמות רבה, מהדורת ראם (בתוך: מדרש רבה על חמשה חומשי תורה וחמש מגלות, א), ווילנא תרע-

תולדות מלחמת היהודים

יוסף בן מתתיהו (יוספוס פלביוס), תולדות מלחמות היהודים ברומאים, תרגום מיוונית ל' אולמן, ובעריכת י' שצמן, ירושלים תשע

תוספות השלם על התורה

תוספות השלם: אוצר פירושי בעלי התוספות על תורה נביאים וכתובים, א-יז, בעריכת הרב י' גליס, ירושלים תשמב-תשפב

תוספות תרגום לנביאים

תוספות תרגום לנביאים, מהדורת ר' כשר, ירושלים תשנו

תנ"ב

מדרש תנחומא הקדום והישן, מהדורת ש' בובר, וילנא תרמה

תנחומא

מדרש תנחומא, ווארשא תרלה

ראשון (פרא [שטן]). וראה: מ"ב לרנר, 'דף מתוך ספר ליקוטים מן הגניזה', אי"ש בגבורות: מאמרים [...] לכבוד הרב אלכסנדר שפרן, בעריכת מ' חלמיש, ירושלים תשנ, עמ' 108.

ל'פרק משיח' יש שני ענפי נוסח. הענף הראשון הוא העתקותיו והדפוסותיו האירופיים של 'פרק משיח' (והם שלושה עדי נוסח שכנראה אינם תלויים זה בזה: פרק משיח, דפים [4] ע"ב - [12] ע"א; כת"י מינכן, ספריית מדינת בווריה 222 Cod.hebr. [מתכ"י: F1105], דפים 336-346 [בכתיבה ספרדית-איטלקית מהמאה השש-עשרה]; 'ספר אליהו [ו] פרק משיח', בתוך: בן סירא, קושטא תע-תפ בערך, ספירת דפים שלישית, דפים ג ע"ב - י ע"א), והענף השני הוא 'ענין גוג ומגוג' בכת"י תימני שהיה ברשותו של י"ל פישמן-מימון וכיום לא נודע מקומו (ראה: ניומן, מדרשי גאולה, עמ' LXXVI), ואבן-שמואל, במהדורתו ל'פרק משיח' (מדרשי גאולה, עמ' 429 ואילך), ציין ממנו את שינויי הנוסחאות בסימון פ', ורשימותיו הביאו לשיחזור המלא כמעט בידי הרב ע' דשא, שם, עליו הסתמכתי אחרי בדיקה חוזרת בצינוני של אבן-שמואל, ואת שיחזורי לחלק מהמדרש הצעתי במאמרי: בונה ירושלים יי, עמ' 9-11.

מחקרים

אלבויים, קב הישר

י' אלבויים, 'קב הישר: קצת דברים על מבנהו, על ענייניו ועל מקורותיו', חוט של חן: שי לחוה טורניאנסקי, בעריכת י' ברטל (ואחרים), ירושלים תשעג, עמ' 15-64

אליצור, חידושים בחקר השירה

ש' אליצור, 'חידושים בחקר השירה והפיוט', אוסף הגניזה הקהירית ב'נבנה, בעריכת ד' רוזנטל, ירושלים תשע, עמ' 176-207

אליצור, סוד משלשי קודש

ש' אליצור, סוד משלשי קודש: הקדושתא מראשיתה ועד ימי רבי אלעזר בירבי קליר, ירושלים תשעט

אליצור, פיוטי זולת להפטרות

ש' אליצור, 'פיוטי זולת להפטרות הסדרים הארץ ישראלים', ספונות, סדרה חדשה, ספר ז (כב), תשנט, עמ' 191-240

אפטוביצר, בית המקדש של מעלה

א' אפטוביצר, 'בית המקדש של מעלה על-פי האגדה', תרביץ, ב (תרצא), עמ' 137-153, 287-257

ברונזניק, פיוטי ניני

נ'מ ברונזניק, פיוטי ניני: ביאורים ופירושים עם הצעות מנומקות לתיקונים והשלמות, ירושלים תשסא

גרנט, אוכרה מזמור

י' גרנט, אוכרה מזמור: מזמורי תהלים בפיוטי יוסף אבן אביתור, ירושלים תשפא

הכהן, אימננתה תעל לנמהרים

ע' הכהן, 'אימננתה תעל לנמהרים': קדושתא קילרית לשבת שובה, קבץ על יד, סדרה חדשה, יג (כג), תשנו, עמ' 1-42

זולאי, עיוני לשון

מ' זולאי, 'עיוני לשון בפיוטי ניני', בספרו: ארץ ישראל ופיוטיה: מחקרים בפיוטי הגניזה, בעריכת א' חזן, ירושלים תשנו, עמ' 451-527

זולאי, פיוטים חדשים

מ' זולאי, 'פיוטים חדשים לר' חדותא', בספרו: ארץ ישראל ופיוטיה: מחקרים בפיוטי הגניזה, בעריכת א' חזן, ירושלים תשנו, עמ' 262-276

לבנה-כפרי, ירושלים באחרית הימים

ע' לבנה-כפרי, 'ירושלים במסורות המוסלמיות של אחרית הימים ויום הדין', קתדרה, 86 (טבת תשנח), עמ' 23-56

לבנה-כפרי, ירושלים טבור הארץ

ע' לבנה-כפרי, 'ירושלים' - 'טבור הארץ' במסורת האסלאם, קתדרה, 69 (תשרי תשנד), עמ' 79-105

מלאכי, תולדות חקר הפיוט

צ' מלאכי, 'תולדות חקר הפיוט בישראל', בספרו: בנועם שיח: פרקים בתולדות ספרותנו, לוד תשמג, עמ' 11-45

נדלר-עקירב, פירוש יפת לספר עמוס

מ' נדלר-עקירב, פירוש יפת בן עלי הקראי לספר עמוס: מהדורה ביקורתית לפרקים א-ד עם תרגום עברי, מבוא והערות, ע"ד, רמת-גן תשסט

ניומן, מדרשי גאולה

ה' ניומן, 'מדרשי גאולה', ליהודה אבן-שמואל; ביקורת מתודולוגית והיסטורית, בתוך: מדרשי גאולה: פרקי האפוקליפסה היהודית מחתימת התלמוד הבבלי ועד ראשית האלף הששי, בעריכת י' אבן-שמואל, מהדורה שלישית (בתוספת מבואות), ירושלים תשעז, עמ' XCVI-LII

סטל, התגבהותו של הר סיני

מאמרי 'התגבהותו של הר סיני במתן תורה', סגולה, גליון 20 (ערב חג השבועות תשפא)

סטל, בונה ירושלים יי

מאמרי 'הסילוק' 'בונה ירושלים יי': תיאור גדולתה ותפארתה של ירושלים שלעתיד לבוא בפיוט קדום', סגולה, גליון 34 (יט במנחם-אב תשפג)

סטל, מעמד הר סיני

מאמרי 'מעמד הר סיני כדוגמא לאחרית הימים', דאצ'ה, גליון 94 (א בסיון תשע), עמ' 3-8

סטל, על כמה הרים

מאמרי 'על כמה הרים יבנה בית המקדש העתידי', סגולה, גליון 15 (י בתמוז תשפ)

סטל, שלושה זהבים במנורה

מאמרי 'שלושה זהבים' במנורה: זיקת פייטנות קדומה ומדרש אבוד לממצאי אמנות קדומים, סגולה, גליון 24 (חנוכה תשפב)

פליישר, לפתרון שאלת זמנו

ע' פליישר, 'לפתרון שאלת זמנו ומקום פעילותו של ר' אלעזר בירבי קיליר', תרביץ, נד (תשמח), עמ' 383-427

פליישר, לתפוצתן של קדושות העמידה

ע' פליישר, 'לתפוצתן של קדושות העמידה והיוצר במנהגות התפילה של בני ארץ ישראל', תרביץ, לח (תשכט), עמ' 255-284

פליישר, מבנים סטרופיים

ע' פליישר, 'מבנים סטרופיים מעין-אזוריים בפיוט הקדום', הספרות, ב (תשל), עמ' 194-240

פליישר, עיונים באופיים הפרוזודי

ע' פליישר, 'עיונים באופיים הפרוזודי של אחדים ממרכיבי הקדושתא', הספרות, ג (תשלב), עמ' 568-585

פליישר, שבעות הבדלה

ע' פליישר, 'שבעות-הבדלה ארץ ישראלית', תרביץ, לו (תשכז), עמ' 342-356

קדרי, מילון העברית המקראית

מ"צ קדרי, מילון העברית המקראית: אוצר לשון המקרא מאל"ף עד תי"ו, רמת-גן תשסז

שמידמן, ברכות מזון מפויטות

ברכות המזון המפויטות מן הגניזה הקהירית: מבוא ומהדורה מדעית, ע"ד, מהדורת א' שמידמן, רמת-גן תשסט

פְּרָזוֹת יִתְשֹׁב יְרוּשָׁלַם, מֶרֶב אָדָם וּבְהֶמָּה
בְּתוֹכָהּ. וְאֲנִי אֶהְיֶה לָּהּ – נֶאֱמַר יְיָ – חוֹמַת
אִשׁ סָבִיב, וּלְכָבוֹד אֶהְיֶה בְּתוֹכָהּ

(זכריה ב ח-ט)

